Курт Зонтгаймер

ЯК НАЦИЗМ ПРИЙШОВ ДО ВЛАДИ

ДУХ І ЛІТЕРА

Kurt Sontheimer

Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik

Deutscher Taschenbuch Verlag

Курт Зонтгаймер

ЯК НАЦИЗМ ПРИЙШОВ ДО ВЛАДИ

Київ 2009

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Ця книжка про німецький досвід історії від кінця Першої світової війни до приходу до влади нацистів. Зацікавлення людства тими подіями пояснювати навряд чи треба – нацистська ідеологія, а за тим практика втілення ідей націонал-фашизму коштували людству десятків і десятків мільйонів людей, вбитих, знищених, загиблих від голоду та хвороб. Крок за кроком автор описує і осмислює трагічний німецький досвід – шлях від Веймарської республіки до гітлерівського рейху. Книга розрахована на всіх, хто цікавиться історією Європи, історією XX століття.

Видавці: Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Переклад: Наталя Проскура, Олександра Межевікіна, Юлія Півторак
Наукова редакція: Костянтин Гломозда
Комп'ютерне макетування: Т.Жук, Г.Ліхтенштейн

З-848 **Курт Зонтгаймер. Як нацизм прийшов до влади** / Пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. 2009. – 320 с.

Це видання здійснене за підтримки програми перекладів
ГЕТЕ-ІНСТИТУТУ в Києві і Міжнародного фонду
«ВІДРОДЖЕННЯ»

ISBN 978-966-378-100-6

УДК 943.0“1918-1938”

ЗМІСТ

Частина II

АНТИДЕМОКРАТИЧНІ ІДЕЇ

ТРОХИ ПРО ДОСВІД ІСТОРІЇ

Ця книжка про німецький досвід історії від кінця Першої світової війни до приходу до влади нацистів. Зацікавлення людства тими подіями пояснювати навряд чи треба – нацистська ідеологія, а за тим практика втілення ідей націонал-фашизму коштували людству десятків і десятків мільйонів людей, вбитих, знищених, загиблих від голоду та хвороб.

Крок за кроком автор – Курт Зонтгаймер – описує і осмислює трагічний німецький досвід – шлях від Веймарської республіки до гітлерівського рейху. Найбільш уваги автор приділяє ідеологіям тих часів і починає з найголовнішої тенденції – заперечення цінностей демократії. Переконливо показує як, в силу світоглядних тенденцій європейського світу початку 20-го століття, людство все більше зневажало попередній інтелектуальний цивілізаційний досвід. В духовному житті домінували концепти антидемократичної свідомості – теорії націоналізму, расизму, соціал-дарвінізму. Аналогічно йшов шалений наступ на принципи ліберальної демократії, на структури правової держави, багатопартійність, політичні свободи. Часто, справедливо критикуючи вади ліберальної демократії, радикальні мислителі та публіцисти поступово знищували підвалини сформованого на той час життя соціуму. Демократії протиставляли досвід війни: з тих подій тенденційно вибирали не трагічний досвід, а солідарність та певну єдність бійців у протистоянні ворогові. Для тих, хто вижив, цей досвід ідеалізовано виглядав як універсальний механізм людського єднання в ім’я нації та держави.

Фрустроване суспільство бажало психологічної рівноваги і знаходило її в абсолютизації антиліберальної державної ідеї. Радикальні автори обстоювали цінності нації та держави, зневажали права лю-

дини, особистості, і тим самим будували підвалини майбутнього Рейху, прокладали шлях фюреру.

Підтримували ці концепти різні спільноти – об’єднання ветеранів Першої світової війни, студенти-радикали, а згодом осередки тоталітарно-націоналістичних партій і рухів, число яких інтенсивно множилося.

Чому так відбувалося? Саме на це питання і пробує дати відповідь Курт Зонтгаймер. Він показує нездатність політиків Веймарської республіки вирішити соціально-економічні проблеми тогочасної Німеччини. Він акцентує на слабкості лівих рухів країни: соціалісти не змогли об’єднатися організаційно, а комуністи, в своїй залежності від Москви, практично були недієздатними. Зонхаймер показує неспівмірність сил інтелектуалів, які намагалися організувати спротив нацизму, та партійно-ідеологічних об’єднань націонал-радикалізму.

Перед нами послідовно, крок за кроком, проходить картина формування німецької націонал-соціалістичної держави, яка поглинає спочатку своїх опонентів, за тим структури громадянського суспільства, і, насамкінець своїх «недисциплінованих» ідеологів та функціонерів.

Нація та країна за декілька десятиліть відмовляються від теорії та практики ліберальної демократії в ім’я ідеї нації, Рейху, фюрера. Націю «освячує» єдність крові та раса: Рейх повинен об’єднати Європу під проводом німецької нації, а фюрера проголошують Божим посланцем, уособленням сильної нації та держави.

Лише за декілька десятиліть одна з найосвіченіших та найкультурніших націй Європи перетворюється на спільноту, для якої цінності юдео-християнської цивілізації стали зайвим багажем. Ні, люди вже не є рівними перед Богом. Тільки арійці є досконалими творіннями, вищими за інших людей на Землі. Для цих своя градація: від тих, кого треба винищити, до тих, у кого є шанс стати рабами арійців. Ні парламент, ані незалежні партії новій Німеччині не потрібні. Вони неефективні і лише грабують націю. Їх місце займе фюрер і підвладні йому структури, які й будуть здійснювати ефективне керівництво державою. Доля незгодних диференційована: від позбавлення роботи до ізоляції в концтаборах. Проте більшість, під впливом безвиході, страху та пропаганди, все частіше стає під знамена

зі свастикою. І так всюди: в суспільстві, в просвіті, в мас-медіа, в політиці...

Для відповіді на питання: чому таке сталося, науковці кожного покоління, кожної нової школи пропонують нові й нові версії. Вони їх додають до тих, що вже увійшли до класичних текстів великих істориків та соціологів від Ханни Арендт до Алена Безансона. Думаю, що книга Курта Зонтгаймера стає з ними в ряд.

А додаткової актуальності цій книзі надає проста думка: кожний новий етап будь-якої спільноти потенційно вагітний антидемократичними сценаріями. Будемо намагатися їх осмислити, спираючись на досвід Веймарської республіки. Пам'ятаймо, при цьому, що ці шляхи індивідуальні та заглиблені в національні традиції та історію. Про німецький досвід Генріх Манн сказав: «Німеччина ніколи не проливала крові за демократію». Як же не поодинока в цьому Німеччина!

Леонід Фінберг

ВСТУП

Висвітлення ролі антидемократичних ідей німецьких правих сил у політичному житті Веймарської республіки і досі не посіло в історичній літературі належного місця[1]. Серед численних факторів, що найчастіше наводяться, коли йдеться про визначення підстав, які призвели до майже хронічної внутрішньої нестійкості Веймарської республіки і, зрештою, до її подальшого фатального краху, антидемократичні ідеї майже не зазначаються. Одним з провідних мотивів для написання даної книги і виявився намір висвітлити значення антидемократичного ідейного руху в державному житті республіки. Внутрішні хиби та загибель Веймарської демократії нероздільно пов'язані саме з впливовістю антидемократичних ідей.

У Федеративній Республіці Німеччини є інтелектуали, які скаржаться на духовний та політичний конформізм. При цьому вони, свідомо чи несвідомо, орієнтуються на багатобарвне політичне та ідейне сценічне оформлення Веймарської республіки. Критикуючи дедалі більшу стереотипність нашої суспільної свідомості, вони, як мені видається, часто не помічають того, що за умов демократії, – такої демократії, що критично ставиться до себе і своїх дій, – суспільна думка мусила би принципово дотримуватися державного ладу. Функціональна спроможність демократії базується на взаємній узгодженості засадничих принципів конституційного порядку державного життя. Там же, де такий консенсус не досягається, вільна демократія успішно розвиватися не може. Веймарська республіка загинула не в останню чергу через те, що не спромоглася виробити загальної державницької свідомості. Державницька свідомість, однак, не залежить лише від політичного успіху, вона не пов'язана насамперед з загальним економічним благом, не залежить від прихильності історії, яка в слушний

час дарує народові видатних політичних вождів; набагато більшою мірою вона витікає з відповідальності громадян. Веймарській республіці бракувало саме державницької свідомості, свідомості, що почувалася б відповідальною за демократичну республіку і була б їй суголосною. Республіку не врятував той факт, що багато німців були вірні ідеї своєї батьківщини або ж понад усе ставили національні ідеї. Лояльність до певної минулої чи то майбутньої державної ідеї була б так само мало корисною, як і односторонній обов'язок щодо якогось певного соціального класу. «До багатьох уроків, які ще й досі нам подає Веймарська катастрофа, належить і той, що вільна інтелігенція мусить бажати співпрацювати та допомагати, а не лишень іронізувати» (Ґоло Манн). Антидемократичні ідеї Веймарської республіки являють собою історію вдалої спроби відчуження великої частини німецького народу від демократично-ліберальних інституцій, які були закладені у Веймарській конституції. Історик знаходить багатий ґрунт для розуміння тодішньої позиції та політичних настанов широких кіл як правої, так і лівої інтелігенції. Однак «tout comprendre n'est pas tout pardoner»*; за всієї вагомості духовних та політичних традицій та за наявності цілої низки вартих критики політичних феноменів все ж залишається факт спільної відповідальності за катастрофу.

Дане дослідження антидемократичних ідей та думок Веймарської республіки не являє собою, передовсім, ідейну передісторію націонал-соціалізму. Спроба провести порівняння наведеного тут ідейного руху з так званим націонал-соціалістичним світоглядом зазнає поразки, оскільки на той час іще не існувало цілісної закінченої націонал-соціалістичної ідеології. Мені було важливо показати, що антидемократичні ідеї стали вирішальним фактором у процесі розкладу та деморалізації Веймарської республіки – вони уможливили для широких кіл душевне та ідейне сприйняття націонал-соціалістичної революції, і це на тлі повної недієвості духовної підтримки, так нагально необхідної для існування демократичної республіки. Завдяки цьому націонал-соціалісти та інші угрупування, що мали на меті здобути перемогу над Веймарською «системою», отримали простір для успішної агітації.

---

* Зрозуміти – не означає пробачити (Фр.) – *Пер.*

В центрі уваги даного дослідження стоять не самі антидемократичні групи, а їх ідеї. Як би там не розрізнялися між собою ці групи, сповідувані ними ідеї були антитезами до ліберальної демократії за Веймарською конституцією, і тому були дієвим засобом боротьби проти вказаної демократії. Мета дослідження полягала у систематичному викладі картини саме антидемократичних *ідей,* а не вивченні поодиноких антидемократичних *ідеологів*.

Отже, головні питання полягали в наступному: як точилася у Веймарській республіці полеміка проти ліберально-демократичної держави; навколо чого зосереджувалася публіцистична критика; якими конструктивним ідеями керувалася подібна критика? Негативна функція антидемократичних ідей, спрямована *проти* владної демократії, неодмінно мусить бути пов'язаною з якимось «*за*» на користь якоїсь інакше організованої держави.

Якщо розглядати позицію «антидемократів» як таку, що поряд з руйнівно-критичним *проти*-стоянням завжди має на меті прагнення до чогось неначе б то кращого, то використання терміну «антидемократичне» в даній книзі може видатися сумнівним. Читачеві, однак, стане ясно, що в книзі йдеться практично лише про антидемократичні ідеї *правих*, а не про *загальні* антидемократичні ідеї у Веймарській республіці.

Безумовно, Комуністична партія та близькі до неї групи здійснювали агітацію проти буржуазної Веймарської республіки та вели проти неї боротьбу; безумовно, вони розповсюджували в своїх листівках антидемократичні ідеї, – однак, враховуючи разючу відмінність їх позиції по відношенню до позиції антидемократичних правих, видається недоцільним розглядати їх в одному ряду з правими. Існуючі численні дослідження щодо ролі та розвитку КПН у Веймарській республіці[2] дозволяють не переобтяжувати дану роботу надмірною увагою до них. Безумовно, вердикт антидемократичності стосується радикальних лівих так само, як і тих, про кого буде йти мова на наступних сторінках. Саме тому розгляд політичного ідейного багажу антидемократичних правих представляє великий історичний інтерес: з Веймарської республіки постав не комуністичний режим, а націонал-соціалістична держава вождизму, подальший розвиток якої виправдовувався правими ідеями. В той час, як радикальні ліві зробили свій

внесок до агонії республіки, праві, застосувавши свої ідеї, знищили її та подолали агонію.

При виборі джерел, що лежать в основі моєї роботи, я свідомо обмежився часовим відтинком Веймарської республіки. Я не включив антидемократичні тексти, опубліковані до 1919 року, хоча здійснив спробу простежити історію деяких ідей аж до їх витоків. Серед ідеологічних антидемократичних правих груп публіцистика виділяє *«молодий»* чи то *«новий»* націоналізм, який часто визначається як «консервативна революція», і надає йому найбільшої уваги. Це пов'язане перш за все з тим, що саме в цій групі ідейний розвиток був найбільш вираженим. Чітко відділити ідеї нового націоналізму від ідей народницьких (Völkischen) чи то німецько-національних (Deutschnationalen) важко. Межі дуже плинні. Окрім того, у вирішальні останні роки республіки безсумнівної перемоги досягли саме ідеї молодих правих націоналістів.

При ретельнішому дослідженні джерел постає питання, чи є виправданим визначати полеміку, спрямовану проти Веймарської держави, як антидемократичну – адже є багато антидемократів, які намагалися подолати Веймарську систему на благо кращої демократії. Поняття антидемократичного набуває рельєфності лише з огляду на саме поняття ідеї демократії, що є одним з багатозначних політичних уявлень. Разом з тим, доцільно дотримуватися наступного критерію оцінювання: *ідея демократії у відповідності до норм Веймарської державної конституції*. В антидемократичних ідеях маніфестувалося вороже ставлення до ідеї демократії саме в тлумаченні її за Веймарською конституцією. Таке ставлення було проявом позиції опору до ліберально-демократичної Веймарської держави і вже не могло розглядатися в якості легітимної внутрішньодемократичної опозиції. Попри все, численні антидемократи вважали себе демократами і виразниками народної волі. Приховане за цим протиріччя пояснюється їхнім помилковим розумінням демократії. Ідея свободи сутнісно належить до ідеї демократії. Демократія – це свобода *та* рівність. Демократія ж без розподілу влади, без правової держави, без права індивідуальної свободи, отже, без засадничих рис лібералізму, не може бути справжньою демократією, і то вже не залежить від намагань інтерпретувати народну волю.

Демократія не є технологічним процесом політичного формування волі, так само як і не надає якийсь карт-бланш для уявної волі народу. Сенс поняття демократії полягає в тому, щоб розглядати її як політичний порядок, що має за мету гарантувати стан організованої свободи для політичної громади.

Німецькі історики, юристи та викладачі державного права у минулому надавали великого значення необхідності відрізняти демократію від лібералізму та по можливості прагнули дати визначення «аліберальної» демократії. Сама по собі виправдана, ця спроба досягнути понятійної ясності на користь справі не пішла. Як наслідок цієї спроби постало уявлення про демократію, в якій авторитарні чи то тоталітарні структури просто виправдовувалися ідентичністю прагнень керівників та керованих. Демократія саме в такому сенсі не відповідала духові Веймарської ліберально-демократичної конституції. Саме тому правомірним є визнавати антидемократичними політичні ідеї антиліберальних демократів.

Однак не бачити того, що антидемократичні ідеї того часу отримували імпульси для свого існування від наявних недоліків ліберально-демократичної конституції та з політичної дійсності, означало б бути сліпим щодо конкретного стану Веймарської республіки. Конституція Веймарської республіки не спрацьовувала належним чином. Умови для широти та дієвості антидемократичної критики демократії створювала і певна нестійкість самої демократії. Без певних відомих недоліків Веймарського державного устрою, що значною мірою випливали не з конституції, антидемократичні ідеї не змогли б досягнути такої вірулентності та впливовості, як це мало місце в дійсності. З іншого боку, різка антидемократична критика мала зворотний вплив на політичні відносини і завадила укріпленню демократії.

Політичні погляди та нападки з боку групи публіцистів та інтелектуалів не мали б для політичного стану духу великого значення, якби вони не виходили за межі вузького кола невдоволених інтелектуальних всезнайок. Навіть побіжного погляду на політичну дійсність Веймарської республіки достатньо для того, щоб побачити, що антидемократичні ідеї не були справою езотериків. Вказані ідеї сприяли ідеологізації численних політичних груп та партій, які свідомо прагнули здолати ліберальну демократію. Антидемократичні ідеї не за-

лишилися простим симптомом політичної невдоволеності тих, хто виписував та пропагував їх в своїх листівках, вони перетворилися на певний ідеологічний каркас чи то ж ідейний реманент на службі певних організованих груп з їх ворожістю та політичними прагненнями. Антидемократичні ідеї виступали в ролі фермента та захисної ідеологічної оболонки для прихованої ворожості та негативного ставлення, вони спрацьовували у взаємозв'язку з численними іншими, віддаленими від ідейних чинниками, що стояли на заваді зростанню здорових та стабільних демократичних стосунків у Веймарі. Опозиція в республіці психологічно потребувала раціоналізування, навіть якщо це з суто антидемократичної позиції і не виглядало конче конструктивним. Ідеологічно викласти підвалини ворожого ставлення до республіки було найважливішою функцією антидемократичної ідеології.

Антидемократичні ідеї, отже, були необхідним спільним знаменником для політичної опозиції проти Веймарської республіки. Опозицію без них уявити неможливо. І в той час, коли розмах, з яким розповсюджувалися такі ідеї, набирав обертів, а сила, з якою антидемократичні гасла здійснювали наступ на підвалини демократії, зростала, шанс на зміцнення демократичних переконань та їх форм у більшості населення зменшувався. Цей шанс, за вийнятком перших місяців після революції, серйозним ніколи і не був. Громадяни держави не мали достатнього рівня державостверджуючого мислення. Демократичні ідеї та переконання скоро опинилися в обороні. Антидемократичні ідейні системи утворили лаштунки для падіння держави, вони стали ідеологічним засобом для проведення державного перевороту, і при цьому насправді важливим для них був не дух, а звичайне завоювання влади[3]. Без наповнення духовного клімату в державі антидемократичним способом мислення владу здобути було б неможливо. Не ставлячи цього собі за безпосередню мету, антидемократичні ідеї підготували основу для закріплення націонал-соціалізму: завдяки широті свого розповсюдження вони духовно вибили з-під ніг демократичної республіки ґрунт, сприяючи розчиненню державницької свідомості, чи принаймні турбуючись про неможливість її зміцнення.

Лише у демократичній державі без віднайденої державницької свідомості був можливий масовий успіх НСДАП. Оскільки сама наявність позитивної демократичної політичної (громадянської) свідо-

мості є гарантією стійкості демократії відносно зовнішньої політики та економічних труднощів, є сенс дізнатися, за сприяння яких духовних чинників виявилася підірваною демократична Веймарська система. Цей підрив, безумовно, не був наслідком самого лише впливу антидемократичних ідей на широку громадську думку, він частково виявився непрямим продуктом діяльності, чи краще сказати, бездіяльності та невтручання самих демократів, які полегшувало критикування з боку навчителів антидемократичним ідеям.

Наступну роботу поділено на чотири великі частини*. Ядро роботи, – зображення антидемократичних ідей, – міститься у другій частині. В першій частині я здійснив спробу встановити *духовні передумови* розвитку антидемократичної думки. Вони виявляються політичним двійником впливового в перших десятиліттях XIX ст. ірраціонального інтелектуального напрямку, що глибоко вплинув і на наукову полеміку. Для висвітлення цього зв'язку служить спеціальне дослідження розвитку у Веймарській республіці німецької *науки державного права* (Staatsrechtswissenschaft). Воно напрошується само собою, оскільки вказана наука за своєю природою тісно пов'язана з питаннями державної політики та права. З іншого боку, важливим було перед систематичною частиною дослідження окремо представити *події Першої Світової війни*, на яку часто вказують при визначенні вихідного пункту антидемократичного способу мислення. У третій частині починаються дослідження історичного матеріалу. В ній здійснюється спроба з'ясування спірного питання: наскільки антидемократичний ідейний рух правих був втягнений до націонал-соціалізму та посприяв його сходженню.

В роботі я свідомо надав досить великого простору дослівному цитуванню. Лише дослівна цитата містить точний опис того, що колись сталося, роблячи вірогідним те, що видається неймовірним. Переважно систематичне опрацювання матеріалу має ту перевагу, що дозволяє охопити та наочно упорядкувати антидемократичні ідеї в їх широкому обсязі та різноманітності. При цьому треба мати на увазі,

* На відміну від видання 1978 р., попередні (1962 і 1968 років) містили частину IV: «Антидемократична думка у Федеративній Республіці». – *Ред.*

що праці окремих авторів могли бути представлені лише фрагментарно, викладення ж індивідуальних мотивів та підґрунтя можливе тільки як вийняток. Здійснюючи історично-часове дослідження, я бачу саме таку картину духовно-політичної ситуації інтелектуальних правих сил, що доповнюється і оживляється багатьма детальними дослідженнями. Я сподіваюся, що цей внесок до історії Веймарської республіки та історії політичної думки Німеччини приверне увагу читача до тих феноменів, які, на мою думку, є гідними уваги, але дотепер не зайняли *належного* місця.

Політичні ідеї німецьких правих сил у Веймарській республіці суть значною мірою наслідок романтичного, ірраціонального ставлення до політики. Вони є *роздумами неполітиків*, що часто приймають їх естетизм за політичну кмітливість. Рвучись революційно вперед з метою виграти майбутнє, вони закінчують зрештою в ролі попихачів реакції, замість того, щоб підпорядкувати свій розум здоровому глуздові і створенню майбутнього. В цих ідеях втілилися пророчі слова, висловлені великим політичним романтиком, – хоч сам він свого романтизму свідомим не був, – Карлом Шміттом:

«Все романтичне служить службу іншим, нeромантичним енергіям. Благородність відносно дефініцій та рішень перетворюється на покірну служку чужої сили та чужого рішення».[4]

ПРИМІТКИ

[1] Важливі посилання стосовно вказаного історичного взаємозв'язку подає К.-Д. Брахер (*Bracher K.-D.* Die Auflösung der Weimarer Republik. 2.Aufl.– S.150ff.), а далі – В.Буссманн (*Bußmann W.* Politische Ideologien zwischen Monarchie und Weimarer Republik. // Hist. Zeitschrift.– Bd.190, 1960). До історії самих ідей звертаються Армін Молер (*Mohler A.* Die Konservative Revolution in Deutschland 1918-1932. Grundriß ihrer Weltanschauungen.– Stuttgart, 1950; книга містить чудову бібліографію), а також Клеменс фон Клемперер (*Klemperer K.* von Germany's New Conservatism.– Princeton, 1957; нім. видання: München, 1962) і Жан Нойрор (*Neurohr J.* Der Mythos vom Dritten Reich. Zur Geistesgeschichte des Nationalsozialismus. – Stuttgart, 1957). Про націонал-більшовизм та споріднені з ним течії див.: *Schüddekopf O.E.* Linke Leute vom Rechts. Nationalbolschewismus in Deutschland 1918-1933.– Stuttgart, 1960. Центристську ідеологію опрацьовано Х. Графом фон Кроковом (*Graf von Krockow Chr.* Die Entscheidung. Eine Untersuchung über Ernst Jünger, Carl Schmitt und Martin Heidegger.– Stuttgart,

1958). Добротний виклад сучасника про ці течії представив під псевдонімом В.Гуріан (*Gerhart W.* Um des Reiches Zukunft.– Freiburg, 1932). Заслуговує на увагу книга Г.Раушнінга (*Rauschning H.* The conservative Revolution.– New York, 1941). Численні монографічні студії із зазначенням тем та їх авторів буде зазначено в подальшому викладі.

[2] *Flechtheim O. K.* Die KPD in der Weimarer Republik.– Offenbach, 1948; Fischer R. Stalin und der deutsche Kommunismus.– Frankfurt, 1950; *Kochmann l.* Rußland und die weimarer Republik.– Düsseldorf, 1955; *Neumann S.* Die deutschen Parteien, wesen und Wandel nach dem Kriege.– Berlin, 1932; Schüddekopf, op.cit.

[3] Те, що для консервативних революціонерів дух все ж мав певне значення, – на противагу до багатьох націонал-соціалістів, – підтверджує таке місце зі статті Едгара Юнга у березневому номері «Deutsche Rundschau 1933 року. Він закликає нових можновладців: «Владу здобуто! Покажіть, що дієте в ім'я духу, й історія нас виправдає!» (С.160). До цієї теми див. аналіз Мартіна Брозцата: *Broszat M.* Nationalsozialismus – Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit.– Stuttgart, 1960.

[4] *Schmitt C.* Politische Romantik. 2.Aufl.– München; Leipzig, 1925.– S. 228. Пор.: *Krockow Chr.* Op. cit.– S.82.

Частина I

ПОЛІТИЧНИЙ ІРРАЦІОНАЛІЗМ

Розділ 1. АНТИДЕМОКРАТИЧНІ ГРУПИ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Демократія Веймару не була результатом демократичного всенародного руху, вона була швидше продуктом певної апорії, квазідемократією з вимушеності. Теодор Ешенбург знайшов для неї влучну назву «зімпровізована демократія»[1]. Після безславного падіння монархії наприкінці війни і при парламентизації Німецької імперії в 1917 році, здійсненої більш під впливом Головного командування військ, аніж за вимогою німецького Рейхстагу, – практично нічого іншого не залишалося, як перетворити віджилу конституційну монархію на парламентську республіку. І хоча Німеччина нарешті отримала свою революцію, вирішальним наслідком цієї революції стало швидше витіснення на задній план тих соціалістичних революціонерів, що прагнули перетворення Німеччини на радянську республіку (Räterepublik), а не народження парламентської демократії. Досі впливова більшість соціал-демократів користала з тих сил, які тримали саму монархію. Лише після усунення небезпеки комуністичного перевороту відкрився шлях до Веймару, до розробки ліберально-демократичної конституції для Німецької держави.[2]

Не в останню чергу готовність Головного командування підтримати нову державу та діяти пліч-о-пліч з соціал-демократичною більшістю при придушенні комуністичних революційних загонів була викликана його сподіванням на досягнення з новою республікою тихого миру, що зберігав би статус-кво. І коли з проголошенням і оста-

точним прийняттям Версальського договору ці надії розвіялися в такий спосіб, що договір про мир став джерелом ненависті та озлоблення до тодішніх ворожих сил, стало зрозуміло, що надії на підтримку нової держави з боку більшості колишніх прихильників монархії безпідставні.[3] Загони самооборони, що виникли в революційні дні, Геймвер, численні солдатські організації та добровольчі формування, які боролися за збереження німецьких територій, один за одним перетворювалися на антидемократичні групи, які перешкоджали становленню Веймарської держави. Складалося враження, що ці групи дотримувалися такої позиції від самого початку свого утворення цілком відповідно до їхнього способу мислення та вихідних поглядів. Однак свою агітацію проти Веймарської республіки вони розпочали саме в той момент, коли було проголошено прийняття Версальського договору, і альянти примусили включити його до німецької конституції, в той момент, коли настав час політичного вирішення проблем, – до чого вони не були готові і не вважали таке за доцільне. Не лише більш праві за так звану Веймарську коаліцію партії невдоволено ставилися до прийнятої конституції, до створення якої вони хоч трохи, та долучилися. Всі ті організації, які вважали, що Веймарська коаліція їх не представляє, відмовили їй у своїй підтримці.

Спосіб, у який вже тоді (1920 р.) подавалася аргументація проти республіки, висловив у змістовному творі «Самооборона і держава» Георг Ешеріх, радник лісового відомства й командувач баварського Геймверу:

«Швидко зорганізована псевдодержава та її керівники могли врятувати соціалістичну революцію, що була плодом їх власної діяльності, практично лише за допомогою тих людей, чий спосіб порятунку колов очі. Вони знали дуже добре, що ці люди проливали свою кров не з республіканських переконань. Все забулося, як тільки нові можновладці зайняли свої крісла. Для них, для врятованих, вчорашні рятівники стали кровопивцями та вбивцями... Спадок місцевої передачі влади було очорнено, а державницькі ідеї переможених та дезертирів, саме тих, кому ми завдячуємо станом повного безсилля, були представлені як рятівні» [4].

При цьому треба зауважити, що всі ті групи, що ставали антидемократичними, не мали від самого початку опозиційного ставлення до нового режиму. Ернст Трельч назвав час між перемир'ям в

листопаді 1918 року та прийняттям конституції, включаючи визнання Версальського договору, «Країна мрій часу перемир'я»[5]. Це був час, коли всюди формувалися групи та клуби, що сподівалися одержати від нової держави покращення внутрішнього стану в країні в порівнянні до кайзерівської імперії[6]. В цей же час прихильники старого порядку були, за висловом Томаса Манна, «м'якотілими». В цей час ще багато чого, що пізніше було унеможливлено шляхом утвердження конституції і вимушеного прийняття Версальського договору, видавалося можливим. Сам лише хід революційних подій позбавив ґрунту численні сподівання на відновлення духу серпневих днів 1914 року – днів згуртування нації для війни. Початкові сподівання на здобуття народної держави з ухваленням конституції та прийняттям «диктату» зазнали цілковитої поразки.

«В цей час, – писав Август Вінніг*, – національний рух перетворився на опозиційний. Всі спілки, що утворилися в перші тижні та місяці після розпаду, поставали не як опозиційні організації. Напочатку це були спілки самооборони, що прагнули перешкодити розпадові держави. В цих спілках об»єдналася найкраща частина фронтового солдатства, саме ті, для кого національна ідея стала кров'ю та плоттю. Коли ж керівництво нової держави зреклося національної ідеї, ці фронтові солдати просто змушені були обернутися проти нього»*[7].

Націоналісти, незважаючи на поразку у війні, прагнули відродити національну спільноту, як вона була на початку війни. Перебіг же подій 1918 та 1919 років їх настільки розчарував, що замість того, щоб підримувати державу попри надскладні умови, вони вирішили вести проти цієї держави боротьбу. В такий спосіб кінець «адміністративно-державного режиму» для заприсяжених республіканців перетворився на час екстатичної радості творіння[8]. «Тип міського літератора», за словами того ж таки Августа Вінніга, перехопив ідейне керівництво німецькою демократією[9]. Таким чином, було визначено не лише спільного ворога – парламентську Веймарську демократію, а й ідейного противника: лівого інтелігента, письменника.

Напочатку в ідейному житті республіки націоналісти зовсім не домінували. Вони залишалися вірними своєму непримиримому ставленню до республіки майже до кінця двадцятих років, аж поки зі скромних зародків їхньої опозиції не виріс могутній, впливовий щодо по-

літики ідейний рух – консервативна революція. Все ж, незважаючи на те, що націоналістична ідеологія набула великого розмаху вперше наприкінці двадцятих, Веймарська демократія була, за виключенням хіба що перших двох років її існування, позначена політичною індиферентністю, навіть ворожістю з боку середнього класу, а також з боку деякої частини вищих прошарків. Для того, щоб антидемократичні ідеї набули широкого політичного розголосу, необхідно було ускладнення економічної та політичної обстановки.

Отже, ще тільки-но було прийнято Веймарську конституцію та проголошено Версальський договір, а республіка вже мала досить багато ворогів. Очікування на існування в Німеччині бази для встановлення демократії, що рухали батьків Веймарської конституції, виявилися марними.

Це трапилося, як показав подальший розвиток подій, не лише через антидемократичну і частково реакційну позицію німецьких націоналістів, націонал-соціалістів та комуністів. Веймарська держава завдовольняла інші партії, включно і ті, що належали до Веймарської коаліції лише частково. Ліберали були в найбільшій мірі тією групою, що прагла вбачати у Веймарській державі саме ту державу, що відповідала б їхнім уявленням про добру державу, однак за чотирнадцять років їхнє і так відносне політичне значення зменшилось, так само як і зменшилась їх віра в правильність власних ліберальних принципів[10]. Католицькому центрові, завдяки його важливому парламентському положенню, існувалося не так уже й кепсько у цій республіці, проте і його уявлення про ідеальну державу ліберальна демократія на західний взірець повністю задовольнити не могла. І нарешті, найбільш послідовні демократи в республіці – соціал-демократи, так само не бачили в державі втілення свого ідеалу соціалістичної демократії і почувалися обманутими наслідками своєї ж соціалістичної революції.

Є підстави вважати, що цієї республіки не хотів ніхто, навіть ті, хто її все ж намагався захищати від різких нападників. Такою, як ця республіка була, вона не задовольняла головних політичних положень практично жодної з існуючих впливових соціальних груп. Навіть їм вона видавалася тимчасовою, Шелер назвав її «нужденними риштуваннями»[11].

Гостра загроза для Веймарської республіки поставала як зліва, так і справа. Найлівішими були комуністи, що до самого кінця виступали як сильна антидемократична партія. Серед антидемократичних правих відрізняють старий та молодий націоналізм[12]. Такий поділ був небезпідставним і мав своє значення. Старий націоналізм означав продовження старих, консервативно-національнодержавних традицій лише за змінених обставин у новій республіці. Новий націоналізм був насправді чимось новим: він не вкладався в традиційну парламентську схему і стверджував початок нової епохи з моментом свого проголошення під час війни.

Серед вказаних трьох напрямів комуністи були тими, про кого було чітко відомо, що вони свідомо працюють на розвал встановленої демократії та суспільних відносин у Німеччині. Вони проголошували наступні політичні цілі: встановлення диктатури пролетаріату на зразок радянської та нейтралізацію громадянсько-ліберальної системи та капіталізму як її передумови. Очевидно було, що характер цієї партії був антидемократичним та спрямованим проти Веймарської республіки. Комуністичні ліві спромоглися, незважаючи на досить відчутний вплив їхньої більш стриманої посестри Соціалістичної партії Німеччини (СПН), вбачати в Веймарськії республіці породження буржуазного класового суспільства, що визискувало пролетаріат. Їхнє вороже ставлення до Веймарської республіки було настільки вираженим, що вони, не соромлячись, працювали пліч-о-пліч з націонал-соціалістами, аби лише ослабити республіку, – і це при тому, що звичайно, ротфронтівці та націонал-соціалісти вели криваву боротьбу між собою. Співпраця КПН та СПН, яка, можливо, і спромоглася б не допустити перемогу націонал-соціалізму, була унеможливлена тією непримиримою ворожістю, що постала між ними під час революції[13]. Причини антидемократичного руху правих треба шукати не в самій Веймарській республіці, проти якої цей рух був спрямований, а дещо раніше. Ціла низка груп та об'єднань, що розгорнули свою антидемократичну агітацію у Веймарській республіці, існували навіть перед 1918 роком – особливо такі об'єднання, як «Всенімецький союз» (Alldeutscher Verband), «Об'єднання моряків» (der Flottenverein), «Німецька спілка» (der Deutschbund) та інші[14]. Ці об'єднання йшли

второваним шляхом старого націоналізму ще часів Вільгельма, переважно схиляючись до реставрації, боролися проти нової республіки, оскільки вона мала демократичний устрій та мусила дотримуватися Версальської угоди. Ці групи, – які ми, без вагання, відносимо до реакційних, – не досягли у Веймарській республіці того інтелектуального та політичного значення, яке вони колись мали, хоча вони ще довгий час не втрачали свого значення у впливових політичних колах. На прикладі Всенімецької спілки (Alldeutschen Verband) можна прослідкувати, що розквіт її діяльності припав на час перед утворенням республіки. Хоча й за республіки вона продовжувала свою активну антидемократичну діяльність, в тому числі у тісній співпраці з Німецькою національною народною партією. З втіленням того, проти чого завжди була спрямована боротьба націоналістичних груп у 1918 році (скасування монархії, цілковита демократизація Німеччини, а також зафіксоване Версальською угодою безславне закінчення війни) їхня антидемократична діяльність посилилася. В антидемократичних групах вільгельмівського штибу значну роль відігравали затаєна злість та образа – в цих групах об'єдналися переважно прихильники «повалених кіл»[15]. Багато з антидемократичних ідей цих груп, уявлення про державу, побудовану на принципах сили (Machtstaatsgedanke), зневага до держави, побудованої за партійним принципом, і протиставлення своїх національних переконань були наче спільним знаменником для антидемократичних груп Республіки. Характеристику вказаних груп як політично правих ще тільки посилює їх утворення за часів Вільгельма.

Переходи між тим, що ми називаємо старим чи новим націоналізмом, у багатьох випадках, безумовно, є розмитими. Духовно та агітаційно вірулентні групи антидемократичного руху виникли спершу у самій Веймарській республіці. *Динаміку* націоналістичних ідей Веймарської республіки спричинили переважно нові націоналісти, які відрізнялися від патріотів старого стилю в тому числі й за віком[16].

У націоналізмі нового стилю, який наголошував на факті свого бойового хрещення під час війни, антидемократичні думки поєдналися з рішучим запе159ечуванням вільгельмівства, що переважно ідентифікувалося з духом відвертого матеріалізму та міщанства[17]. В ньому, безперечно, був живим дух молодіжного руху[18]. Молодий націоналізм

вважав себе рухом, що має традиції і думку. Він хоча і прагнув до політичної активності, основним напрямком діяльності для себе вважав навернення до нового типу людності[19]. Саме з цього руху, – який А.Молер назвав «Консервативною революцією», – і походять найзначніші імпульси антидемократичної думки. Саме тут антидемократичний дух виявився найдіяльнішим. І навіть якщо так звана консервативна революція мала нечисленних прибічників, бо не мала масової політичної організації, саме вона стала донором ідей для більшості націоналістичних рухів, включаючи націонал-соціалізм.

Антидемократичний рух нового стилю почав формуватися з 1919 року[20]. Цей рух стверджував кінець монархії не стільки з прихильності до ідеї республіки, скільки з переконання, що Німеччина вже не може жити так, як жилося до 1914 року. Навіть революція сприймалася з деякою симпатією, принаймні поки ще жевріла надія на те, що з цим переворотом здійсниться відродження німецького народу та держави. Реальна революція 1918-1919 років не справдила сподівань вказаних угрупувань. Антидемократичні групи були гірко розчаровані в своїх надіях щодо перебудування німецької держави. Вони пов'язували свої сподівання з воєнними переживаннями і сподівалися пережити таке ж безграничне патріотичне натхнення німців, як і до війни. Їх ідеалом була нація, об'єднана загальним завданням, питання ж про державний устрій залишалося другорядним[21].

Коли із закінченням революції, прийняттям Веймарської конституції та ухвалою Версальської угоди розвиток подій набув інакшого від очікуваного напрямку, через розчарування з приводу прогавленої революції з ідеалістів утворилася рішуча опозиція проти нової республіки та її духу. З таким самим запалом, з яким колись проклинали вільгельмівство і виступали за нові принципи, на основі яких прагнули побудувати нову спільноту, тепер заходилися утворювати опозицію Веймарській державі. Так чи інакше, а цю останню вони вважали невдалою наступницею тієї самої проклятої вільгельмівщини.

Для розвитку антидемократичних ідей молодого націоналізму суттєвими виявилися і пов'язані з революцією політичні події. З метою перешкодити встановленню комуністичної диктатури Рад а також для забезпечення охорони кордонів на сході та північному сході, нова республіка мусила вдатися до допомоги з боку солдатів колиш-

ньої кайзерівської армії та створених для прикордонної оборони на сході добровольчих корпусів – фрайкорів (Freikorps)[22]. Саме ці угрупування, насамперед, фрайкори, виявились чудовим живильним середовищем для розвитку та подальшого втілення антидемократичних ідей нового стилю. У боях революції та в бойових кампаніях фрайкорів розгортався не лише невпинний антикомуністичний афект: тут уже і сама республіка, за яку вони власне мусили би боротися, перетворилася зрештою на ворога. Ці люди вважали порятунок республіки своєю заслугою, тому вони вважали безсоромністю намагання республіки, – після того, як порядок в ній було більш-менш забезпечено, – відмежуватися від них, розпустивши, а то й плануючи розпустити їх частини. В дійсності ж, вони республіці ніколи не служили, а якщо й намагалися забезпечити порядок, то робили це на свій власний розсуд.

Те саме, що стосувалося фрайкорів, які по закінченню бойових дій перетворилися на воєнізований «орден» і стали надзвичайно активними носіями антидемократичного руху, було справедливим і для численних геймверів та загонів самооборони, які утворилися під час революції. Навіть для них, – а ідеться про дуже різнорідні та ідеологічно невизначені групи, – ненависть до «червоних» перетворилася на ненависть до республіки, бо республіка не відповідала їхнім національним почуттям та очікуванням. Саме в організаціях самодопомоги (Selbsthilfeorganisationen) та в фрайкорах здобули свій перший войовничий резонанс антидемократичні ідеї, виражені в попередні часи та в перші місяці по перевороту. Головна ідея самодопомоги, якій частина з цих організацій завдячували своїм утворенням, була ідеологічно переформульована і перетворилася на переконання в тому, що збереження держави слід домогтися через самооборону. І якщо напочатку «державоруйнівними» силами були лише «червоні», то дуже скоро цей брудний епітет почали застосовувати до тих, хто прагнув зміцнення ліберально-демократичного режиму в Німеччині. Парадокс консервативної революції вже тоді проступив на поверхню: «державоохоронні сили» зруйнували існуючу державу заради держави. Парадокс стає зрозумілим, якщо переконатися, що ці «держава» та «держава» означають не одне і те ж саме. Веймарська республіка була не «державою», а хіба що «замінником держави».

Вояки геймверів та фрайкорів воліли жити в «державі» [23]. У формулюванні позитивної німецької державницької думки та в критичному знецінюванні демократичної системи велику роль відігравали ідейні захисники консервативного відновлення. Нечисельні, вони мали надзвичайний партійно-ідейний вплив. Хто ж цей вплив мав?

Найзначнішим антидемократичним ідейним центром у ранні роки Веймарської республіки був, безумовно, так званий «Червневий клуб» (Juniklub) – група, об'єднана навколо Меллера ван ден Брука в Берліні. Його члени здійснювали вплив на інтелігенцію не лише в Політичному коледжі в Берліні та зі сторінок книг та журналів, що виходили у їх власних видавництвах, а й зі сторінок більшості наявних консервативних газет[24]. Безумовно, вже тоді відбувалися, – як і сьогодні, – численні зустрічі, засідання, навчальні курси та лекції, для яких потрібні були лектори. З боку групи берлінських молодоконсерваторів, – серед яких було багато вчених, готових навчати спраглі організації та групи, – простяглося багато ниточок до всіх можливих організацій та спілок.

Отже, незважаючи на невелику кількість членів, така організація, як Червневий клуб, мала надзвичайний вплив на всю Німеччину. Практично в кожній газеті антидемократичного руху нового стилю можна знайти публікації чи то членів Червневого клубу, чи то схвальний переспів їх поглядів. Список співробітників великого програмного видання Червневого клубу з 1920 року подає поряд з відомими іменами новоконструктивного напрямку імена багатьох вчених, які або ж видавали власні журнали, або ж були в них відповідальними редакторами, чи то просто мали на них великий вплив[25]. І навіть при тому, що наклад більшості з цих журналів не перевищував 3000 екземплярів (за винятком пізніше сенсаційного «ТАТ»)[26], в сумі вони складали велику кількість органів, що розповсюджували ці нові думки (це нове «добро»). Якщо ж додати загальні культурні журнали, журнали спеціальні спілчанські[27], а їх у молодіжному русі було багато, і велика кількість їх була саме носієм та проповідником антидемократичних ідей, то загальна кількість цих видань збільшиться у багато разів. Велика кількість студентських журналів, навіть студентські корпоративні видання, були сповнені націоналістичного та антидемокра-

тичного духу. Для повного уявлення про широкий вплив антидемократичної публіцистики доцільно було б здійснити масштабне дослідження[28].

З попередньо сказаного видно, що перед нами не езотерична зграя ідеологів, яких сучасники не сприймали серйозно. Дивлячись на «Біржовий листок німецьких книгарень» за 1931 рік, бачимо, що кількість політичних публікацій з антидемократичною тенденцією серйозно перевищує кількість демократичних та марксистських. Особливо симптоматичним для зростання актуальності антидемократичного способу мислення після 1928 року є підйом журналу «TAT» в останні чотири роки республіки він завдячував популярністю майстрові журналістської справи та інтелектуалові Гансові Цереpoві та невеликій групі його колег.

За 14 років існування республіки, періодом найбільшого буяння антидемократичної інтелектуальної активності був, безумовно, час між 1929 та 1933 роками[29]. Було б помилковим вважати, що в час відносної стабільності між 1924 та 1929 роками антидемократичний рух був у затишші. Впливові журнали, такі як Меллерів «Drittes Reich» (уперше вийшов 1923 року), «Wahrer Staat» Шпанна (1921), «Herrschaft der Minderwertigen» Е. Юнґа (1927), Шпенґлерів «Neubau des Deutschen Reiches« (1924), «Organisches Weltbild» Краннгаля (1925), статті проти парламентаризму Шмітта (1923) та «Begrif des Politischen» (вперше вийшов 1928 року) з'явилися і в цей період, і раніше, мали великий вплив надалі. Едгар Юнґ висловився якось, що світоглядні передумови для масового навернення до націонал-соціалізму в 1919 – 1927 роках були підготовані копіткою роботою певних кіл, в той час, коли інтелектуальні представники іншого «світу», сміючись, займалися створенням картини нового майбутнього[30].

Навіть якщо Юнґ і дещо драматизує ситуацію, справедливим залишається те, що напочатку лише невелика кількість освічених людей безупинно проголошувала нові ідеї, використовуючи для цього самоорганізовані друковані засоби та ґазети. Їхні думки від самого початку жили в розрізнених антидемократичних групах, у багатьох молодіжних спілках, в солдатських спілках та орденах, у багатьох політичних студентських об'єднаннях (Корпорація німецьких університетів). Саме існування подібних груп (кіл) постійно вимагало інтелектуальної по-

живи й знаходило її його переважно в провідних антидемократів. Якщо уявити собі, що антидемократичні ідеї мають не лише політичну, спрямовану проти ліберальної демократії сторону, а й духовне підґрунтя, виднішими стають ширина інтелектуального горизонту цих ідей та публіцистична база для можливостей їх впливу. Кульмінація антидемократичного руху припала на останні роки республіки, а його корені ховалися в самому єстві Веймарської республіки.

Молодий націоналізм був розрізненим не так ідейно, як за групами[31]. Навіть за певної інтелектуальної відмінності, засадничі ідеї молодих націоналістів були дуже цілісними і нагадували ідеї старого націоналізму. Якби при цьому в колах молодих націоналістів, – на відміну від староконсервативних правих, – не панувало дещо афективне, викликане романтикою та ідеалізмом, ставлення до деяких рис, притаманних імперії до 1919 року, то вперед цілком можна було би крокувати разом.

Якщо поставити собі задачу знайти для цих обох антидемократичних правих напрямів місце серед політичних партій, то прихильникам старого націоналізму пасувала б Німецька національна народна партія або, – трохи менше, – Німецька народна партія. Новому націоналізмові відповідали б, починаючи від 1930 року, націонал-соціалістський рух та народовці-консерватори. При цьому не можна випустити з уваги те, що цілковите невизнання партій є особливою ознакою націонал-соціалізму.

Націонал-соціалізм за партійною ознакою в його первинній формі можна віднести до третьої групи супротивників Веймарської республіки – «народовців» (Völkischen). Напочатку народовці являли собою не дуже численну групу десь поміж старим та новим націоналізмом. Вони дуже активно діяли проти нової республіки, втілюючи навіть деякі, ще за часів Вільгельма наявні, ідеї. У парламенті їх представником була спершу Німецька народна партія свободи (Deutschvölkische Freiheitspartei), а пізніше НСДАП[32]. На відміну від націоналістів Німецької національної народної партії, народовці не керувалися метою реставрації, а якщо порівнювати з новими націоналістами – не мали видатних представників світоглядної політичної думки. Народовці були типовим породженням міщанської ворожнечі: притаманні їх

ідеології примітивний німецький націоналізм та вульгарний антисемітизм були кроєними з міщанства. Лише в поєднанні з ідеями нового націоналізму, які, власне, складали продуктивне ядро серед антидемократичних спрямувань Веймарської республіки, шовіністична ідеологія націонал-соціалізму набула більшого формату.

Після економічної кризи націонал-соціалісти здобували дедалі переконливіші перемоги на виборах. Цей факт, поряд з безкомпромісністю у справі боротьби з республікою, дав можливість націонал-соціалізмові навернути в своє партійне русло широкі народні маси, які молодий націоналізм захопив своїм прагненням до недемократичного державного устрою. Ідеї народовців мало що дали світоглядному розвиткові німецького націоналізму[33]. Зацікавлений расовими питаннями, цей рух мало що додав до картини антиліберальних державних ідей, і тому його критика існуючої держави була ще безсоромнішою.

Молоді націоналісти, на відміну від прихильників реставрації, здійснили спробу прокласти місточок до лівих. Не до Комуністичної партії, яка через своє підпорядкування СРСР була непридатна до ролі захисниці державних інтересів, а до малих, проте надзвичайно активних груп, відомих як націонал-більшовики[34]. Взявши до уваги цей факт, вже непросто було встановити відмінності між лівими та правими, тому вже не видавалася безпідставною надія на утворення великого народного руху, в якому праві та ліві зіллються в одне в справі виборення нового державного устрою[35].

Фрідріх Майнеке висловлювався у своїх працях та виступах про те, що негативне ставлення до Веймарської республіки в широких обивательських колах може бути пояснено образою (а то й прихованою ворожістю) за зменшення впливу цих кіл в суспільстві, хоч і досить відносне, в порівнянні до часів кайзерівської імперії. Носії нового націоналізму теж відчували подібну ворожість. Але в той час, як ворожість та відчуття ображеності «старих» були орієнтовані в минуле, ворожість «нових» правих революціонерів випливала з їх нетерпимості до тогочасної ситуації в країні, яка їх та їхні ідеї до влади не допускала. Вони були розчаровані тим, що нова німецька держава не спромоглася здійснити того нового світоглядного та соціального оновлення, яке вони очікували. Одним з їхніх головних аргументів

проти Веймарської держави був наступний: порівняно з часами Вільгельма не здійснено нічого нового, в державі панує той самий дух. Така позиція зумовлювала певне тертя з прихильниками старого націоналізму, а відмінність висхідних позицій спричинила відносну неоднорідність антидемократичних правих угрупувань. Критика багатьох молодоконсерваторів щодо старих патріотів є не менш дошкульною від їхньої критики лібералів, а боротьба, скажімо, Молодонімецького ордену (Jungdeutsches Orden) проти «павука» Гуґенберга була так само гострою, як і його боротьба проти ліберальних інституцій німецької республіки[36]. Наявність спільного ворога, отже, ніяк не вплинула на можливість подальших спільних дій. Антидемократичні праві в Німеччині (тут незалежно від нашого грубого поділу на реставраторів та революціонерів) виглядають дуже різноманітними та мають багато прошарків. Саме тому не існувало широкомаштабної єдиної національної опозиції проти Веймарської республіки[37]. Спільним для антидемократичного впливу як крайньо правих, так і крайньо лівих було їх спрямування на послаблення прихильності до Веймарської республіки з боку щонайширших верств населення, при цьому одностайність досягалася лише в негації існуючого. Позитивні ж вимоги до реорганізації існуючого державного устрою потребували цілої низки різноманітних позицій. Оскільки антидемократичні уявлення правих включали чітку антикомуністичну позицію, а комуністи, в свою чергу, були послідовними антифашистами, то співпраця комуністів з націоналістами була можливою лише в виняткових ситуаціях. Праві, в свою чергу, не могли об'єднатися під однією позитивною програмою. Це призвело до того, що в країні паралельно здійснювалися як критика самого державного устрою, так і взаємна критика в самих антидемократичних лавах, і це все при невдоволеності роз'єднаністю опозиційного фронту.

Великого розмаху опозиційному рухові як рухові мас надав насамперед націонал-соціалізм. Сам факт швидкого зростання опозиційної партії викликав симпатії і навіть виборчі голоси з боку невдоволених системою, навіть якщо вони і були в деталях з Гітлером та його ідеологами незгодні. Невдоволені Веймарською демократією та сповнені бажання її подолати, заграючи до нової пануючої системи, вони часто навіть не усвідомлювали себе прибічниками націонал-соціалізму.

Дослідження зв'язку між антидемократичними ідеями правих та масовим націонал-соціалістичним рухом варте особливої уваги і буде здійснено в окремому місці цієї книги[38]. Зрештою, для існування Веймарської республіки зовсім не був вирішальним факт крокування її супротивників в лавах Націонал-соціалістської партії, так само як і їх згода з поглядами націонал-соціалістів за кожним пунктом, несуттєвим було і те, чи висміювали вони цю партію, чи ні. Істотним було лише те, що в особі всіх різноманітних національних та націоналістичних угрупувань Республіка мала не підтримку, а ворога.

З роками ставало дедалі важче ідейно розрізняти старий та новий націоналізм: віддалився 1914 рік, для великого числа німецьких націоналістів ідея реставрації монархії вже втратила актуальність, а заклики нових націоналістів почали видаватися прийнятними. І хоча ці обидва напрями ще залишалися різними за складом, ідейно розрізняти їх стало практично неможливо. Для такого розвитку подій в останні роки Республіки показовою є позиція берлінських молодоконсерваторів. Вони стали провідними пропагандистами «нової держави», яку хотів заснувати режим Папена, хоч кабінет його складався переважно з німецьких націоналістів. Тут політика старого націоналізму злилася в альянсі з ідеологією нового націоналізму, хоч альянс і був тимчасовим. Такий же процес продовжувався в лавах Гарцбурзького фронту і в подальшій боротьбі за владу[39].

Зрештою нові ідеї, – саме ті, що виникли після 1918 року, – запанували в антидемократичному русі. Вони утвердили світоглядну базу політичних правих та, зрештою, доленосно визначили загальний антидемократичний рух, являючи собою водночас своєрідну і притягуючу суміш з революційно-минулого та революційно-майбутнього.

ПРИМІТКИ

[1] *Eschenburg Th.* Die improvisierte Demokratie der Weimarer Republik.– Laupheim, 1954.

[2] *Apelt W.* Geschichte der Weimarer Vervassung.– München, 1946.

[3] Пор.: *Eschenburg Th.* Die europäischen Demokratien zwischen den Weltkriegen. Das Dritte Reich und Europa.– München, 1957.– S.5-8.

[4] *Escherich G*. Selbsthilfe und Staat // Die Neue Front.– S.48.

[5] *Troeltsch E*. Spektator-Briefe. Hrsgb. Baron H. – Tübingen, 1924. – S.69. Позитивний настрій консервативних груп щодо революції і повалення кайзерівського режиму розгорнуто подав Клеменс фон Клемперер: *Klemperer von K*. Germany's New Conservatism. Its History and Dilemma in the Twentieth Century. – Princeton, 1957. – S.76-91.

[6] Пор.: *Diederichs E.* Die deutsche Revolution // Die Tat. – X (1918/1919). – S.726. В цьому ж журналі у грудні 1918 року з'явився вірш Ріхарда Демеля «Перемога» (S.685).

[7] *Winnig A*. Das Reich als Republik. 4.Aufl. – Stuttgart, 1939. – S.191.

[8] Характерну добірку можна знайти в антології: *Pinthus K*. Die Neue Dichtung. Ein Almanach. –Leipzig, 1918; перевидання у «Rowohlts Klassiker»: Hamburg, 1959.

[9] *Winnig A*. Op. cit. – S.194.

[10] Занепад Німецької Демократичної партії є симптоматичним для занепаду республіки.

[11] Шелер так описує завдання політичної еліти: «... не руйнуючи те, що набудували отці Веймару, стати частиною цього нужденного риштування, просякнувшись чеснотою та живим духовним змістом» (Ausgleich als Aufgabe und Schicksal.– Berlin, 1929.– S.33). Ці слова ясно показують, що процес розвитку демократичних поглядів міг би й відбутися. Натомість для антидемократичного руху йшлося про його руйнацію.

[12] Перша книга про антидемократичні ідеї у Веймарський час як раз і побудована на такому розмежуванні: *Gerhart W.* Um des Reiches Zukunft, Nationale Wiedergeburt oder politische Reaktion?– Freiburg/Br., 1932.

[13] Про позицію КПН у Веймарській республіці інформує Оссіп К.Флехтгейм: *Flechtheim O. K.* Die Kommunistische Partei Deutschland in der Weimarer Republik.– Offenbach a.M., 1948. Подальші обставини своєрідної співпраці описує праця Рут Фішер: *Fischer R.* Stalin und der deutsche Kommunismus.– Frankfurt, 1950. Націонал-комуністичну тенденцію прослідковує О.Е.Шюдденкопф у зазначеній праці: *Schüddednkopf O.E.* Linke Leute von rechts.

[14] Більшість національних спілок входила до Об'єднання патріотичних спілок Німеччини (Vereinigung der Vaterländischen Verbänden Deutschlands, VVVD). Рюдіґер фон дер Ґольц, тимчасовий голова цього об'єднання, склав у 1929 році перелік підлеглих йому груп. Зі старих спілок продовжували своє існування наступні: Усенімецьке об'єднання (Alldeutscher Verband), Спілка за національну економіку й виробниче об'єднання (Bund für Nationalwirtschaft und Werkgemeinschaft), Німецька спілка оборони (Deutscher Wehrverein), Німецька флотська спілка (Deutscher Flottenverein), Німецька колоніальна спілка (Deutscher Kolonialverein), Німецьке дворянське зібрання (Deutsche Adelgenossenschaft), Німецька Остмаркська спілка (Deutscher Ostmarkenverein), Молодонімецька спілка (Jungdeutschlandbund) з численними розгалуженнями тощо. Після 1918 року були засновані: Німецька офіцерська спілка (Deutscher

Offizierbund), Національна спілка німецьких офіцерів (Nationalverband deutscher Offiziere), Імперська спілка колишніх кадетів (Reichsbund ehemaliger Kadetten), Прусська спілка (Preußbund), «Чорно-біло-червоний німецький стяг» (Deutschbanner Schwarz-weiß-rot), «Ренанія» (Rhenania), «Олімпія» (Olympia). Ці спілки були виразниками ідей *старого* націоналізму. *Новий* націоналізм представляли такі угрупування: «Сталевий шолом» (Stahlhelm), «Вервольф» (Wehrwolf), Спілка «Вікінг» (Bund Wiking), Спілка «Оберланд» (Bund Oberland), Молодонімецький орден (Jungdeutscher Orden), Німецький орден (Deutschorden), Імперська спілка балтійських бійців (Reichsverband der Baltikumkämpfer), а також численні молодіжні спілки – «Партизанський загін Шілля» (Freischar Schill), «Товариші за присягою» (Eidgenossen), Німецька спілка «Сокіл» (Deutsche Falkenschaft), Німецька спілка молоді (Deutsche Jungmannschaft), «Німецька молодь» (Deutsches Jungvolk), «Гези» (die Geusen), «Артамани» (Artamanen), «Орли і соколи» (Adler und Falken).

До переважно народовських (Völkischen) груп належали «Танненберзька спілка» (Tannenbergbund) Людендорфа, Німецька спілка (Deutschbund), Німецька народна спілка захисту і опору (Deutsch-völkische Schutz- und Trutzbund), «Коло Остари» (Ostara-Kreis), Спілка вірних за відродження життя (Treubund für aufsteigendes Leben), «Молодогерманці – спілка північної молоді» (Junggermanen – Bund nordischer Jugend), Усеарійська спілка (der All-Arierbund) та інші. Об'єднання німців за кордоном (Verein für das Deutschtum im Ausland, VDA), яке 1930 року налічувало 2 млн. членів, і Німецький Шуцбунд (Deutsche Shutzbund) являли собою політично найвпливовіші організації з націоналістичним тенденціями, свого роду очільну організацію для діяльності в прикордонні та народницької роботи. Подібну роль в середовищі студентства відігравала Корпорація німецьких університетів (Hochschulring Deutscher Art), яка дедалі більше набувала націоналістичного характеру. Перелік Гольца менш змістовний, оскільки не всі з наведених тут об'єднань належали до VVVB. Див.: Die vaterländischen Verbände// Volk und Reich der Deutschen/ Hrsgb. von B.Harms.– Bd. 2. Berlin, 1929.– S. 155 ff.

[15] Як писав 1925 року Ф.Майнеке, «саме прихована образа поваленого класу робить повітря в Німеччині таким важким» (*Meinecke Fr.* Republik, Bürgertum, und Jugend // Politische Schriften und Reden.– Darmstadt, 1958.– S.370).

[16] Молоді націоналісти використовували вислів патріотів щодо прихильників старого націоналізму. Пор.: *Grote*: Nationalismus wider Liberalismus// Aufstand /Hrsg. G.O.Stoffregen.– Berlin, 1931.– S.17. За Г. Штоффрегеном, «Те, що називається «націоналістом», з плином часу викличе жаль навіть у мертвої собаки. Старі парламентарі, з штанів котрих сиплеться пісок, псуючи повітря, плескали нас прихильно по плечах з-за трибуни Рейхстагу – подія, яку ми можемо оцінювати лише як компрометуючу» (S. 12).

[17] «Нас ніколи не засліплював блідий блиск вільгельмівської епохи – слабкі бажання чи то сподівання на реставрацію вже через годину виглядають смішними (lächerlich)» (М.Г.Бем). Див.: Die neue Front.– Berlin, 1922.– S.46.

[18] «Факти показали нам, що завдяки перетворенням останніх двох десятиліть молодіжний рух таки дещо змінив свій напрям: він уже не міг далі піддаватися романтичному пориву вирватися з тісних обіймів цивілізації, зараз молодь охоплена закликом до дії... Нова позиція – позиція політична». (*Langernfaß Fr.* Die «neue» Generation// Zeitwende. VII (1931).– S.386, 390).

[19] «Якби ми сьогодні досягли панування права в державі, а зовні – миру та рівноправ'я за умови скасування договору про мир, то за нашим розумінням, нічого вирішального все одно б не сталося. Новий порядок залишився б самообманом доти, поки німець (deutsche Mensch) відчуває внутрішній розлад і перебуває в стані суперечності із законами свого єства». (*Kries W., von.* Politik ohne Adel// Deutsche Rundschau. – 1932, April. – S. 5).

[20] Різниця в часі від заснування до початку опозиційної діяльності, якщо порівнювати зі старим націоналізмом, безперечно, невелика – вона складає хіба що рік. Націоналістичні гуртки та громади старого стилю трималися під час перемир'я досить стримано. Їхній активний спротив співпав за часом з діями ново-консервативних груп та добровольчих корпусів. Щодо спільної діяльності, то вона була можливою і раніше – скажімо, за Каппівського путчу.

[21] За Г. Штоффрегеном, «Питання державного устрою не має на даний момент жодного значення. Воно не сумірне до того важливого завдання, яке нам поставила доля: викорінити пануючу систему лібералізму» (*Stoffregen G.O.* Op.cit. S.14.).

[22] Про історію та ідеологію цих фрайкорів див.: *Waite R. G.L.* Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Post War Germany 1918 – 1923. – Harvard, 1952. Р.Вейт назвав численні щоденники бійців цих фрайкорів суцільним гімном ненависті до Веймарської республіки, яка стала символом і мішенню для їх ненависті проти громадянського суспільства.

[23] Див.: розгорнуте висвітлення антиліберальної державної ідеї у розд. 8.

[24] Органами Червневого клубу були «Der Ring» та «Das Gewissen». Серед газет, що їх видавали та певний час редагували близькі до берлінських молодо-консервативних кіл особи, були: «Deutsches Volkstum» (В.Штапель), «Die Deutsche Rundschau» (Руд.Пехель), «Die Hochschule» (згодом «Archiv für Politik und Geschichte» – Резелер та ін.), «Preussische Jahrbücher» (Вальтер Шотте), «Die Grenzboten» (М.Г.Бьом), «Der Nahe Osten» (Ганс Шварц), «Die Deutsche Arbeit» (пізніше «Politische Wochenschrift» – Герман Ульманн), «Die Blätter für Ständischen Aufbau» (Г.Браувайлер), «Volk und Reich» (Ф.Гейс). Дещо про становлення Червневого клубу знаходимо в М.Г.Бема: *Boehm M.H.* Ruf der Jungen. 3.Aufl. – Freiburg, 1933.

[25] Йдеться про «Die Neue Front». Значна частина його тогочасних співробітників працювала в часи Веймарської республіки також в інших спілках та об'єднаннях. Вільгельм Штапель працював у галузі політичної просвіти Німецької національної спілки допомоги торгівлі (DHV), Едуард Штадтлер заснував Антибільшовицьку лігу, М.Г.Бем викладав у Німецькій вищій школі політики (Deutsche Hochschule für Politik) і водночас обіймав керівну посаду в

Інституті міжнародних відносин, Г.Браувайлер пізніше став політичним референтом «Сталевого шолома», Г.Геррфардт був доцентом у Грайфсвальді, Ернст Крік працював педагогом у Франкфурті тощо.

[26] У 1932 році «ТАТ» мав 30 000 екземплярів, а «Gewissen» мав у 1923 році наклад 10 000. За довідником «Sperlings Zeitschriften und Zeitungadressbuch» 1933 року знаходимо такі цифри: «Europ. Revue» – 4000 примірників, «Volk und Reich» – 3000, «Der Widerstand» – 4500, «Wehrwolf» – 15000, «Polit. Wochenschrift» – 5000, «Der Ring» – 5000, «Weltbühne» – 13 000 у 1928 році, «Der Stahlhelm» – 110 000. Детально про це див.: Hüttig H. Die politischen Zeitschriften der Nachkriegszeit in Deutschland. – Magdeburg, 1928.

[27] Наприклад, журнали на кшталт «Der Kunstwart», де в останні роки республіки політичний коментар подавав ультраконсервативний Г. Ульман, або дрібнобуржуазний «Türmer», євангелічний «Zeitwende» тощо.

[28] Антидемократичні ідеї показують повчальні приклади своєї публіцистичної експансії. Було б доцільно шляхом порівняння журналів національного молодіжного руху, студентства та інших націоналістичних спілок показати, якого широкого та глибокого впливу набули ідеї, скажімо, молодо-консервативного берлінського кола. Нам прикро, що самі ми не змогли здійснити подібного дослідження.

[29] Цей факт є відображенням безнадійності політичної ситуації Веймарської демократії і підтверджує взаємозалежність думки та наявних умов.

[30] «Встановлено, що по війні цілим рядом відповідальних мужів була розроблена німецька народна ідеологія (volksdeutsche Ideologie), що включала німецький націоналізм, великонімецькі ідеї та уявлення про новий порядок у Європі, і де особливу засадничу роль відігравала ідея рейху. Так само встановлено, що в 1919 – 1927 роках ідеї консервативної революції були фактично без втручання суспільної думки розроблені у певних вузьких творчих колах, і незважаючи на спротив насмішливого оточення, доведені до завершення... Світоглядні передумови німецької революції були створені поза націонал-соціалістичною ідеологією» (Deutsche Rundschau. – 1932. – Juni. – S.158) В іншому джерелі Юнґ називає інтелектуальними центрами консервативного руху такі три групи: «Німецьке студентство» (Корпорацію німецьких університетів), Німецький шуцбунд та Червневий клуб.

У статті про політичну освітню роботу Корпорації німецьких університетів з «Довідника німецького земляцтва» (Handbuch der deutschen Landmannschaft. 2 Aufl. – 1931) видатними фігурами нового політичного мислення було названо Штапеля, О.Шпанна, М.Шпанна, М.Вундта, К.Б.Ріттера, Лента, Г.Ґербера, М.Г.Бема, Меллера ван ден Брука.

Франц Маріоз називає Шпенґлера, М.Шпана, К.Гоффмана, Меллера ван ден Брука, Е.Юнґа, К. Фон Леша, М.Г.Бьома, Л.Ціглера, К.Шмітта і коло «ТАТ» (Tatkreis) видатними підготовителями та тлумачами нового часу (Nationale Außenpolitik. – Oldenburg, 1932).

Едгар Юнґ неодноразово вказує на Отмара Шпанна, Л.Ціґлера, Вільфредо Парето. В. фон Шрамм виділяє передовсім О.Шпанна, К.Шмітта та Ойгена Розенштока (Radikale Politik. – München; Leipzig, 1932. – Einleitung).

[31] Свідченням того, що чвари та взаємні сварки не оминули національні кола, є зауваження В.Штапеля про Фрідріха Гільшера: «От як виглядає світ у мозку одного з смердючих націонал-соціалістських сектантів» (Deutsches Folkstum. – 1932. – S.244). Протилежність між героїчним нігілізмом Ернста Юнґа, духовного вождя націонал-революціонерів, і позитивно спрямованим мисленням молодоконсерваторів, безумовно, повністю знята бути не могла. Сталося протилежне. Притаманний від самого початку молодоконсерваторам радикалізм висловлювань (Див., напр. «Заклик до молодих» М.Н.Бема) передався націонал-революціонерам, коли ті й інші боролися проти впливу націонал-соціалістичних ідей (див. працю Бема проти Юнґера: *Boehm M. H.* Der Bürger im Kreuzfeuer. – Göttingen, 1933.)

[32] Народовці явно продовжували наявні вже за часів Вільгельма духовні течії й вкрай рішуче виступали проти нової республіки. Показовим для «самостійності» думки народовців є така цитата з праці М.Р.Ґерстенгауера (*Gerstenhauer M.R.* Der Völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft. – Leipzig, 1933. – S.63): «Ми, старі народовці, ще перед війною в Німецькому союзі (Deutschbund) наполягали на національному оновленні. Ми не маємо потреби чогось вчитися в таких нових величин, як Меллер ван ден Брук чи Освальд Шпенґлер, що самі ніколи не були справжніми народовцями. Ми дотримуємося нашої лінії і не припускаємося, разом з багатьма новоутвореними національними спілками, їхніх помилок».

[33] Те, що націонал-соціалісти по суті залишалися народницькою організацією, показує розвиток Третього Рейху, в якому біологічний натуралізм цього світогляду тріумфував у жахливий спосіб.

[34] Див. *Paetel K.O.* Der deutsche Nationalbolschewismus 1918-1932// Außenpolitik. – III (1952). – S.229ff. Пор.: Schüddekopf E.O. Linke Leute von rechts.

[35] Таким був лейтмотив політичного прогнозу кола «ТАТ».

[36] Див.: *Mahraun A.* Gegen Getarnte Gewalten. – Berlin, 1928. Мараун зі своїм Молодонімецьким орденом потрапив під публіцистичний обстріл з боку фон Ґуґенберга. Свій досвід він описав під заголовком «Пекло» (Die Hölle) Там ми читаємо: « Невдовзі мені довелося пережити, якою мірою Гуґенберг був творцем суспільної думки національного руху... Його друковані органи висипали на мене... відра бруду... Саме він винен в тому, що сьогодні національні ідеалісти ворогують... Найважливішим противником нового фронту має бути сам Гуґенберг з його сферою впливу» (S. 131, 136, 207).

[37] «Національною опозицією» називали себе ті, хто утворив так званий «Гарцбурзький фронт» проти республіки. Ми ж цією назвою об’єднуємо всі ті групи, які поставили собі за мету ліквідацію Веймарської республіки. Зрештою, всі вони існували вже і в Гарцбурзі, однак сам перебіг гарцбурзького засідання

показав, що лише в негативному вони досягали єдності. Див.: *Bracher K.-D.* Auflösung der Weimarer Republik. 2.Aufl. – S.407.

[38] Див. розд. 10 та 11.

[39] Окрім роботи К.-Д. Брахера див. ще трохи небезстороннє дослідження Й.Г.Кнолля (*Knoll J.H.* Der Autoritäre Staat// Lebendiger Geist. H.J.Schoeps zum 50.Geburtstag/ Hersg. H.Diwald. – Leiden-Köln, 1959. – S.200).

Розділ 2. АНТИДЕМОКРАТИЧНІ ІДЕЇ НА СВІТОГЛЯДНОМУ ГОРИЗОНТІ ЧАСУ

Початок століття ознаменувався серед творчих умів пошуками нових маштабів, глибоких поглядів, нових, спрямованих у майбутнє утопій. Відбувався світоглядний перетворюючий процес, що включав в себе спроби відходу від шаблонів XIX століття, спроби глибшого пізнання людини та наділення її новою політико-суспільною свідомістю. Антидемократичні ідеї 20-х років, – поряд з наукою, мистецтвом, публіцистикою, – стали його продуктом.

Незадовго до своєї смерті Макс Шелер мав у Німецькій вищій школі політики доповідь на тему «Людина за доби врівноважування». У ній Шелер торкнувся визначних новітніх, просякнутих ірраціоналізмом, антиінтелектуалізмом та повною зневагою до розуму напрямів і тенденцій того часу, таких як більшовизм, фашизм, молодіжний рух, шал у танці (Tanzwut), психоаналіз, нове ставлення до дитини, жага примітивної міфічної містики, а також «дивний потяг сьогодення до темної містики». Він казав: «Всі ці речі вказують на існування систематичного потягу сучасної людини до невдоволення пануванням отриманих з минулого облагороджень, зависоким інтелектуалізмом наших попередників і їхніми впродовж століть дотримуваними аскезами та методами стримування. Це при тому, що сучасна людина сформована такими облагороджуваннями».[1]

Маючи перед очима образ маятника, Шелер вказував, що даний рух-реакцію, ідеологічна сторона котрого перевищила всі норми істини та правди, теж колись буде врівноважено, і надавав еліті задачу здійснити це врівноваження. Він вважав, що назагал відбувається процес одужання, і з повним психологічним проникненням в стан

людини свого часу говорив про те, що «застій інстинктів тривалістю в століття ось уже справедливо розряджається». Тут же він висловлювався про безпідставність Клаґесівського шаленства проти думки. Думка, мислення – не вороги життя та душі. Вони хоч і завдають ран, та вони ж їх і гоять. Взагалі ж Шелер допускав виправдання даного антиінтелектуального віталістичного напряму, хоч і вважав деякі моменти перебільшеннями. Але чи насправді вказаний поворот модерної людини до удавано повнішого способу споглядання світу та романтично-ірраціонального способу мислення був процесом одужування? І чи були це насправді часи врівноважування? І чи не показувалися в такий спосіб деякі, – а на це вже натякалося в деяких працях тогочасних мислителів, – феномени, що насправді означали не поступ, а деградацію, повернення до варварства?

У часи Веймарської республіки деякі вчені відкрито говорили про *повернення до варварства*. Письменник Людвіг Бауер, – який симпатизував лівим, – наводив порівняння з поїздом, що неймовірно швидко летів прямісінько в нове середньовіччя: «*Все людство має квитки назад. Дев'ятнадцяте століття викинуте на смітник історії, про вісімнадцяте Муссоліні каже, що воно було найдурнішим, а німецький ерзац-Муссоліні разом зі своїми зарозумілими та ворожими розумові професорами повторює його лайки... Усі вони, гітлерівці чи фашисти, члени геймверу чи* «Camelot du Roy» – *всі відвернулися від здорового глузду в бік містики та самообожнювання. Сенсом буття вважається вже не щастя та свобода кожного, а занурення в раси, класи, держави... Ця ґенерація виростає з розгубленості тієї людності, що, тікаючи від самої себе, цілком заплуталася і вже не має потреби в повазі до людської гідності, свободі думки, в терпінні, а вважає героїчно досягнуте кращими умами минулих століть чи то неважливим, а то й шкідливим*».[2]

Вульгарна філософія життя стала характерним продуктом реакції на ідеологію панування думки минулого. Безумовно, вона знайшла відбиток в антидемократичному способі мислення, згодом у політиці, і перетворилася на велику загрозливу для Республіки силу. Ірраціоналізм як видатний феномен духовного повороту XX століття набув саме в антидемократичному світоспогляданні своєї політичної форми[3]. Ірраціоналізм був посередником між спрямованим проти Веймарської республіки політичним масовим рухом та голим духом,

який знаходився ще в полоні споглядання, піднімаючись над обмежуваннями ratio. Заклик до ірраціоналізму набув тієї ж висоти метафізичних спекуляцій, що і занурення в інстинкти. Ірраціоналізм охоплював як те, що підноситься над розсудом і дозволяє людині зустрітися з трансцендентним, так і те, що лежить попід межею розсуду і легітимізує нерозсудливе та бездуховне. У політичному світі Веймарської республіки не було помічено небезпеку, яка виходила від ірраціоналізму. Пояснення криється всередині самого способу світоспоглядання, з якого випливало антидемократичне світоуявлення: характерне для початку XX століття ухилення від ratio в багатьох випадках просто-напросто засуджувало раціональні способи мислення. Ситуація, в котрій життя ставилося понад розумом, могла залишатися безпечною лише в дослідженнях минулого та міфологій. Що стосується антидемократичного способу мислення, полемічно спрямованого саме на сучасність, то тут вже застосування ірраціоналістичних методів до держави та суспільства мусіло стати проблематичним, тим більше, що в таких областях модерного життя, як економіка та адміністрування, саме почали перемагати *раціональні структури*. Тонко проникнувши в суть таких процесів, Томас Манн закликав світ протверезішати і наполягав на необхідності негайно відбитися від такої ворожої до життя ідеології, що, однак, проголошує себе життєствердною[4]. Саме він завчасно розпізнав і сповістив про наявність внутрішнього зв'язку між «інтуїціоністським дослідженням життя» та політичною реакцією. Тих, хто за інтелектуальною відчуженістю від життя і зануренню в естетизм не стежать за політичними наслідками своєї діяльності, він влучно застерігав: «За кожною духовною позицією криється політична» (In jeder geistigen Haltung ist das Politische latent)[5].

Ще не все сказано про цей начебто й зовсім неполітичний ірраціоналізм, що розвивався на початку XX століття в інших частинах Європи, особливо в Італії та Франції, а він, безперечно, залишався тим ідейним джерелом, з якого черпали сили антидемократичні напрями нового націоналізму. З метою допомогти присоромленому ratio знову набратися сили, у 1930 році Томас Манн опублікував свій «Заклик до розуму», в якому було подано всебічний аналіз тогочасного стану духу в Німеччині з огляду на зв'язок між політичним націонал-соціалістським масовим рухом та передуючою йому духовною та інте-

лектуальною атмосферою. Томас Манн був переконаний в тому, що масове захоплення, яке на своїх хвилях несло вперед націонал-соціалізм, не набуло б такого розмаху, якби не підживлювалося з *духовних* джерел. Ірраціоналістичний напрям духу століття, – за Т.Манном, – має свої відносну істину, законність та логічну необхідність, віддаючи їх на службу популярної реальності політичного руху. Томас Манн дослівно говорить таке: «Разом з економічним занепадом середнього класу та інтелектуальними пророкуваннями, що йому передували, виросло відчуття приходу нової ери на зміну старій буржуазній епосі та її ідейному світу, які мають відлік ще з часів Французької революції. Новий душевний стан людства не хотів більше мати нічого спільного з буржуазією та її принципами: свобода, справедливість, освіта, оптимізм, віра в прогрес. Пафосно проголошувався ірраціоналістичний зворотній удар, в якому поняття життя ставало в центр світогляду, що віднайшло своє втілення як в мистецтві, де його виразником став експресіоністський крик душі, так і в філософії, де відбувся відхід від віри в розум разом з випливаючими з неї механістичним та ідеологічним світоглядами. Нова душа проголошувала, що отримувати життєдайні сили можна лише з підсвідомого, динамічного, містично-творчого, засуджувала розум, тлумачачи його як голий інтелект, і підносила до вершин життєвої істини саме таїну душі, материнсько-хтонічне, святе, що народжує потойбічне».[6]

Томас Манн говорить про зворотній удар. Інші ж неполітично мислячі голови висловлювалися про «ренесанс» думки – у творі базельського філософа Карла Йоеля, що набув великого розголосу, святкується перемога над ідеями XIX століття. У 1927 році Йоель писав: «ми всі більш або менш відчуваємо те, що рубіж століть обдарував нас новою ерою духу»[7]. Він вважав, що всі науки переживають подібне оновлення – і насправді, за перші тридцять років століття змінилося багато: суспільні науки отримали новий орієнтир, нового стилю набули поезія, живопис, музика. Новий підхід до життя шукав адекватного втілення через соціальні та економічні процеси і виявлення духу. Єдність буржуазної культури зникла внаслідок загрози існуванню буржуазного суспільства. Теолог Пауль Тілліх констатував: «Посейбічний спокій буржуазної культури та релігії порушено. Звідусіль підіймаються питання та висловлюються

здивування з приводу всього плинного і потойбічного, ці питання загрожують надійності сучасного, породженого вічним. Починає ставати сумнівною сила притаманного наукам, техніці та економіці здорового глузду; всюди ввижаються безодні, а душа витає в пошуках реалізації, щоб вириватися з низин життя»[8].

Симптоми цієї непевності духу проявилися в багатьох явищах: складалося враження, що їх подолання і насправді надало XX століттю нових імпульсів. Дотеперішня надійність соціального і духовного світу була затьмарена кризою свідомості та задурманеною невдоволеністю існуючим. Нове, якого прагнули, було багатоликим та хаотичним, об'єднаним ворожістю до старого та звичного. З затуманеним та спрощеним поглядом за «старе» приймали так звані ідеї XIX ст., передовсім панування ratio. Зрозуміло, що в Німеччині можна було з легкістю знайти зачіпку для такої ірраціоналістичної духовної традиції. На самотній заклик Ніцше в кінці XIX ст. відгукнулися на початку XX-го вже тисячі наслідувачів, що еклектично пристосували його думки для своїх гетероґенних потреб. Індивідуальний протест проти міщанського трибу життя надав місце цілій зливі вульгарної філософії життя, що живила тисячі бажаючих досягти «творчої життєвої позиції». Розповсюджувався процес, який можна було б назвати «вульгаризацією ірраціоналізму», і який Томас Манн назвав «спотворенням філософії життя». Сила розуму мала звільнити сцену для сили життя.

Весь Новий час, починаючи від Декарта, розглядали як час в полоні в розуму. «Цей стан перебування в полоні розуму пов'язується зі станом перебування в полоні світу та грошей, розщеплює людину на істоту духовну та істоту, підкорену інстинктам. У Шопенгауера, Ніцше та Фрейда інстинкт вивільнився і спрямувався проти раціо»[9]. Підґрунтям духовного занепаду, що стався за Нового часу, вважається втрата людиною здатності розуміти варті всього дійсного життя абстрактні ідеї, тож завдання Духу вбачалося в тому, щоб звільнити душу від цього поневолюючого зв'язку із зовнішністю буття й знову її до «цілковитого резонансу з Богом чи то Космосом повернути»[10].

Було розвінчано однобічність інтелекту. Дедалі більше наголошувалося на необхідності визнання творчої сили переживання, проникливого розуміння та необхідності містичного занурення в пронизаний трансцендентними силами світ, заглиблення в очищену від зов-

нішнього сутність речей. Вважалося, що внаслідок цього так званого революційного ідейного перевороту вдалося відійти від колишнього панування світу речей над світом людей. Метафізиці знову віддавали шану, якої вона була позбавлена з часів Середньовіччя. Завдяки цьому стало зрозуміло, що нехтування метафізикою, якого так легковажно припустилася епоха позитивізму, було лише «умовним вигнанням», оскільки сама уявно вільна від метафізики буржуазна ідеологія поступу передумовою мала метафізичну основу. Дійсність – особливо реалії повоєнного життя в Німеччині – сприяла розпаду ідеології поступу. Тією ж самою мірою набували поширення теорії «вічного повертання старого», які випливали з Ніцшеанської і, зрештою, як показав Армін Молер[11], саме й визначили ядро ідейного руху консервативної революції. Цей процес постійного розквіту, росту та занепаду показав видатний дилетант Шпенґлер на прикладі великих культур; щоправда, культури ці він вклав у однакові за структурою рамки, і виглядали вони, неначе неприродні велетенські утворення, відмежовані одне від одного в такий спосіб, щоб у них могли розгортатися однакові процеси. Шпенґлер був представником філософії життя і вихвалявся в одній з дискусій зі своїми критиками саме тим, що «обрав бік життя, а не думки». І справді, він не цінував аналітичного мислення, а твір свій писав зсередини «глибокого переживання», яке він і сам описував як незбагненне[12].

У найвидатнішому творі Шпенґлера отримало нового вираження наявне вже в німецьких романтиків органічно-біологічне мислення. Увесь твір витримано в дусі філософії життя: життя в ньому органічно розгорталося, виступало у вигляді найвищої реальності. Потік життя струменів через усю історію, зносячи на своєму шляху всі механістичні конструкції і віднаходячи у власних глибинах, а не у хитросплетіннях та розрахунках розуму, свій шлях та силу слідувати своїм власним законам (у Шпенґлера – долі).

Отже, набувши численних імен, життя зайняло чільне місце в тогочасній духовній реальності: його витлумачували як органічне на противагу до механічного, як всезагальне на противагу до індивідуального, динаміку проти статики, душу проти духу.

Найбільше враження на своїх сучасників справила праця Людвіга Клаґеса «Дух як супротивник душі»[13], за допомогою якої XX сто-

ліття в найрадикальніший спосіб спробувало розправитися з інтелектуалістичним духом XIX-го. Душа і тіло, – за Клаґесом, – є нероздільною цілісністю; дух же іззовні неначе клин встромлюється поміж цими «обома полюсами клітини життя» з метою їх роз’єднати: «знедушити тіло і знетілити душу, зрештою, умертвити в такий спосіб будь-яке досяжне йому життя»[14].

Подібні висхідні мислительні позиції мали за мету «пробудження забутих чудових світів мрії» (Traumwelten), а насправді ж були етапами втечі з тісних обіймів технічної цивілізації XX століття. Вони мали вплив завдяки своєму тісному зв’язку з тогочасним станом речей, тогочасним так-буттям (Sosein), які викликали протест. Палке заперечення технічної цивілізації, заперечення сформованого шляхом ratio духу Нового часу намітили настання часів, коли за умови накопичення політичних, економічних та соціальних проблем стало вже легко відмовитися від віри в упорядковуючу силу розсуду. Занурення в міф, потяг до містичних переживань, тогочасне купання в просякнутій глибинним сенсом мові – все це виглядало як нове набуття загубленого краю, як розмите прагнення внутрішнього сенсу та глибини.

Науково-емпіричне розуміння світу вже давно не вважалося достатнім: воно залишалося *одним* з можливих, – хоч і не високо поціновуваним, – способом осягання речей. Поруч з ним існували й інші способи пізнання світу, в котрих вже сама особистість пізнавала світ, і які вже не були плодом самих лише раціонального та розуму. Феноменологія, а попередньо і Бергсонівська філософія життя показали значення інтуїції. Шелерові вдалося показати, що для справжнього розуміння людських стосунків потрібною є аж ніяк не критична дистанція до об’єкту, а, найчастіше, симпатія та любов[15]. Завдяки Клаґесові та його однодумцям ширилася зневага до розуміння як діяльності, так і уявлення про те, що дух як інтелект уже віджив своє. Думка та мислення втратили своє значення в якості найблагороднішого людського призначення, натомість істотними стали переживання, відчування, осягнення, містичне злиття з предметом в одне ціле, осучаснення міфу. Критичне застосування розсуду якщо не засуджувалося, то принаймні вважалося другорядним. Розум, який все аналізує й зважує, за Клаґесовою теорією найменували «духом» й усунули з ужитку, як призвідника кризи модерної культури.

Таким чином, завдяки забороні розуму став можливим безмежний суб'єктивізм поглядів, а про нього дискутувати вже не видавалося можливим, оскільки всі ці погляди походили з одного і того ж джерела. З дискурсивного мислення постало прожите мислення (gelebtes Denken) – певним чином модерна мітологія, нехай і одягнена в шати логіки. Не можна залишити поза увагою і те, що з подоланням емпіризму та позитивізму розширилися духовні горизонти – без емпіричного шляху наука про людину та про спосіб її дії залишилися б на місці. З іншого боку, вказане розширення духовних горизонтів, пов'язане не з раціональним завершенням, а з буянням душі, поставило під сумнів саме раціональне підґрунтя науки. Це було пов'язаним з тим, що нові методичні шляхи зреклися загального методу доведення, надавши перевагу «проникненню» – тут нові знання засвічувалися, ставали очевидними і не піддавалися методичній перевірці і доведенню крок за кроком. В той самий час, численні відмінні одна від одної раціональні форми науковості існували й надалі. Ця ситуація досить прикрої боротьби напрямів продовжується і насьогодні, і подолати її за допомогою самих лише раціональних аргументів не видається можливим, оскільки витоки свої вона має у відмінності між засадничими для кожного з напрямів світоглядними уявленнями.

Потяг до містичного, що утворював тогочасну духовну домінанту, проклав шлях для дуже різних напрямів: це «занурення у первісну історію» Клаґеса та Леопольда Ціглера; «виділення первісної душі нордичної людини» Вірта та численних народовських науковців, не чужих академічному світу; «наближення до душі азіатської» Теодора Лессінга; майже релігійне прославлення середньовічного універсалізму з його соціальною ієрархією переважно католицьких мислителів, таких як Отмар Шпанн; нове пристосування Лютерівського християнства у протестантському світі; відродження містики завдяки відкриттю та розповсюдженню текстів Мейстера Екгарта, Якоба Бьоме та інших релігійних містиків, – представників різноманітних форм окультної містики, яких складно було б віднести до якоїсь певної конфесії, – серед яких найвідомішою є Шейнерівська антропософія.

Всі ці антираціональні напрями витіснили позитивістсько-ліберальну інтелектуальну позицію у Веймарській республіці на задній план. Саме тому проголошення деякими вченими та публіцистами

того часу настання видатного духовного перевороту не можна вважати пересічними вихваляннями та звичайними прославляннями власних досягнень. З проголошенням нової орієнтації духу та повним запереченням раціоналізму та розсуду як органу пізнання, такий переворот насправді відбувся, саме тому уникнути його впливу на розв'язання тогочасних політичних проблем було неможливо. Усвідомлення прямого зв'язку світоглядної висхідної позиції з політичною оцінкою часу практично не проглядалося в текстах тогочасних авторів. Відображений у політичній публіцистиці тісний зв'язок між духовними установками та антидемократичними цілями показує, що вульгарна життєво-філософська позиція, навіть якщо вона і воліла б не мати нічого спільного з політичними оцінками, в процесі свого розвитку безумовно досягла певної політичної цінності і вступила в опозицію до створеного критичним розумом демократично-ліберального порядку. Однією з найделікатніших проблем наукового дослідження ідеології є поєднання певних філософських систем з політичними судженнями. Для Веймарського ж часу характерним виявилося те, що прихильники нового мислення, – з причин ворожого ставлення до пануючого попередньо раціоналізму, – настільки захопилися своєю заперечувальною позицією, що не надали їй методичної надійності, необхідної для подальшого, побудованого за законами цього ж таки нового мислення наукового розвитку. З іншого боку, устрою Веймарської республіки, – хоч вона і з прихильністю ставилася до законів духу XVIII–XIX століть, – бракувало саме раціональності (з причин іноді об'єктивних та незалежних від Веймарського устрою), а тому й можна вважати, що протест проти раціоналізму буржуазної епохи, а також протест проти існуючої політичної та економічної реальності були прямим породженям самої республіки. Економічний та соціальний стан Німеччини зазнали після Першої Світової війни разючих змін – тому переміни духу мали теж іти в ногу з часом. Нове спрямування відбувалося у дещо романтичній формі – воно мало вигляд втечі в минуле з одночасним зазиранням в краще майбутнє, а сили черпалися вже не з застарілого раціо, а з оспіваних енергій душі та духу.

Нові способи ведення думки можна розглядати як спробу подолати *релятивізм*, що цілком природньо постав з раціоналізму XIX століття. У зв'язку з тим, що проростаючі на той час способи бачення

світу конкурували в претензіях на власну безпомильність, релятивізм як культурний феномен подолати було не можна, однак його вже можна було вирізняти. З існуючих світоглядних позицій та метафізики його вже усунули, хоч у плетиві загальної культури він ще зберігав своє місце.

Один спостережливий француз, книга якого на той час набула великого розголосу, саме з цієї причини вважав релятивізм панівним тогочасним напрямом думки. Він писав, що Німеччина 1914 року «жила впевнено, безпроблемно та без жодного морального неспокою – одним словом, жила «з відчуттям порядку»[16], а після року 1918 стан речей кардинально змінився, і вже все стало можливим. Надійні суспільні цінності почали хитатися, брак культурної та соціальної єдності породив кризу. Ключові слова «культурна криза» вже перестали бути модною ознакою літератури лише «стурбованих духовним станом часу», більше того, культурну кризу сприймали як серйозну загрозу загальному духовному буттю та буттю нації.

Культурно-критичний песимізм став настільки явним, що велика кількість умів того часу присвятила себе меті викриття стану в країні. Однак подолати кризову ситуацію стає тим важче, чим більш усвідомленою вона стає – для свого втілення кожна культура потребує нормативних основ, які сприймаються і визнаються як щось практично само собою зрозуміле. З кінцем буржуазної культури в Німеччині, – культури, яка позначила Вільгельмівську Німеччину, – вже стало неможливим існування певної загальної системи норм, здатної пов'язати між собою всі суспільні ланки. Тому виграшною картою став релятивізм, і саме в той момент, коли від нього будь-що прагнули позбавитися. Досвід кризи, усвідомлення зруйнованої єдності, – що легко прослідковується на прикладі протистояння марксистських та буржуазних вчених, – змушував представників думки дотримуватися засадничої антирелятивістської позиції, яка незважаючи на те, що виглядала досить достовірною, була неспроможна виростити нормативну структуру для загальної культури. Культурний релятивізм у Німеччині відбивався на соціальному та економічному устрої. Веймарська ж епоха виявилася тим часом, коли абсолютизм світоглядних прагнень довів до крайності культурний релятивізм, нездатний вже відстоювати себе. Протистояння цих двох позицій стало непримиримим.

У Макса Шелера читаємо: «Ми живемо за такої доби, – вперше за багатотисячолітню історію людства, – коли людина сама для себе стала цілком проблематичною: вона вже не знає, що вона є, і одночасно знає, що вона про це не знає»[17].

Духовним наставникам того часу вже не видавалося можливим переймати ціннісні маштаби буржуазної довоєнної епохи, то ж вони шукали нових зачіпок для людини в соціальному та в метафізичному, прагнучи подолати релятивізм шляхом проголошення нових абсолютів, чи ж, принаймні, проголосити необхідність для існування абсолютних підходів. Релятивізм, натомість, під пересічним обстрілом абсолютних світоглядів ставав очевиднішим.

ПРИМІТКИ

[1] *Scheler M.* Der Mensch im Weltalter des Ausgleichs// Ausgleich als Aufgabe und Schicksal. – Berlin, 1929. – S.45.

[2] *Bauer L.* Mittelalter 1932// Das Tagebuch. Politisch-kulturelle Wochenschrift/ hrsg. von L.Schwarzschild. – 1932. – 2.Jan.

[3] Марксистський філософ та критик Дьєрдь Лукач поставив проблему ірраціоналізму в центр свого широкомасштабного дослідження «Руйнація розуму». У своєму дослідженні, якому дав підзаголовок «Шлях ірраціоналізму від Шеллінга до Гітлера», вперше виданому в Берліні в 1955 році, він показав наявні протягом всього XIX століття ірраціоналістичні напрями німецької філософії, ще до їхнього загального розповсюдження в формі вульгарної філософії життя. Цей твір є визначним в справі викриття ірраціоналістичного способу мислення, однак він сам дещо слабує на марксистський догматизм, що в Лукача набув ірраціоналістичної форми. Дивись мої критичні зауваження щодо цієї книги: Deutscher Geist und Nationalsozialismus// Zeitschrift f. Religions- und Geistesgesch. – IX (1957). – H.3. – S.287.

[4] *Mann Th.* Goehte als Representant des bürgerlichen Zeitalters// Gesamtausgabe der Werke Thomas Manns. – Berlin, 1932. – Bd. 10. – S.90.

[5] *Mann Th.* Die Stellung Freuds in der modernen Geistesgeschichte// Ibid. – 1929. – Bd.9. – S.208.

[6] Mann Th. Deutsche Ansprache, ein Apel an die Vernunft// Ibid. – 1930. – Bd.12. – S.533.

[7] *Joël K*. Die Überwindung des 19.Jahrhunderts im Denken der Gegenwart // Kantstudium. – 1927. – Bd.32. – S.475.

[8] *Tillich P.* Die religiöse Lage der Gegenwart. – Berlin, 1926. – S.26

[9] *Heinemann F.* Neue Wege der Philosophie. – Leipzig, 1929. – S.394.

[10] Ibid.

[11] *Mohler A*. Die Konservative Revolution in Deutschland 1918 – 1932. – Stuttgart,1950

[12] *Spengler O*. Pessimismus. – Berlin, 1921. У вказаній полеміці з критиками своєї «Загибелі Європи» Шпенґлер наголошував, що він в своєму творі свідомо звертався до діяльних людей, а не до критиканів, і писав про себе так: «цілком свідомо я прийняв інший бік – бік життя, а не бік думки» (S.9).

[13] *Klages L.* Geist als Widersacher der Seele. 3 Bde. – Leipzig, 1929-1932.

[14] Ibid. – Bd.1. – S.7.

[15] Див.: *Scheler M*. Wesen und Formen der Sympathie. 2 Aufl. – Halle, 1923.

[16] *Viénot P.* Ungewisses Deutschland. – Frankfurt, 1931. – S.65.

[17] Цит. за: Ibid. – S.29

Розділ 3. ПОЛІТИЗАЦІЯ ІРРАЦІОНАЛІЗМУ

а) *«За всіма інтелектуальними поглядами криються політичні»*

Попередні зауваження щодо подій в інтелектуальному просторі на початку ХХ століття, з очевидних причин, мають загальний характер. Вони являють собою спробу дати деяке уявлення про інтелектуальні та духовні передумови для виникнення антидемократичних ідей. Так звану «консервативну революцію» як антидемократичний ідейний напрям було породжено тими ж ідеями, які дали поштовх більшості з гуманітарних та мистецьких течій: ідеями, які вбачали своє призначення в бунті проти позбавленого людяності духу раціоналізму. Антидемократично спрямований рух, політизуючи дух і думку, відрізнявся своїм прагненням перенести ці ідеї на суспільне та політичне життя. Естетично оздоблений протест проти механістичних форм життя та проти занепаду душі в модерному бутті перестав бути далеким від політики та націлився проти політичних форм ліберальної демократії. Політичний же ірраціоналізм може зростати та наповнюватися силою лише за тих умов, коли в думки закладено загальний ірраціоналізм.

Безумовно, завжди треба намагатися уникати спокуси визнавати певний спосіб мислення підґрунтям певної політичної позиції. У даному випадку, не побачити внутрішній зв'язок між антираціоналізмом найвищого ґатунку та націоналістичною ідеологією просто неможливо. Подібні перетворення думки створили клімат, сприятливий для популярного, а іноді й ексцентричного філософствування – і все лише тому, що звичка користуватися звичайним здоровим глуздом, так само як і правило орієнтуватися на правила розсуду, розглядалися як відсталі. Вульгарна філософія, – цей котел для виникнення

різноманітних світоуявлень (світоглядів), – виробляла з філософськими поняттями на кшталт «життя», «існування«, «метафізика« чи навіть із феноменологічним методом, все що їй заманеться, наповнюючи їх іншим значенням, далеким від первинного, автентичного[1].

Деякий зв'язок, – особливо там, де ідейний висхідний пункт вимагав радикальності, – все ж існував: скажімо, у Клаґеса чи Отмара Шпанна в їхній популярній доктрині про право на ідеологічну експлуатацію. Втрачають сенс скарги на дикість народовецького прориву в ім'я душі, якщо перед цим розумові відмовили в ролі чинника контролю та організації й затаврували його як вбивцю життя. Зрештою, якщо право на вільне визначення індивідуума відкидалося, і на стягах виписувалася ідея спільноти, то вже неістотним стає з'ясування тих причин, за яких певний політичний національний рух набув саме *такого* духу та обрав ієрархічне підкорення фюрерові.

У підпорядкуванні розуму так званому «життю» крилося рішення, за допомогою якого унеможливлювався будь-який персональний вплив на існуючий стан речей. З відмовою від керівної ролі розуму, який, зрозуміло, не мав розглядатися лише як «сухе раціо», було усунено останній можливий бар'єр, що міг би спинити розростання культурного та політичного невігластва, чи принаймні продіагностувати його. Таким чином, дух став прислужником політики, а найнеполітичніші мислителі стали співтворцями політичного клімату, в якому будь-яке звернення до регулятивних функцій здорового глузду сприймалося як блюзнірство.

У такий спосіб навіть неполітичний дух набуває певної політичної компоненти – знає він про це, чи ні. «За кожною духовною позицією криється політична», – висловився саме про стан духу Веймарської республіки Томас Манн. У зв'язку з тим, що нове «дослідження глибин» так легко відмовилося від думки, воно і стало жертвою насправді ворожих духові та культурі політичних сил. Через декілька років за це довелося розплачуватися.

б) Вульгарна філософія життя

Усі світоглядні напрями Веймарської республіки, якими б вони себе не вважали – чи то органічними, чи консервативними, – викори-

стовували поняття «життя». Саме життя було тією віссю, навколо якої оберталися усі нові точки зору. Їх було створено в ім’я життя, і повноті життя вони мусили служити. Поняттю «життя» відповідає суб’єктивна форма «переживання» на противагу до аналітичного «продумування» певної справи та «проникнення» в її суть. Все, що життєві на користь – добре, а що збіднює його повноту – погане. Подібне поняття життя само себе не визначало. Воно мало щось п’янке, вакхічне, не терпіло нічого, що визначало б його власний сенс. Саме про це модне в популярному антидемократичному напряму думки поняття питань не ставили, відносно нього було не прийнято сумніватись. Саме з цього центрального поняття виростали інші основні поняття вказаного напряму, як це видно на прикладі наступного фрагменту А. Вінніга: «Те, що ми назагал називаємо життям, насправді життям не є, а є лише його відображенням. Істинне життя, сила, що породжує такі відображення – це таїна. Всі відображення цієї сили, які ми називаємо життям, є насправді відбитком чогось внутрішнього. Ми називаємо це внутрішнє душею та духом. Душа – стан, який ми отримуємо завдяки перевагам крові, а дух – усвідомлення самих себе та навколишніх речей, отримане шляхом виховання, навчання та досвіду. Саме звідси людське створіння отримує свій смисл, свою форму та спрямування. Саме звідси отримує свою форму державність»[2].

Наявні майже в кожному антидемократичному памфлеті подібні «заклинання» про життя та його сили закриті від будь-якої критики, оскільки критика та раціональний аналіз життя розщеплюють та ослаблюють. Той, хто нічого не пережив, не здатний і зрозуміти. Пережите – первинне, а мислення – похідне. Переживання не може бути доведеним і не потребує жодного раціонального виправдання. «Воно струменить з першооснов життя, воно тут, так само як елемент. Воно – таємниця, так само як таємницями є доля чи призначення»[3]. У літературному розумінні вершиною обожнювання життя в ім’я життя є твори братів Юнґерів – і це більш виражено у Фрідріха Ґеорга, аніж в Ернста, який мав кращу дисципліну думки.

Молодший брат писав 1926 року у наскрізь пронизаному дикою мономанією творі «Парад націоналізму»: «Життя не є позбавленою передумов грою мозку. Воно строго зв’язне... – передовсім, кровно, воно означає частину кровної громади, в якій діє життєве ядро... Усві-

домлення такої кровної громади вимагає боротьби проти всього, що кров ослаблює, а єдність духу підтримує. Воно визнає лише кровні цінності. Воно хоче бачити життя як ціле, як захоплюючу повноту – воно має бути обмеженим, щільним та відгородженим, не розпливтися та не послабитися під впливом інтелекту. Націоналізм містить в собі щось п'янке, дике, кровну гордість, героїчне могутнє відчуття життя. Націоналізм не має схильності критикувати чи аналізувати. Він не хоче жодної толерантності, оскільки її не знає життя. Він фанатичний, бо все кровне є фанатичним та несправедливим. Він не потребує для себе жодного наукового обґрунтування... – оскільки науки послаблюють первинність життя тим, що поважають його. Сила духовної спільноти – в її виправданні. Спільнота кровна – жива, вона існує, не відчуваючи ніякої необхідності для інтелектуального виправдання собі»[4].

Зрада крові як найсвятішому еліксирові життя для Ф. Ґ. Юнґера перетворюється на зраду життю. «Так само, як вмирає рослина, яку позбавили коріння, вмирає людина, яка зраджує крові, обравши думку»[5]. За кілька років перед цим в «Загибелі Європи» Шпенґлер оживив дзюрчання крові в глибинах життя. Він вимагав прийняття рішень, керуючись надійністю крові, а не аргументами розуму. Квінтесенція його філософії життя така: «Життя – початок і кінець всього... Життя, і тільки життя, має значення в історії... Торжество волі до влади, й аж ніяк не перемога істин, винаходів або грошей. Всесвітня історія – це всесвітній суд»[6].

Наслідуючи Ніцше та Шпенґлера, можна дійти до обожнювання чистого віталізму та сили, і вважати силу здорових інстинктів та право сильнішого за ознаки панівної та героїчної частини людства[7]. Категорія «життя» допускала існування й інших, гуманістичних, а то й романтичніших наслідків. У молодо-консервативного публіциста Франца Маріоза знаходимо: «Життя сильніше від усіх оков. І в житті, і в бур'яні, і в тисячах бажань – саме тут починаються несміливо та втаємничено розпускатися перші чудові квіти. Вони є обрисами тих форм, що колись вже існували. Тоді, коли на Землі закони ще писало життя. Засвічуються нові думки про свободу – вони колись вже були живими ідеями. Вриваються нові уявлення про порядок – вони вже були колись дійсністю. Нас охоплюють нові мрії про Рейх – ми вже

колись його мали. Все, що творило на Землі життя, зникло. Воно приходить знову. Воно народжує себе знову. Нова віра – стара довірливість. Нові незрозумілі, неясні міфи – стара містична, остаточна впевненість»[8].

Книга, в якій написано цей гімн життю, зветься «Звалище», і є зведенням порахунків з системою й духом Веймару, з модерною цивілізацією. Те, що руйнується, стає купою друзок, – це епоха механіки, а те, що постає, – це новий світ нової віри, нових державних і суспільних гарт: відродження німецького Рейху.

Німецька імперія Середньовіччя для Маріоза є блискучим прикладом того, як Німеччина виконала в історії місію живого. Після Рейху прийшла «процесія мерців»: Новий час став світом померлих, утворивши «лад з надгробків, ґрат і задушливого повітря». У Першій Світовій війні та в повоєнний час ця процесія смерті сама наклала на себе руки, випустивши життя на волю. Доля німецького народу – бути творцем і речником живого.

Саме такий невпинний життєвий порив очікує республіку, республіку, яка, – за словами Маріоза, – є втіленням найвищого тріумфу духу матерії, що тільки можливий на землі, з «таким панівним законом, в якому атомізм поставлено на найвищий щабель»[9].

За Марізом, задача німецького народу полягала в тому, щоб цілеспрямовано прибрати цю купу друзок, що залишилась по механіці, і побудувати новий Рейх. Той Рейх, в якому будуть панувати не сила смерті та закостеніння, а квітуче життя в своїй багатоманітності та красі.

Подібні витлумачення ново консервативних журналістів є варіаціями на одну і ту ж тему – тему життя. Впадаюча у вічі переконаність всіх цих вульгаризацій філософії життя у перемозі базується на тому, що самих себе вони відносять на бік життя, а тому й засуджують на вимирання протилежні сили. Той факт, що протистояння повнокровного життя та застиглої матеріалістичної системи має войовничий характер, підкреслювався за кожної нагоди. Політизація поняття життя виявилася такою простою справою через те, що життя як таке має майбутнє, а проповідники життя вважали себе захисниками цього кращого майбутнього.

Ідеологічна сугестивність поняття «життя» спирається на його полемічний характер. Політичні поняття суть, за Карлом Шміттом,

полемічними, тому й ідея життя мусила бути поняттям полемічним тим більше. У філософії життя Ґеорґа Зіммеля наголошувалося на тому, що життя має плинний характер і тому не надається для достатнього опису його за допомогою форм та мислительних категорій. У цитованих текстах ми стикаємося з ідеологізованою філософією життя, що в ній поняття життя мусить бути завжди позитивно зрозумілим і сприяти посиленню позиції цієї філософії – оскільки саме так влаштована людська натура з її природним страхом смерті. Ми не намагаємося применшити ті проблеми, що криються за боротьбою філософії життя проти застиглих в матеріалізмі форм людського співжиття. Соціологічно ці проблеми втілилися в прориві німецького молодіжного руху, який хоч і піддався деяким крайнощам висновків філософії життя, все ж надав добі цінних важливих імпульсів. Ідеологічна ж вершина вульгарної філософії життя – незграбний трюк, де за основу взяті жахливі спрощення. Вона трималася на диференціюванні практично іронічних, виконаних за чіткою схемою протиставлень – життя та смерті, життєвої сили та закостеніння, органіки та механіки. Класичний спосіб дії полягав в тому, щоб всім тим феноменам, які вважали за негативні, надати ярлика «ворожого до життя», «закам'янілого», «мертвого», «механістичного», при цьому наділяючи надзвичайною життєвою силою нові світоглядні поняття. Сугестивний вплив таких несправедливих антитетичних порівнянь, як це неважко собі уявити, справив велику дію на сучасників. Чи ж то не є «життя» кращим від «смерті» та «закостенілості», чи ж не є «повнота органічного життя» багатшою за «сухе механістичне відчуження життя»? Чи ж не означає «творчість» більше, аніж «звичайна якість», і чи органічне зростання не полишило того, що було застосоване механістично і досягло своєї механістичної доконаності?

Зневага і знецінення були закладені вже у виборі термінів для позначення протилежних понять – це надавало полемічного характеру і сприяло використанню з метою пропаганди. Доля філософії життя є вражаючим прикладом того, як думки, викладені естетично і породжені чи то не в стані споглядального екстазу, розтікаючись, сягають найниціших рівнів масової пропаганди. Гельмут Плесснер у зв'язку з цим зауважив: «Плід філософії життя колись мусив достигнути. Кожна видатна думка, що досягає мас, формує їхні очікування

та спонукає до дії. Така думка втрачає свою красу та глибину, свою відкритість та картинність, перестає бути недовизначеною та не допускає питань до себе. Але навіть у цій своїй вихолощеності на службі масової пропаганди вона не втрачає зв'язку зі своїм ідейно-історичним та ідеологічним походженням»[10].

б) *Анти-інтелектуалізм*

«Життя» підносилося до ролі лейтмотиву та висхідного пункту думки. Пліч-о-пліч з цим піднесенням крокував рішучий анти-інтелектуалізм. Внутрішній зв'язок між цими двома напрямами є очевидним, а проглядався він вже з ранніх часів. У боротьбі з «механікою як духом часу» треба було розправитися з ratio, що визначав сутність Нового часу та створював його «антикультурний» та «ворожий життю» характер. Роль ratio знецінювали і зводили до ролі простого критичного інструменту, бачили в ньому лише здібність стримувати творче начало та аналітичний спосіб знищення та розчленування цілого. Ratio – розчленовує, розділяє, атомізує все, що потрапляє йому під руки. Тому якщо хотіти повернутися назад до цілісності, замінити поділяюче тим, що зв'язує, протидіяти процесам раціоналізації та атомізації життя, то необхідно це ratio якщо не повністю усунути, то хоча б сильно потіснити. Якщо ratio винне в тому, що життя заганяють у глухий кут, якщо ratio винне в тому, що життя губиться в механістичних формах, то заради самого життя не можна дозволити собі користуватись послугами ratio – його необхідно замінити іншими способами пізнання, такими, що відповідали б життю, а не ставили б йому перепони.

Вільгельм Штапель, відомий публіцист та видавець «Deutsches Volkstum», так описав процес інтелектуалізації життя, що відбувся за Нового часу: «Зростання інтелекту відбувається за рахунок загальної людської субстанції. Відчуття тверезішають, фантазія стає безбарвною та схематичною, пристрасть втрачає силу, інстинкт стає хитким і зрештою губиться, здатність передбачати відмирає. Натомість інтелект росте і шукає нових розрахунків, роздумів, мислительних констукцій тощо з метою замінити ними відчуття, фантазію, інстинкт, передчуття. У той час, коли людина дедалі більше вростає в царство інтелекту, коріння її висихає. Місце безпосередніх, несвідомих реакцій займає етика мозку»[11].

Це цитата з книги Штапеля про християнського державного діяча, де він здійснив спробу сформувати людину-взірець для нових часів. У час прийняття рішень для «християнського державного діяча» визначальними суть не «голі обрахунки розуму», а ціла низка історичних сил. «Його людські судження стають молитвою, його молитви стають рішеннями». Істиний державний діяч є правителем, воїном та священиком водночас. Його антипод – інтелігент, «писака».

«Писаки» та інтелектуали – найбільш висміювані постаті в антидемократичному русі Веймарської республіки; це позбавлена душі, відірвана від народу зграя чужинців, людці з самих лише мізків, що все розчленовують та роз'їдають.

Інтелектуал відкидався як типове породження «розумництва». Місце ж для «мислячих», як не дивно, було залишене. Цьому свідченням наступна цитата Ялмара Кутцлєба: «Інтелектуал – це хтивий розум та оскоплена плоть... Не кожен мислячий є інтелектуалом, оскільки цей останній є людиною панівного й безумовного розуму, нездатності на віру, відчуженням від органічного буття»[12].

Саме такі «мислячі» могли писати в дусі вульгарної філософії життя: «важливішим від усіляких вівісекцій інтелектуалізму є створення національного міфу – не міфу, породженого напруженням м'язів, а міфу квітнучого з крові, бо не раціоналізм, а міф породжує життя. Він творить устрій всього. Він є сенсом і змістом нашого часу. Тому між народовством та інтелектуалізмом мусить постати ворожнеча. І вона є. Народовство – це віра та зростання. Інтелектуалізм – це скептицизм та сухість. В народовстві є дух, в інтелектуалізмові – зарозуміла певність (Gewitzheit)»[13].

Завдяки заглибленню в сили національної історії, минуле не стало дійсним, натомість дійсніть перетворилася на сцену для революційних подій, окутаних чарами містичних уявлень. Зрештою, з відхиленням від раціоналізму постало блаженне, бездумне та спрагле до дії купання в ірраціоналізмові, який у жодний спосіб не піддавався контролю і був готовий в ім'я нових цінностей захищати та проголошувати навіть варварське та негуманне. Відбулася заміна понять: мислення замінили «споглядданням», споглядання – вірою, віру – дією, залишивши розум за бортом.

ПРИМІТКИ

[1] Прикладом може слугувати відмінність між розробленим Едмундом Гуссерлем феноменологічним методом у філософії, що вимагав жорсткої чіткості думки та дисципліни в застосуванні, та «феноменологією" у баченні В. Штапеля та інших популярних філософів. Ця відмінність така сама, як між наукою та популярними інтелектуальними течіями.

[2] *Winnig A.* Das Reich als Republik. 4. Aufl. – Stuttgart, 1930. – S. 4.

[3] *Wirths W.* Das Erlebnis des Krieges // Die Neue Front / Hrsg. Von Moeller van den Bruck, H. von Gleichen, M. H. Boehm. – Berlin, 1922. – S. 76.

[4] *Jünger F. G.* Der Aufmarsch des Nationalismus. – Leipzig, 1926. – S. 21.

[5] Ibid. – S. 21.

[6] *Spengler O.* Der Untergang des Abendlandes. Bd. II. – München, 1922. – S. 635.

[7] Те, що найбрутальніший та найпримітивніший варіант філософії життя щонайперше віднайшов своє втілення в політичному русі мас, не є випадковим. Сам Гітлер виголошував право сильнішого – а Ніцше, однобічно інтерпретованого, з особливим наголошенням на «волі до влади», обрали придворним філософом брутально-віталістичної ідеології Третього Рейху. Відомим є і той факт, що для фашистського руху мала велике значення теорія насильства француза Сореля, так само як і для Сореля вона була швидше інструкцією до політичної дії мас, а не літературою. Про Ніцше та його теорії в зв'язку з тогочасною політичною реальністю і пануванням націонал-соціалізму влучно висловився Карл Левіт. У вступі до видання творів Ніцше «Вчасне і невчасне» він писав: «Твори Ніцше створили такий інтелектуальний клімат, в якому певні речі стали можливими, тому масові наклади його книжок в часи Третього Рейху випадковими не були... Спроба зменшити вплив історичної провини Ніцше неможлива так само, як і спроба зробити його винуватцем у кожному перекрученому використанні його творів. Ясно, що Ніцше не впізнав би себе в Гітлері, так само як не впізнав би себе у своєму шанувальнику Робесп'єрі і сам Руссо, однак безсумнівним залишається те, що вони обидва підготували переворот і відкрили іншим дорогу, якою самі не пішли. Зрозуміло, що між висловленими видатним письменником думками та їхніми можливими історичними наслідками не може бути встановлено однозначної відповідності, однак фактом залишається те, що кожна вголос висловлена думка подібні наслідки викличе, принаймні вже тим, що

звучить провокативно і випробовує на здатність діяти» (Nietzsche: Zeitgemäßes und Unzeitgemäßes. – Frankfurt, 1956. – S. 11).

[8] *Mariaux F.* Der Schutthaufen. Aufruf einer Welt – Volk im Raum – Das Werden des Reiches. – Hamburg; Berlin, 1931.

[9] Ibid. – S. 211.

[10] *Plessner H.* Die verspätete Nation. – Stuttgart, 1959. – S. 166.

[11] *Stapel W.* Der Christliche Staatsmann. Eine Theorie des Nationalismus. – Hamburg, 1932. – S. 195.

[12] *Kuzleb H.* Mord an der Zukunft. – Berlin, 1930. Цитата з іронічного коментаря К. Тухольського (Weltbühne. – 1930. – 19. Sept.).

[13] Зі статті гугенберзького журналіста Ф. Гуссонґа. Цит. за: *Tucholsky Fr.* Friedrich mitn Mythos // Weltbühne. – 1932. – 6. Febr.

Розділ 4. НІМЕЦЬКА НАУКА ДЕРЖАВНОГО ПРАВА ЗА ЧАСІВ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Перед тим, як перейти до систематичного викладу антидемократичних ідей, ми просимо читача звернути увагу на одну делікатну річ. Юридична дисципліна державного права, головні тенденції розвитку котрої за Веймарської республіки ми надалі висвітлюватимемо, була водночас як юридичною, так і *політичною* наукою. Показати її розвиток є важливим для нашого дослідження з двох причин: по-перше, йдеться про конкретні докази висунутого в другому розділі твердження щодо навернення до нової орієнтації в науках та загальному інтелектуальному просторі. По-друге, здійснюючи цей аналіз, ми вступаємо в область політичної проблематики, що власне і становить ядро даної книги. Саме з цього розділу стане очевидним як процес переформування духу, всередині якого формувалися антидемократичні ідеї, так і приналежна до такого новоорієнтування науки політична проблематика з акцентом на конституційне мислення та конституційне життя Веймарської республіки.

Попередньо нам залишається наголосити на тому, що тогочасну науку про державу ніяк не можна вважати абсолютно антидемократичною, хоча вона, безумовно, мала деякі риси, характерні для політичного стану і стану думки Веймарської республіки[1]. Основи тодішнього німецького державного права, створеного видатними, відомими й донині вченими, закладалися з великою ретельністю. Окрім того воно, як жодна інша дисципліна (а політології тоді ще не існувало) було пов'язаним з державою, з політикою та з конституцією – усім тим, що характеризує суспільство. Оскільки саме політичні аспекти антидемократичного спрямування лежать в центрі нашого дослідження, було природнім показати саме на прикладі державного

права витоки, а також наукові та політичні наслідки «нового мислення». Істотним є також те, що між установками нової школи державного права, яка розвивалася після 1919 року, та загальним антидемократичним ідейним рухом з певністю існував віддалений зв'язок. Дослідження таких наук, як соціологія, історіографія чи германістичне літературознавство, безумовно, виявило б велику кількість цікавих феноменів, паралельно до тих, які можна прослідкувати, досліджуючи стан суспільних наук. Ми не беремося в даній праці висвітлювати їх з тієї лише причини, що наша тема не є насамперед науково-історичною. Однак фактом залишається те, що дослідження окремих наукових дисциплін в їхньому зв'язку з окресленою нами тут ідейно-політичною проблематикою, могло б дати плідні наукові результати.

а) Загальні недоліки конституції

З оптимізмом розроблена Веймарська конституція 1919 року ніколи не стала віддзеркаленням влучного вислову Дольфа Штернберґера «жива конституція». Вона не набула тієї поваги та пошани, яких був би гідний основний закон державного життя покайзерівської епохи. Серед населення увесь час зростала частка тих, хто ставився до конституції вороже: її зневажали і вважали недолугим інструментом для впорядкування політичних та соціальних реалій в державі, дехто вбачав у ній відображення чужого, антинімецького настрою[2]. До цього додалося і те, що з різних причин не вдалося побудувати політичну реальність за закладеними у конституції принципами, так що реальність в країні та реальність конституційна утворювали дисонанс, а то й були одне до одного протилежними. Зрештою це спричинилося до того, що почали діяти не нормальні, закладені в конституції норми, а засади надзвичайного стану. «Вершиною» такого розвитку конституційної політики стало засідання Рейхстагу 24 березня 1933 року, коли цілком законно було прийнято «Закон про надання уряду надзвичайних повноважень», що у важливих положеннях законодавчо на практиці скасовував конституцію. Можна зрештою сказати, що конституція 1919 року сама себе зліквідувала. Події, відображені в текстах, промовах, відгуках та коментарях з боку представників німецького конституційного права, показують розвиток Веймарської кон-

ституції впродовж недовгих 14 років. Заначені висловлювання німецьких правників були не лише рефлексіями з приводу процесу конституційного перетворення: значно важливішим є те, що саме вони такі перетворення й спричинили.

Є не так багато наук, в яких би відхід від традиції думки XIX століття відбувався так швидко і послідовно, як у державному праві. Жодна інша дисципліна не показує так явно полемічного зв'язку між прийнятим за веймарських часів конституційним порядком та новою інтелектуальною орієнтацією. Старий і новий способи мислення щодо права та держави зіткнулися в 20-ті роки і не змогли дійти згоди, аж поки новий спосіб мислення практично не запанував наприкінці існування Веймарської республіки. Чітке протистояння нового і старого способу мислення означало кризу і було нею.

б) Криза державного права.

Ситуацію в державному праві в Німеччини середини 20-х років прийнято розглядати як кризову. Наявні численні описи кризової ситуації містять критику, і спрямована вона насамперед на панівний у державному праві позитивістський напрям. Прихильники нового напряму залюбки висловлюються про кризу своєї науки, використовуючи констатацію факту настання кризи як вихідний пункт атаки на старі позиції.

Старі сили також мали у Веймарській республіці своїх прихильників: до них належали Лябанд, Ґ. Єллінек, Кельзен. Пауль Лябанд був провідним інтерпретатором конституції Бісмарка[3]. Його строгий, чистий від політичних або соціологічних домішків, юридичний метод полягав у «зведенні окремих правових положень до загальних понять та, інакше – у виведенні за допомогою правил логіки відповідних наслідків з окремих понять». Цей метод був визнаним: для нього «не мав значення підхід ... чи то історичний, чи політичний, чи то філософський»[4]. Лябандова конституційна догматика нероздільно панувала у правовій науці так довго, скільки існувала імперія. Легкий і зрозумілий позитивізм тлумачення конституції якнайкраще відповідав стабільному і практично незмінному внутрішньополітичному стану тодішньої Німеччини. Точка зору конституційних правників

імперії практично не піддавалася сумніву, так само як і стверджувалася необхідність підтримувати основи тієї німецької держави, якою її створив Бісмарк.

Ґеорґ Єллінек у знаменитому «Загальному вченні про державу»[5] показав, що поряд з чисто юридичним розумінням держави, який базується на заданій конституції та законах, існує ще й динамічний, соціологічно-політичний бік держави. При цьому він наголошував на необхідності суворо розділяти обидва вказані аспекти. Державне *право*, на його думку, за визначенням має справу з правом, а не з політикою чи соціологією.

Ця позиція була доведена до межі віденським вченим Гансом Кельзеном[6]. Він суворо розмежовував юридичне та соціологічне розуміння держави, а також наполягав на повному ототожненні держави з її чинною правовою системою. Кельзенове «чисте правознавство» розрізняло «мусить бути» та «є», скеровуючи науку державного права виключно в область, утворену чітко зафіксованими нормами типу «мусить бути». Навіть замислюватися щодо ситуації «є», – щодо так званої конституційної реальності, – вже вважалося неприпустимим порушенням границь. Діяльність Ганса Кельзена, чия юридична проникливість була загальновизнана, викликала також і протест цілого ряду німецьких фахівців з державного права, які прагнули покласти край правничому позитивізму. «Чисте правознавство, – писав, скажімо, Герман Геллєр, – є голим плодом логістського правничого позитивізму, послідовним утіленням далекої від соціологій та цінностей програми лябандизму[7]. Старому державному праву та його кельзенівському продовженню закидали відчуженість від соціології, етики та метафізики; за визначенням того ж Геллєра, вона виснажилася «у владі, владі і ще раз владі», жодного разу не поставивши собі запитання про суть і призначення влади. Коротше кажучи: як одностайно вважали антипозитивістськи настроєні супротивникі Кельзенової науки про державу, це було «вчення про державу без держави» і «правознавство без права».

Зрозуміло, що в Кельзена цілком досить було і про державу, і про право. Для Кельзенової теорії невід'ємним було злиття держави та права. Це пояснювалося тим, що для держави має значення лише таке, що дає себе обґрунтувати у відповідності до права. Насправді ж, за

Кельзеном, можна виправдати існування кожної держави, якщо вона керується законом – який би він не був за змістом. На противагу до такого погляду, німецькі правники задавалися питаннями щодо сенсу права, змісту законів, щодо мети політичної влади. Вони вже не були готовими заздалегідь прийняти *за закон* все запропоноване законодавцем і дедалі більше схилялися до переконання, що не можна мати державного права, не маючи чіткого уявлення про те, що ж таке держава, так само, як не можна вважати себе відповідальним юристом, якщо не задумуватись про право та справедливість. До цих, за своєю природою, ідейно-філософських вимог додалася і вимога включення до розгляду ще й інших вимірів конституційної дійсності. Вже не хотілося задовольнятися простим сприйняттям запропонованих і створених законодавчо інституцій. Більше того, ставилося питання про те, які цілі вони мають, і як їх досягають. Все це сприяло збагаченню державного права – піднесенню його в область історії духу та метафізики, а також розширенню вглиб – у простір політичної та суспільної дійсності. Таким чином, державне право вже не залишалося суто юридичною дисципліною – воно розширювалося і перетворювалося на: а) філософську дисципліну (оскільки мало справу з вченням про правничі підстави держави, тобто з ідеями або світоглядом); б) дисципліну соціологічну (оскільки вважало необхідним вивчати конституційну дісність з метою розумного співставлення поодиноких положень конституції та її духу). Так навколо чисто юридичного ядра вказаної науки об'єдналися також інші способи та методи, дотримуватися яких було просто необхідно для виконання поставлених цією наукою задач .

Кризовий стан, про який мовилося багато, виріс із зіткнення старої, чисто юридичної методології, – її крайнім проявом виявилася Кельзенова точка зору, – та з нових, коротко тут схарактеризованих вимог до науки.

в) Перебіг конфлікту.

Боротьба вказаних двох позицій, – які ми тут скорочено називаємо старою і новою школою, – безумовно, належить до найцікавіших сторінок новітньої історії науки. Прослідкувати її можна, простежив-

ши за ходом щорічних зборів «Об'єднання німецьких фахівців з державного права» (Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer), на сторінках наукових журналів, насамперед, у журналі «Archiv des Öffentlichen Rechts» та в численних монографіях.

Один з найістотніших нападів на старий правничий позитивізм здійснив уже на початку існування Веймарської республіки Еріх Кауфман. Його критику неокантіанської філософії права[8] можна поставити в один ряд зі здійснюваним в той час загальним філософським наступом на неокантіанство в ім'я життя. Оскільки неокантіанство, – усвідомлено чи ні, – складало фундамент для панівного тоді державного права, то природно, що й Кельзен вибудовував свій розгляд теорії права та теорії держави, базуючись на вченні неокантіанця Коена. А для Кауфмана така позиція видавалася протижиттєвою: на його думку, це була «несправжня філософія», бо їй бракувало метафізичної компоненти. Ще однією причиною для цього було те, що в системі філософії права неокантіанської школи не було позитивного ставлення до *внутрішніх* проблем соціального та політичного життя. Кауфман далеко зайшов у своїх висловлюваннях, вважаючи, що неокантіанство прямо підготувало ґрунт для шпенґлерівського «стану похмілля» та для «найновішої хвороби нашої національної душі, яку силоміць позбавили метафізики духу». На противагу до формалізму, раціоналізму та інтелектуалізму неокантіанських позицій, він ставить вимогу щодо наближення науки до переживаного (Erlebbare) та видимого (Schaubare). У стані антираціоналістичного афекту Кауфман закликає німецький дух викинути раціоналізм зі свого буття. У висновках до своєї книги, що мала великий вплив, він пише:

«*Німецький дух перебуває у такому кризовому стані, якого він ще не зазнавав протягом своєї трагічної історії. Чи матиме він силу викинути зі свого буття раціоналізм? Чи буде змушений німецький дух через притаманну внутрішню дисципліну приборкати в собі нестримну жагу до життя? Чи зможе допомогти своїй душі знайти опору у вічному?*»[9].

Уже в цій книзі Кауфман висловив переконання в тому, що юриспруденція, побудована за принципами неокантіанства, є «державним правом без щонайменшої ідеї права». По кількох роках після публікації цієї книги, а саме у 1926 році, Кауфман мав у Мюнстері доповідь

перед об'єднанням німецьких правників. При обговоренні проблеми рівності, лейтмотивом виступу Кауфмана була наступна думка: «держава творить не право, держава творить закони, а от держава і закони підкоряються праву»[10]. Отже, Кауфман визнавав себе прибічником нового права – права нераціоналістичного, натурального, що має свої основи поза діючими законами. Це було предметом постійних дискусій. Уже на вказаній конференції в Мюнстері співдоповідач Кауфмана – Ганс Нав'язкі — рішуче висловився про відмінності своєї та кауфманівської позицій:

«Кауфман – ідеаліст, прибічник натурального права, я ж – скептик-позитивіст, хоч, можливо, ще не зовсім закінчений. Для Кауфмана право та етика є, – у певному розумінні, – єдиним, для мене ж вони двоєдині. Для нього право є первинним, і закон іноді може його трохи змінювати, а для мене ж первинним є закон, з якого випливає право»[11].

До старої позитивістської школи належить Герхард Аншютц. Він став відомим завдяки своїм коментарям до Веймарської конституції: його найбільше цитували, і, водночас, з ним найбільше боролися. Своє здивування з приводу нових правничих постулатів Кауфмана він висловив так:

«Для мене виявилося дуже несподіваним те, з якою силою та переконанням пан перший доповідач виніс на поверхню ті думки, які я вважав давно вже спростованими – ідею щодо природного права. Ця ідея, вочевидь, володіє такою нездоланною життєвою силою, що відтак і я почав сам собі видаватися старомодним у тому, що раніше мені видавалися прогресивним»[12].

Ганс Кельзен надав своєму виступові дещо войовничого настрою, відповівши на Кауфманівське переможне ствердження щодо здобутої перемоги над позитивізмом у такий спосіб: «З позитивізмом не покінчено, і ніколи не буде покінчено – так само, як не покінчено із природним правом». Природне право, – вів далі Кельзен, – «є юридичною метафізикою і мусить в юриспруденції призводити до суб'єктивізму. Позитивне право буде замінено позитивною релігією. Таким чином, поворот до природного права та до метафізики, які ми щойно спостерігаємо в юридичній теорії, набувають політичного значення»[13].

Безперечно, Кельзенове зауваження про політичне значення нової позиції було вірним. Незважаючи на те, що дискусія про основи теорії права залишалася переважно в наукових рамках та проходила на загалом високому рівні, на її змісті відбилися деякі світоглядно-політичні моменти, а з них, переважно, саме ті, що стали вирішальними наприкінці існування республіки. Невірним, однак, буде наступний висновок, який напрошується з Кельзенового зауваження: представники старого правничого позитивізму були прихильниками, а представники нового правничого ідеалізму, — чи так ми називаємо новий напрям, чи якось інакше, — супротивниками ліберально-демократичної Веймарської конституції. Геллер, відомий як один з найпослідовніших критиків правничого позитивізму, торкаючись саме Кельзенової критики, зауважив, що не існує жодного однозначного політичного погляду на нові завдання державного права: «Те, що наше уявлення про державу не є виразом певного вчення про силову державу, спричинене хоча б тим, що ми з Кауфманом стоїмо на різних політичних позиціях»[14]. Геллер був соціал-демократом, Кауфман – німецьким націоналістом.

Позитивізм старої школи дозволяв розрізнення права та політики. Його цілком можна було наповнити будь-яким політичним сенсом, що припав до душі, при цьому ідея правової держави не заперечувалася, а просто практично втрачала свій сенс, позаяк ідея права збігалася з тим, що розуміє під правом законодавець. Критика правничого позитивізму була насамперед правдивою і своєчасною спробою побороти цю зашкарублість, спробою дати вченню про державу нове підґрунтя, на якому воно ґрунтується донині. Досить було лише усвідомити, що позитивістська теорія держави і права безнадійно підвладна віянням часу, не важливо, добрим чи поганим, монархічним чи демократичним, ліберальним чи соціалістичним, і позитивізм перестали сприймати як серйозну альтернативу. Цим пояснюється сила полеміки довкола нього. Проте разом з тим на шляху заснування засад нового державного права неминуче виникали раніше не відомі ризики, про які ще йтиметься далі. Вирішальну роль у ході цієї дискусії відігравало те, що духовна й конкретно-соціологічна складова політики більше не виносилася за дужки царини державного права. Якщо Г. Геллер вже 1926 року наголосив, що вчення про державу неможливе

без залучення соціології як науки про дух, адже зв'язок між державою та правом можливо досліджувати лише в царині соціології або ж політики[15], то Генріх Тріпель в інавгураційній лекції 1927 року представив запровадження духовно-історичних та політичних елементів до публіцистичної юриспруденції як неуникненну вимогу часу. Це тим більше варте уваги, якщо згадати про те, що минуле Тріпеля в юридичній царині було тісно пов'язане саме з позитивізмом. Він стверджував, що визначення права, дане нормативістською школою Кельзена, було хоч і не цілковито невірним, але свідомо зведеним, цілком у дусі популярної тогочасної життєвої мудрості, до «вчення про державу і право, зверненого до життя»[16].

Світло на проблематику, пов'язану з новим методом, може пролити зауваження Аншюцта на засіданні об'єднання в Мюнхені 1927 року, під час обговорення реферату Сменда до проблеми вільного волевиявлення. Гейдельберзький правознавець у зв'язку із дискусією про барви державного прапора зазначає:

«*Тут власне можна сказати лише таке: оскільки барви державного прапора – чорно-червоно-жовті, то якщо органи влади вивішують якісь прапори, вони зобов'язані вивішувати прапор саме таких барв. Цим вичерпується юридичний зміст Статті 3. Щоправда, її політичний зміст ширший. На мою думку, тут важливо розрізняти право й політику*»[17].

Представники нової школи все ж не були схильними так пуристськи розділяти політику і право, як це пропонував Аншютц. Вони більшою чи меншою мірою схилялися до думки, що дослідник державного права не може працювати без певної нормативної державної ідеї та знання політичних реалій, що необхідною умовою його юридичної роботи суть філософські, політичні або й світоглядні переконання. Цей новий теоретичний підхід не був «політичним методом», яким його на згаданому засіданні представляли їхні опоненти[18]. Це були швидше різноманітні підходи, спрямовані на звільнення науки з пут юридичного догматизму. Так, Сменд і Гольштайн[19] говорили про свої зусилля щодо духовно-історичного методу як нового підґрунтя науки, Лейбгольц – про правовий ідеалізм, Геллер вважав важливим привнесення соціологічних аспектів – так само, як і Шмітт. Утім, як би не розставлялися наголоси в окремих авторів, завдяки рухові від правничого позитивізму до державного права, орієнтованого на

цінності та реалії життя, у царині юриспруденції справді стали можливими політичні рішення, і не дивно, що вони впливали на наукову роботу і представляли в ній відкриту чи приховану взаємодію різноманітних груп. Таким чином, позитивізм був поширеним переконанням, проти якого виступали представники нової школи, оскільки воно підтримувало стабілізацію відносин та загальний умонастрій задоволеності. Він втратив свої підстави із настанням епохи великих суспільних зрушень:

«Все, що наш народ мусив пережити під час війни, криз, революції й виконання умов Версальського договору у зовнішній та внутрішній політиці, стало для нас великим потрясінням і потужним поштовхом до самоусвідомлення. Цей досвід вимагає від нас радикального перегляду наших уявлень про державу та право»[20].

Практичним результатом цього вимушеного переосмислення стало зближення державного права з політичною наукою. Позаяк правничий позитивізм за означенням не міг дати відповідь на вирішальні питання та проблеми державного життя, таке розширення було необхідним кроком. Якби в Німеччині вже існувала наука, яка б займалася політичними реаліями, ціннісним та сенсовним наповненням політичного життя (в англомовних державах цю нішу давно вже займала political science – політологія), можливо, цей крок не став би настільки терміновим і робився би значно обережніше. Проте, оскільки такої політичної науки не існувало, і вона не могла задовольнити актуальні наукові потреби новітньої історії, нове державне право змушене було сміливо освоювати цілковито недосліджену доти царину. Наука про державу та право була змушена мати справу з таким, де вона не могла спертися на попередню традицію. Говорячи про небезпечні загострення, принесені новим підходом, треба пам'ятати про цю дилему. Теоретики держави та права нового типу не хотіли погоджуватися на роль звичайного знаряддя сили закону, вони прагнули оцінювати державний порядок з точки зору власних ідей та моральних засад. Вони більше не бажали наслідувати правничу техніку позитивізму й обмежувати свою діяльність «чистим пізнанням права» (Кельзен).[21] Правничий позитивізм обмежував юридичну діяльність цариною права і цим відбирав у правознавців можливість мислити універсально, виходити у своїх ідеях та термінології поза сучасний стан законодавства

конкретної держави. Він перетворювався, добре це, чи погано, на захисника status quo. Лише звільнення державного права з пут позитивізму могло повернути йому здатність до критики. Те, що цей процес критики та конфронтації високих ідеалів набув загрозливих масштабів саме за часів Веймарської республіки, стало результатом глибокого розвитку і, зокрема, змін у Конституції. І навіть, якщо наприкінці існування республіки в коментарях до конституції Аншютца, Петч-Геффтера та Гізе переважає стиль та термінологія старої школи, а її постулати представляються як «панівне вчення», насправді від панування правничого позитивізму на той час мало що залишилося. «Нове вчення», хоча й представлене численними різновидами, вже встигло заволодіти науковою сферою.

Попри сильне зацікавлення теоретичними засадами науки, наукова діяльність німецьких правознавців була здебільшого пов'язана з юридичною інтерпретацією, застосуванням конституції та законів, і тому здавалося, що вона зберігає свій строго «юридичний» характер. Далі ми спробуємо коротко представити основні питання дискусії щодо конституції.

г) Боротьба довкола права суду на перевірку конституційності законів

Приводом до протистояння нової та старої школи було насамперед право суду на перевірку конституційності законів. Дискусія, що врешті-решт призвела до встановлення верховенства конституції над законами, спочатку була зумовлена політичними акцентами.

Поштовхом для обговорення можливості перевірки закону судом стала Стаття 109 конституції про рівність. Еріх Кауфман у доповіді в Мюнстері, про яку вже йшлося вище, стверджував, що рівність можна розуміти не лише як рівність у *застосуванні* закону, але і як вимогу, якою має керуватися законодавець, тобто крім того, що всі рівні перед законом, сам закон має ґрунтуватися на засаді рівності. Як зазначає згодом Герман Геллер у своєму полемічному виступі[22], слід звернути увагу на те, що деякі юристи у рівності перед законом, закріпленій Статтею 109 конституції, вбачають «заборону сваволі» для законодавців. У новому розумінні рівності перед законом Геллер вбачає зра-

ду ідеалові правової держави з боку буржуазії, яка стала розчаровуватися у цьому ідеалі, оскільки він вже не забезпечує її необмеженого панування. Саме з 1918 року панування буржуазії опинилося під загрозою через принцип рівності перед законом [23]. Геллер навіть убачає в боротьбі деяких науковців укупі з правниками за можливість судової перевірки закону спробу примусити законодавців перетворити ліберальну державу на соціальну.

Безсумнівно, це були вагомі політичні аргументи. Все ж таки впадає в око, що право судової перевірки почали обговорювати лише тоді, коли в законодавчому органі набули впливу ті політичні сили, яким переважна більшість німецьких суддів не симпатизувала. Ґрунтом для виникнення нового природного права стало не лише виправдане філософське та духовно-історичне поглиблення юридичної думки, але, як зазначає Кауфман, також і потрясіння того часу. До цих потрясінь належить, зокрема, й реорганізація держави по революції 1918 року, особливо перебрання керівництва державою тими силами, які перед 1918 роком перебували в опозиції. І якщо за імперії законодавство розглядалося як вираз волі національної правничої спільноти, то з проголошенням республіки багатьом юристам важко було побачити в законодавстві покайзерівської доби вираз національної правосвідомості.

Юристи, які обстоювали «священне» право, не сприймаючи ідеї про можливість похибки законодавців, зверталися переважно до ідеї правничої спільноти чи то державної єдності, яка, власне кажучи, була фікцією. Це ясно видно із аргументів Ріхарда Томи у полеміці з Кауфманом:

«Правничої спільноти геть не існує. Існують лише суб'єктивності груп, що протистоять одна одній, як вогонь і вода. Автономне рішення, автономна мораль (як це називає Кауфман. — Авт.) мають щось спільне з анархією; якщо йдеться про збереження нашої культури, мусить бути порядок. Тому треба згуртуватися навколо законодавця, обраного історією»[24].

Аншютц заперечував нове розуміння рівності перед законом і перевірки закону судом, доводячи, що це нове вчення ставить суддю вище за законодавця, а це просто неможливо. До того ж, Рейхстаг наражається на небезпеку, що його діяльність буде паралізовано.[25]

Нове розуміння дійсно включає елемент великої недовіри законодавцям. Адже хто в такому разі уповноважений захищати право, що підноситься над законом, і якими можуть бути зрозумілі ознаки «правдивого» права?

На перше питання прихильники нового розуміння практично одноголосно відповіли б, що це — судді. Покликання судді — захищати право і справедливість, саме він повинен представляти правову свідомість національної спільноти. Вирішальною для права мала стати «правова свідомість спільноти як єдності, яка походить зі спільної культурної свідомості, що виражає себе в судах»[26]. Виходячи з цього, демократична конституція мала сформувати певну аристократичну контрольну інстанцію, яка не обов'язково вважатиме себе обмеженою духом закону, або ж буде використовувати закон на свою користь.

Кауфман сам подавав привід для побоювання, що цей високий ідеал права потягне за собою поширення сумнівного суб'єктивізму, який загрожуватиме конституційному ладові, коли наполягав, що всі суди мають бути рівними в тому, як вони безпосередньо дають виразитися добру, красі та справедливості. Щоправда, він був переконаний, що совість є не чимось суб'єктивним, а певною достовірністю вищого закону («Чистий серцем уособлює право та правду і коли діє, і коли судить...»)[27], але які він міг запропонувати гарантії того, що всі судді будуть керуватися саме цими об'єктивними цінностями, якщо їх буде поставлено над законом. Якщо й була вірною його основна теза про те, що існують метафізично правильні рішення щодо застосування позитивного порядку, такі ж реальні, як сам цей порядок, то конкретне застосування цього рішення у контрольованій та впорядкованій процедурі правозахисту залишається не вирішуваною проблемою. Запити цього вчення далеко не обмежувалися підпорядкуванням законів конституції. Також і вірність конституції могла бути взята під сумнів під впливом певних вищих ідеалів або соціальних проявів, таких як, наприклад, «легітимна воля народу»[28].

д) Карл Шмітт

Конституційний законодавчий орган, парламент, також буде критично проаналізовано з іншого погляду. Першим у правничих диску-

сіях про конституційну *норму* та конституційну *реальність*, безсумнівно, був Карл Шмітт. Його опис «духовноісторичного стану сучасного парламентаризму»[29] став зразком такої соціологічної та ідеологічної методології, яка ставила під питання правничий позитивізм, так би мовити, від початків, перевіряючи його реальністю. Шмітт показував, що парламентаризм нездатний був функціонувати в умовах масової демократії, що він втратив «своє підґрунтя і свій сенс». Його ідеї поширилися далеко за межі юридичних кіл завдяки популярній тоді брошурі, в якій він відкрито обстоював намір «викрити останнє зерно інституції сучасного парламентаризму». Студії Шмітта скоріше нагадували політичну соціологію чи політичну історію ідей, аніж юриспруденцію. Дієвість і водночас ризик його методу полягав у надзвичайно гострому дослідженні сучасної конституційної ситуації і її невідповідності ідеалу цієї інституції. Він порівнював ідею парламентаризму, яку розвивали теоретики лібералізму XIX ст., особливо французькі конституціоналісти, із фактичною ситуацією Веймарської республіки. При цьому він порівнював не подібне з подібним, а непорівнювані між собою речі. Його ґрунтовна критика громадянської правової держави та конституції не є продуктивною критикою всередині системи, а, як показує Й. Фіялковський[30], ведеться з антиліберальних позицій і є руйнівною. Безперечно, аналіз Шмітта привернув увагу до феноменів, що до того часу навіть не усвідомлювалися. Безперечно, він зробив внесок у науку, залучивши до царини публічного права новий суттєвий компонент — соціологічний підхід та історію ідей. Утім, вирішальним для *політичного* впливу Шмітта та його численних прибічників залишається те, що вони ніколи навіть не намагалися перевірити, чи не були ці політичні та суспільні зміни адаптацією політичних інституцій, розроблених лібералізмом, до нових реальних відносин. Опис змін зрештою приводить Шмітта все ж таки до констатації чистісінької звироднілості, яку надалі неможливо виправити без реформування.

Вплив Шмітта не обмежувався критикою конституції через викриття невідповідності конституційних реалій ідеалам. Крім цього, він майстерно грав різними визначеннями, протиставляючи одні частини конституції іншим. Такий спосіб дій сягнув вершини в його статті «Законність та легітимність», що вийшла друком у середині 1932 р.

Вже у своїй конституційній теорії 1928 року він розділив веймарську конституцію на громадянсько-державну та політичну частини. У тексті 1932 року він вже довів це розрізнення до розподілу на дві несумісні частини. Спираючись на дослідження конституційних реалій[31], він вважає громадянсько-державну частину конституції історично застарілою і стверджує, що німецька конституційність може бути врятована лише через корекцію другої основної частини конституції відповідно до нових політичних та соціальних відносин[32]. Ця друга частина конституції поряд із основними правами включала також і настанови щодо шкільної системи, Церкви, економіки тощо. У ній ішлося здебільшого про врегулювання наповнення, тоді як перша частина розглядала головним чином організаційну будову держави. Але й другу частину, за виключенням лише основних прав, яка, на думку Шмітта, стосувалася застарілої «буржуазної правової держави», він критикував за те, що вона являє собою не однозначні рішення, а «докучливі компромісні формулювання»[33]. Геллер у своїй полеміці з ним запитував, яка ж сила, на думку Шмітта, мала стати третейським суддею у перетворенні докучливих компромісних формулювань на однозначні рішення: євангелісти, католики, чи, може, атеїсти[34]. Врешті-решт, Шмітт висловлювався за прийняття конституції з конкретнішим політичним змістом, але не розкривав, яким має бути цей зміст. Його полеміка з «панівним вченням» у «Легальності та легітимності» мала спрямовуватися проти того самовбивчого уявлення про демократію, за яким, відповідно до Статті 76 конституції Веймарської республіки, суттєві елементи конституції можуть бути легітимно ліквідовані.

З цього погляду нове вчення зробило великий крок уперед порівняно зі старою школою. Воно прийшло до розуміння того, що конституція у своїх основних цінностях не може змінюватись за довільною схемою, вигідною тимчасовій більшості, а має бути захищена самою ж конституцією від можливих зазіхань більшості — неважливо, звичайної чи кваліфікованої. Правник-позитивіст змушений безпорадно споглядати можливу ліквідацію конституції як цілком законний акт, адже така можливість закладена в самій конституції. Такі розмірковування Шмітта, результатом яких врешті стало вчення про недоторканість низки істотних норм, і насамперед основних прав, навряд чи походять від бажання врятувати веймарську конституцію.

Це був *радше* спосіб довести «функціоналістську систему легальності» до абсурду. Шміттове розуміння демократії, яке ґрунтується на уявленні про ідентичність керівників і керованих, так само, як і його концепція вчення про надзвичайний стан і рішення, були протилежні репрезентативній парламентській демократії. Позаяк його позірно іманентна ліберальній системі критика парламентської правової держави визначалася антиліберальними передумовами, то й ініційований ним «поступ» німецької конституції був лише енергійним кроком до авторитарної чи тоталітарної демократії. По суті, Шмітт розумів політичне не субстанційно, а функціонально. Його поняття політичного, що витікало з поділу на друзів та ворогів, не давало пояснення, що таке політика, і яким цілям вона має служити. Це було ґраничне абстрагування даного поняття[35], в якому функціоналізм загострювався до войовничості. *Шміттова* концепція рішення[36] була, принаймні спочатку, вільною від будь якої змістової фіксації. З формалізмом, який Шмітт так критикував, він боровся за допомогою знову ж таки формальних понять. Його надихало не стільки уявлення про право та суд, добру чи справжню державу, скільки тверда віра в необхідність сильної владної держави. Ця держава мала перебороти в собі анархію плюралізму й силою своїх суверенних недемократичних рішень перетворити її на порядок, щоб у зовнішній політиці репрезентувати достатньо міці для повернення Німеччині її вагомої позиції у політиці Європи. Внесок Шмітта у розвиток нової школи правознавства, який справив вражаючий вплив на тогочасну політичну ситуацію, був явно пов'язаний з активним неприйняттям парламентської держави і міг стати корисною для республіки альтернативою правничого позитивізму[37]. Його позицію прийнято позначати як «соціологічний позитивізм», оскільки вона в основному полягала у доведенні сенсу конституційних норм засобами соціологічно-політичного аналізу до абсурду.

е) Рудольф Сменд

Нова школа науки державного права заявляла про своє покликання бути вченням про державу і право. Ми вже говорили про нові ідеї щодо розуміння права, але яким було нове уявлення про державу?

Важливим для всієї нової школи, включаючи Германа Геллера, було заперечення буржуазно-ліберальної ідеї держави. Нова школа радо наслідувала «антиліберальний рух часу» (Р. Сменд) і вважала неефективними у вирішенні проблем нової доби не лише політичні інституції лібералізму, але й спричинене ліберальними ідеями залучення до сфери державного економічних та суспільних чинників. Останнє нова школа мала на увазі виправити, поставивши державу на будь-якими суспільними впливами.

Феноменом, що викликав чи не найбільше обурення більшості представників нової школи конституційного права, був напрочуд разюче і яскраво викритий Шміттом плюралізм та «полікратія»[38]. У плюралізмі інтересів різних суспільних груп, представленому численними партіями та об'єднаннями, що не може не виникати в демократичній державі, вони вбачали загрозу обов'язковій, на їхню думку, єдності держави. Критикували не лише багатопартійність як компромісну політику, ще більшу загрозу вбачали в боротьбі за владу конкуруючих груп та інтересів, що велася без огляду на загальнодержавний інтерес.

На такому тлі конституційна теорія Рудольфа Сменда[39] була просто таки сенсаційною — настільки вона була суворо науковою й послідовною. Адже її основна ідея інтеграції була придатна саме для того, щоб запобігти розпаду держави на ворогуючі партії та класи через об'єднання духовного сенсу живої державної спільноти у нову єдність. Сменд не приховував, що він вбачає у лібералізмі, як наголошував Кельзен, «антихриста сучасної доби»[40]. Він також вважав, що ліберальна держава та парламентський принцип не є справжньою формою держави. Він прагнув повернути державі наповнення, надати їй зміст, який би весь час реалізувався по-новому завдяки постійній участі народу в побудові його політичної волі. Держава для нього була не лише механізмом поділу чи застосування влади, але «сутнісної єдності реального духовного життя». Держава знову піднімалася до ролі цінності в собі. Без цінностей, без вищого сенсу держави неможливі й окремі фрагменти її досвіду, лише цінності дають державі можливість повноцінно інтегрувати її громадян.

Рудольф Сменд у своїй відомій книзі «Конституція та конституційне право» не пропонує якогось певного духовного сенсу держави, на

ґрунті якого має відбутися інтеграція. Хоча він і згадує, що на прикладі італійського фашизму досить ясно помітна необхідність інтеграції[41], і стає зрозумілим, що система, ґрунтована, на кшталт ліберальної, на функціональній інтеграції, нездатна стати основою розбудови справжньої держави, проте, на відміну від Карла Шмітта, не висловлював більш-менш відкрито прихильності до національної силової держави з авторитарним проводом. Тим не менш, його конституційна теорія є антидемократичним вченням[42]. Кельзен присвячує цьому питанню гостру полеміку в своїй брошурі «Держава як інтеграція», де він говорить про теорію інтеграції як про засіб боротьби проти веймарської конституції, який дозволяє за певних обставин виправдовувати деякі антиконституційні події[43].

Важливою для цього антидемократичного, а краще б сказати, антиваймарського впливу теорії держави Сменда були бурхливі історичні події тих часів[44]. Безсумнівно, Сменд у центр своєї теорії поставив процес, важливий для всіх конституцій. І в перебільшеній увазі конституційної теорії до процесу інтеграції, певній однобічності, що, вочевидь, була наслідком безперечної необхідності інтеграції в політичному житті Веймарської республіки, і в гострій критиці Смендом лібералізму, інтеграційна теорія була не підтримкою республіки, а допомогою прихильникам антиліберальної державницької думки. Представникам нового уявлення про державу варто було лише розбудувати ідеологічне поняття «змістовної єдності», втілити потужні засоби інтеграції, і постліберальна держава уже ставала конституційною.

Утім, якщо в конституційній теорії Сменда і був основоположним антиліберальний елемент, то вона ж вказувала шлях, яким парламентська держава, заснована на ліберальних засадах, може уникнути беззмістовності та дезінтеграції. Сменд справедливо виступав проти того уявлення про демократію, яке представляли Кельзен та Радбрух, вбачаючи в ньому ніщо інше, як релятивізм свідомості. Такому баченню він протиставляв демократію як «єдність цінностей народної спільноти»[45], а особливою цінністю вважав основні права як об'єднавче нормування певної національно-культурної системи. Ці його твори в останні роки республіки викликали дебати про зміни сенсу основних прав.

ж) Національний світогляд як основа вчення про державу

Антиліберальна теорія держави – а саме такою була нова школа – постійно виступала проти індивідуалістичного суб’єктивізму, критикуючи внаслідок цього також і основні права, і чимдалі більше загострювала враження, що об’єднавчий примус держави, який стоїть над ворогуючими партіями, має бути суверенною інстанцією. Ця ідея народної та державної єдності, до якої зверталися знову і знову, погано стикувалася з індивідуальними правами та свободами, з ідеєю плюралізму та його антагоністичною структурою, так само як і з існуванням партій, які завдяки нетривким коаліціям мали змогу по черзі узурпувати владу. Незважаючи на те, що йшлося про теорію держави, яка серйозно брала до уваги реальність, не знайшлося жодних засобів позитивно представити партійну державу в рамках нової свідомості. У самій конституції лише один раз згадується партійна держава (у Статті 130) в негативному світлі, так що не важко було інтерпретувати партійну державу як силу, конкурентну щодо ліберальної репрезентативно-конституційної системи. Суттєвий внесок до розробки цього питання зробив 1927 року Тріпель у своїй доповіді «Державна конституція та політичні партії»[46]. З його погляду, партійна система добігала кінця: нові суспільні сили вступили у дію, неодухотворена маса знову стане органічною єдністю, а місце безособових партійних організацій знову посяде вождівська олігархія з персоніфікацією відповідальності[47].

Прагнучи повернути державі сенс, побороти голий утилітаризм, індивідуалістську точку зору на право та теорію договору, епігонська хвиля нової школи взяла на озброєння ходові антидемократичні поняття на кшталт «народ», «нація», «спільнота»[48].

Пошуки об’єктивного сенсу сучасної держави, в яких намагалися позбавитися від плаского релятивізму демократично-ліберальної теорії, іноді оберталися постулюванням державної теорії, зумовленої світоглядом. Вважалося, що вчення про державу не виходить за рамки об’єктивної науки, коли воно будує себе на основі політичних засад держави. Без таких засадничих уявлень, які прийнято було називати світоглядом, теорія держави була неможливою[49].

Цікавий приклад світоглядної основи нової науки подає Кольройтер. Досліджуючи питання ворожості до держави таких партій, як

НСДАП та КПН, він доходить висновку, що їхня ворожість мала різну міру: КПН він описує як таку, що прагне знищити державу, в той час як НСДАП, попри її антипарламентські настрої, все ж мала на меті створення національної держави. Це була припустима ціль, оскільки її намагалися досягти легальними засобами[50].

Специфічним змістом політичних засновків такого роду вчення про державу була національна народна спільнота (nationale Volksgemeinschaft). Конституцію інтерпретували, виходячи з цієї ідеї, поки і в ній не почали вбачати перепону на історично зумовленому шляху народної спільноти. В іншого дослідника конституції читаємо:

«*Сьогодні ми скаржимося на відсутність розуміння і любові до діючої конституції. Але жодний зовнішній примус чи наполегливе шкодування не спричинять тепліше ставлення...*

Необхідна державна реформа, за необхідності, доведеться піти й проти діючої конституції, щоб досягти мети... Тому нам слід говорити не стільки про наради та постанови парламентських комісій, скільки про інстинктивні рішення та дієвість особи-вождя...

Секрет потужної державності — цілеспрямований, дієвий, визнаний провід та охочі, готові до дій та жертв прибічники»[51].

Критика ліберальної, позитивістської теорії держави, як бачимо, у деяких випадках поєднувалася з боротьбою проти конституційного порядку республіки. У рамках визначення політичного, яке дає Карл Шмітт, правознавець міг, наприклад, стверджувати, що друг – це той, хто за певних обставин спробує домогтися єдності держави, а ворог, відповідно,— той, хто підтримує інший напрямок іншими засобами[52].

Ці переконання відрізнялися від ліберальної теорії держави не лише в науковому сенсі, як це зазвичай буває в живому науковому процесі; відмінності були глибші. Зв'язок теорії права та політики, правової системи та суспільної дійсності, помічений новою школою, містив у собі загрозу політизації науки як такої. У процесі «Пруссія проти імперії» Геллер порівнює своїх колег, що підтримували Пруссію, з козлом, якому доручили охороняти город, і зазначає, що відношення певних фахівців з державного права до діючої конституції можна також схарактеризувати в такий спосіб[53].

з) Послаблення нормативного наповнення конституції

Нове вчення розробило нове і, безперечно, вірніше поняття конституції, яке виходило за рамки писаних норм і включало в себе також і «поточне політичне життя». Його джерелом, звісно, значно більшою мірою була бурхлива політична динаміка Веймарської республіки, аніж позитивістське поняття конституції. З другого боку, нові дослідження конституційного права легковажно і цілком безпідставно відходили від своєї вихідної точки — писаної конституції. Якщо позитивісти вважали феномен конституційного та державного права вичерпаним юридичною прив'язаністю до тексту та дослівних формулювань, то їхні наукові опоненти, залучивши до конституційного вчення політичну складову й відкривши таким чином цю дисципліну для суб'єктивних політичних переконань, не могли не похитнути нормативність тексту конституції, що звісно, мало вплив на державу.

Отже, практично-політичним результатом конституційної дискусії веймарської доби було істотне знецінення нормативного змісту конституції. В окремих випадках були навіть спроби підпорядкувати конституцію національним світоглядним засадам, які автор вважав за можливе вводити до царини науки. Громадянська правова держава перетворилася на національну правову державу, індивідуальні основні права, наприклад, соціальні, — на національну культурну систему, народ як носій державного суверенітету, що складався з розмаїтих класів, груп та інтересів, — на неподільне політичне ціле в образі народної спільноти. Шмітт, у чиїй теорії права надзвичайний стан стояв вище за норми закону, ставив, таким чином, політичне існування вище за «просту нормативність». Сменд, у свою чергу, теж не сприяв утвердженню нормативності конституції, постійно наголошуючи на процесі інтеграції (понятті радше соціологічному), і в такий спосіб скоріше приховував руйнівний для конституції процес. І, нарешті, Кауфман через свою відкриту зневагу до позитивістського права, якому він протиставляв вищий нормативний порядок об'єктивного етосу, з висоти свого духовного та морального ідеалу природного права не надавав конституційним нормам належного значення[54].

Зі зміною результатів соціологічного та духовноісторичного аналізу, а також відповідно до світоглядних засад, що свідомо чи несвідомо стають основою юридичної роботи, змінювалося значення норми закону. Норми втратили свою колишню однозначність і ясність, стали іграшкою щонайрозмаїтіших позицій позицій, їм дедалі більше бракувало зв'язності, тобто нормативної сили. «Норма освячує плинні взаємозв'язки, що не підлягають об'єктивному тлумаченню»[55].

У тому, що Веймарська конституція не мала авторитету в широких колах, не було першочергової провини державного права, яке нездатне було виробити відповідність такому політичному ладу, але якась частка вини лежала й на них. Якщо позитивізм — лише порожня оболонка, в яку можна підставити будь-що, не зважаючи на право та справедливість, спільне благо та впорядковуючу функцію держави, а юрист, таким чином, перетворюється на слугу правлячої сили, то антипозитивістське державне право веймарської доби у своїй спробі створення нової дисципліни та обґрунтування її засад не могло втриматися від спокуси світоглядно наповнити державну ідею та виконати настанову змістовного наповнення та ціннісного масштабування за рахунок національного руху проти Веймарської республіки.

За допомогою своєї нормативістської системи позитивісти прагнули набути можливість наповнити свою державу позитивною державною ідеєю. Але з часом релятивізм, що абсолютизувався і застосовувався до всіх без винятку царин, перетворився на визнання власної слабкості та недолугості. Якщо ж простежити за аргументацією Кельзена або Томи[56], у ній помітна не відсутність власної позиції, що мала б бути притаманна релятивізму, а віра в необхідність парламентської демократії. Просто вони не бачили можливості підтвердити свої переконання науковими аргументами. Антипозитивістський рух, навпаки, від самого початку мав у собі загрозу, що його абсолютизація однієї теорії сенсу держави поставить під питаня систему рівноваги плюралізму; на роль такого єдиного сенсу пропонували як авторитарну державу, що начебто не залежить від суспільних процесів, так і сильну національну державу або підкреслено соціальну державу.

Можливість плідного компромісу між цими двома системами переконань виникла з того, що ліберальна в своїй основі Веймарська конституція (кожна демократична конституція у цьому сенсі ліберал-

на) в рамках «антиліберального» вчення про державу та право представлялася антиліберальними методами. Цю ситуацію можна назвати трагічною, адже конституційні теоретики у Веймарській республіці, нападаючи на ліберальну, тобто позитивістську модель держави, водночас вели боротьбу з ліберальною конституцією. Лише тому став можливим гучний резонанс правничих дискусій у тогочасній політичній публіцистиці; більшість важливих аргументів націоналістичної опозиції Веймарській республіці запозичено з нової науки державного права.

и) Про нормативну силу конституції

Не потрібно витрачати багато зусиль, щоб довести, що антидемократичний рух у Німеччині виріс з ідей нової школи державного права. Навряд чи позитивізм міг дати грунт для нових ідей. Проте, скинувши обмеження, накладені позитивізмом, теорія держави та права знову стала здатною народжувати ідеологію. Ця потенціальна творчість посилювала момент духовного неспокою, що був таким притаманним Німеччині 20-х років. Як завжди, на шляху нових підходів виникає ризик із водою виплеснути дитину. Саме тому, що нове уявлення про державу та право прагнуло повернутися до життя, але ще не виробило чітких критеріїв понять держави та конституції, з нього мали більше користі масові антиліберальні політичні рухи, ніж подальший розвиток науки. Позаяк нові здобутки мали бути корисними для актуального життя, вони вільно чи мимовільно прислужилися також і тим силам, що мали на меті повернути застиглому і механістичному, як здавалося, державному порядку життєздатність та бойовий дух та виступали за життєздатнішу конституцію.

У сучасному контексті наукової дискусії *політичні* проблеми Веймарської конституційної дискусії, що уможливили нове вчення, яке вийшло за межі позитивізму, видаються другорядними. Проте, не розуміючи ходу розвитку цього мислення, того, як воно переступає межі, та тих перебільшень, що лежать в його основі, неможливо уявити собі загальну політичну ситуацію в державі того часу, а саме на цьому ґрунті згадані ідеї могли розвиватися і мати вплив. Ті нові царини

пізнання, які нове конституційне вчення відвойовувало в позитивізму, часто перетворювалися на однозначні рішення стосовно діючої конституції. Насправді, наука про державу і право не має завдання стати нормативною політичною наукою. Її джерелом залишається текст конституції. Проблема розбіжності юридичної та фактичної конституцій не мала призвести ні до тріумфу примату фактичній конституції над юридичною, як це випливало із засновків нової школи, ні до зневажання писаної норми як неістотної, як у правничому позитивізмі.

Конрад Гессе у своєму блискучому дослідженні з цієї проблематики говорить про «нормативну силу конституції»[57] та про конституційних юристів, і особливо про підтримку норми та конституції. Веймарському конституційному процесу загалом і науковій дискусії зокрема, за великим рахунком, бракувало волі до конституції, прагнення втілювати нормативну силу конституції. Єдині, хто певною мірою мав таку волю до норми — критиковані й розвінчувані позитивісти, які не бачили неодмінного зв'язку між тим, що є, і тим, що має бути. Ті, хто нехтував нормою, вважаючи пріоритетним вище право, або вбачаючи в ній непритаманний їй сенс, послаблювали конституцію, намагаючись нейтралізувати ті чи інші феномени та ідеї. Конституція стала жертвою цих суперечок. Конституція вимагає продуктивного діяння[58]. У випадку Веймарської конституції одні *не могли* чинити правильно, інші ж *не хотіли*. Вони хотіли натомість іншої конституції. Шміттове поняття конституції як основа було досить широким, щоб дати початок конституції авторитарної і навіть тоталітарної держави.

Справдня дилема веймарського правознавства полягала в тому, що повернення до позитивізму було неможливим, але цілий ряд принципів позапозитивістської конституційної теорії потребували доопрацювання. Бракувало традиції, вкоріненості в певному державному відчутті. Новий підхід не був вільним від хиб та помилок. Багато ідей нової школи продиктовано нав'язливими політичними демонами того часу, і все ж саме тоді, хоча, можливо, й дорогою ціною, постало життєздатне та відповідальне уявлення про державне право, яким ми не можемо й не маємо нехтувати сьогодні.

ПРИМІТКИ

[1] Спроба висвітлити деякі політичні аспекти дискусії про державне право у Веймарській республіці, здійснена тут, безумовно, нездатна задовольнити вимогу вичерпно схарактеризувати тодішню наукову дискусію. Незважаючи на те, що численна наявна література про державне право, як не дивно, досі не дає повного уявлення про цей розвиток, автор не береться здійснити таку спробу, оскільки не вважає себе політологом.

[2] Див., наприклад, одну зі статей міністра Мартіна Шіле з Німецької національно-народної партії про внутрішню політику: «Ми вказуємо на те, що Веймарська конституція, народжена за умови беспрецедентного нехтування нашими історичними державницькими потребами, принесла нашому народові не природне впорядкування, а сухі догми; ми не дивуємося з того, що вона замість того, щоб стати конструктивним засобом, виявилася цілковито деструктивною» (Politische Praxis / Hrsg. von W. Lambach. – Berlin, 1926. – S. 28).

[3] Див.: *Laband P.* Das Staatsrecht des Deutschen Reiches. 4 Bde. 5. Aufl. – Tubingen, 1911.

[4] Ibid. – S. IX.

[5] *Jellinek G.* Allgemeine Staatslehre. I. Aufl. – Berlin, 1900.

[6] Див., насамперед: *Kelsen H.* Hauptprobleme der Staatsrechtsehre. 1. Aufl. – Tubingen, 1911; Der soziologische und juristische Staatsbegriff. – Tubingen, 1922.

[7] *Heller H.*: Die Krisis der Staatslehre // Arch. f. Soz. Wiss und Soz. Pol. – 55 (1926). – S. 300.

[8] *Kaufmann E.* Kritik der neukantischen Rechtphilosophie. – Tuebingen, 1921.

[9] Ibid. – S. 101.

[10] Veroffentlichungen der Vereinigung der Deutschen Staatsrechtslehrer (Далі: VVDStL). Hft. 3. – Tübingen, 1927. – S. 20.

[11] Ibid. – S. 25.

[12] Ibid. – S. 47.

[13] Ibid. – S. 54.

[14] Ibid. – S. 57.

[15] *Heller H.* Op. cit. – S. 313, Anm. 8

[16] *Trippel H.* Staatsrecht und Politik. – Berlin, 1927. – S. 20.

[17] VVDStL. – H. 4. – S. 74.

[18] Ф. Гізе. Див.: Ibid. – S. 92.

[19] З праць Ґ. Гольштейна див., зокрема: *Holstein G.* Von Aufgaben und Zielen heutiger Staatsrechtwissenschaft // Archiv des offentlichen Rechts. N. F. (далі – AoR) – II, 1926. – S. 1.

[20] Е. Кауфманн (VVDStL. – H.3. – S.3)

[21] «...за жодних умов неможливо підпорядковувати нашу діяльність бажанням певних урядів або фінансових магнатів, принижуючи себе до «найлояльніших підлеглих» кожного режиму» (*Laun R.* Der Staatsrechtlehrer und die Politik // AoR. – 8, 1925. – S. 119).

[22] Heller H. Rechtstaat oder Dictatur? // Recht und Staat. – Tubingen, 1930. – № 68.

[23] Імперський верховний суд рішенням від 4 листопада 1925 року затвердив право суду на перевірку закону (див.: Entscheidungen des Reichsgerichts in Zivilsachen (далі – RGZ). – Bd. 111. – S. 320 ff.), щоправда, керуючись маловірогідним обґрунтуванням – мовляв, таке право належало судам споконвіку. Якщо це справді так було, то з незрозумілих причин зі здійсненням цього права до 1918 року не поспішали. Проблематику конституційної рівності у правах висвітлено також у студіях Г. Лейбгольца (Див.: *Leibholz G.* Die Gleichheit vor dem Gesetz. – München; Berlin, 1959).

[24] VVDStL. – H. 3. – S.59.

[25] Ibid. – S. 49.

[26] *Leibholz G.* Die Gleichheit vor dem Gesetz. – Berlin, 1925. – S. 96.

[27] VVDStL. – H. 3. – S. 12.

[28] *Schmitt C.* Legalitat und Legitimitat // Verfassungsrechtliche Aufsatze. – Berlin, 1958. – S.266.

[29] *Schmitt C.* Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus. – Berlin; München, 1923.

[30] *Fijalkowski J.* Die Wendung zum Fuhrerstaat. – Koln, 1958; див. також: Schneider P. Ausnahmezustand und Norm. – Stuttgart, 1956.

[31] Найповніше висвітлення див.: Der Huter der Verfassung. – Tübingen, 1931.

[32] Legalitat und Legitimitat. – S. 345, Anm. 32.

[33] Про «докучливі компромісні формулювання» Шмітта див.: Verfassungslehre. – S. 31. Див. також: Das Reichgericht als Huter der Verfassung // Verfassungsrechtliche Aufsatze. – S.82; Inhalt und Bedeutung des zweiten Hauptteils der Reichsverfassung // HBDStR. – II (1932). – S. 72; Verfassungsrechtliche Aufsatze. – S.195, Anm. 30.

[34] *Heller H.* Genie und Funktionar in der Politik // Probleme der Demokratie. Bd. 2. – Berlin, 1931. – S.57. – (Schrieften der Deutscher Hochschule fur Politik).

[35] Див.: *Hennis W.* Zum Problem der deutschen Staatsanschauung // Vjh. F. Zeitgeschichte. – 1959. – Jg. 7. – S. 23.

[36] Див.: *Krockow Ch., Graf von.* Die Entscheidung. – Stuttgart, 1958.

[37] Шміттова спроба виправдання своєї полеміки щодо законності й легітимності у своїй післямові до цієї статті (Verfassungsrechtliche Aufsatze. – S. 345 ff.) має сенс лише з огляду на позитивістське сприйняття Статті 76 веймарської конституції. Див. щодо цього деякі мої міркування у праці: Carl Schmitt, seine «Loyalitat» gegenuber der Weimarer Verfassung // Neue Politische Literatur. – Jg. 111, 1958. – H. 10. – Sp. 757 ff.

[38] Див.: *Schmitt C.* Der Huter der Verfassung. – Tübingen, 1951.

[39] Див.: Verfassung und Verfassungsrecht. – München; Berlin, 1928, а також більш ранні тексти у збірці: Staatsrechtliche Abhandlungen. – Berlin, 1955.

[40] *Kelsen H.* Der Staat als Integration. – Tübingen, 1930.

[41] Staatsrechtliche Abhandlungen. – S. 175.

[42] Наприклад: *Binder J.* Der autoritare Staat // Logos. – Bd. 22, 1933. – S. 129.

[43] У своїй найвідомішій роботі Шменд говорить про «втрачені досягнення інтеграції, що звільняє; при цьому він не надто переймався тим, чи має політичне життя протікати в рамках конституційних норм: Bahnen verlaufe // Staatsrechtliche Abhandlungen. – S.190.

[44] Див.: *Bracher K. D.* Die Auflosung der Weimarer Republik. 1 Aufl. – Düsseldorf; Stuttgart, 1957.

[45] VVDStL. – H. 4. – S. 48.

[46] *Triepel H.* Die Staatsverfassung und die politische Parteien. 2. Aufl. – Berlin, 1930. Ця промова також ілюструє поширене тоді переконання, що у веймарській конституції немає місця для партій.

[47] Ibid. – S. 36.

[48] Хід політологічної дискусії добре відображено в тексті Г. Лірмана: *Liermann H.* Das Deutsche Volk als Rechtsbegriff. – Bonn; Berlin, 1927. Він пише: «У вітчизняному правознавстві відроджується народна спільнота, яку віками пригноблював «Розсудок». Два полюси, довкола яких оберталося політичне життя у всіх попередніх політичних системах, в тому числі й у демократичних: державу та особистість – треба замінити на новий центр – легітимізоване й визнане правом джерело права, народну спільноту. Особистість та держава стають важливими не самі по собі, а як ідеї, що служать вищій цілі – Народу» (S. 242).

[49] *Koellreutter O.* Reichstagswahlen und Staatsrechtslehre // Recht und Staat. – Tübingen, 1930. – Nr. 76. – S. 8.

[50] Ibid. – S. 35.

[51] *Gerber H.* Akademische Rede an der Universitat (Tübingen, 1931) // Auf dem Wege zum Neuen Reiche. – Stuttgart, 1934. – S. 197.

[52] Ibid. – S. 183. Ця добірка статей Гербера, яка поєднує нові підходи в політології з відверто політиачними оцінками, є яскравим прикладом переконань великої частини політологів перед 1933 роком. У цьому сенсі цікаво звернутися до програмного тексту Гербера: *Gerber H.* Die weltanschaulichen Grundlagen des Staates. – Tübingen, 1930.

[53] Preußen contra Reich / Hrsg. von A. Brecht. – Berlin, 1933. – S. 470.

[54] Тут я спираюся на думку Вернера Кегі: *Kaegi W.* Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates. – Zurich, 1945.

[55] Ibid.— S. 150.

[56] Насамперед це стосується книги Р. Томи: *Thoma R.* Der Begriff der modernen Demokratie in seinem Verhältnis zum Staatsbegriff // Hauptprobleme der Soziologie. Erin-nerungsgabe für Max Weber. – Berlin, 1923. – Bd. 2. – S. 37 ff. У Кельзена, незважаючи на те, що його позиція була формалістичною, помітне позитивне налаштування щодо ліберальної демократії. Особливо це стосується книги: *Kelsen H.* Vom Wesen und Wert der Demokratie. – Tübingen 1929, 2. Auflage.

[57] *Hesse K.*, Die normative Kraft der Verfassung. Tübingen, 1959.

[58] Ibid. – S. 12.

Розділ 5. ВРАЖЕННЯ ВІД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша Світова війна справила на національну свідомість німців значно глибший вплив, аніж Друга. У політичній риториці Веймарської республіки та початку націонал-соціалістичного режиму посилання на враження Першої Світової війни було невід'ємним елементом промов. У воєнних враженнях вбачали джерело нового світогляду, пов'язуючи категорію переживання (Erleben), сформовану ірраціональною течією вульгарної філософії, з політичною волею. Нова політика ставала проекцією сили воєнних вражень. Вона не хотіла надалі не мати справу з абстрактними поняттями та теоретичними поглядами, а творити нову реальність з реальності свого воєнного досвіду. Саме тому, що імпульси цієї політики походили з вражень від війни, кривавого й суворого життєвого досвіду, вони здавалися здатними досягти реальності.

Досвід війни (Kriegserlebnis) посідає центральне місце в антидемократичній думці Веймарської республіки, що стала джерелом нового націоналізму. Він став вихідним пунктом революційної ідеологічної динаміки, що прагнула вказати шлях до майбутнього нації, виходячи з подій великої війни:

«Ми прокинулися для себе самих. Якщо інші прагнуть зрозуміти нас, якщо ми самі хочемо зрозуміти себе, необхідно кожну думку починати з пережитого за світової війни»[1].

Світову війну представляли як «стрижень майбутнього німецького поступу»[2]. З переживань і досвіду, набутих солдатом в боях світової війни, мали бути вибудувані основи нової німецької держави та вдосконалений порядок спільного життя людей. Проте, якою ж була

природа цього досвіду, якому приписували можливості такого потужного впливу? Що взагалі мали на увазі, коли говорили про переживання війни (Kriegserlebnis): п'янкий захват ентузіазму перших «Серпневих днів», коли Німеччина радісно вступила у війну, чи то час німецьких перемог перед битвою на Марні, або ж, кінець кінцем, переживання смертельного жаху за герцю на виснаження між укріпленими ворожими фронтами?

Йшлося про все це водночас, хоча в різних авторів по-різному проставлено наголоси. Звичайно, під кінець бойових дій переживання війни, що тяглася довгих три роки, було найзначнішим переживанням, тож з'явилася література, яка саме на ньому зосереджувалася.

а) Пацифістське та націоналістичне переживання війни

У перше повоєнне десятиліття література про війну не відігравала на німецькому книжковому ринку важливої ролі. Ситуація кардинально змінилася після 1928 року, коли ринок раптово заполонили книжки про війну. Попит та пропозиція книг про війну залишалися високими до кінця існування Третього рейху. Цікаво, що хвилю літератури про війну відкрила публікація книги Еріха Марії Ремарка «На Західному фронті без змін», яка залишала далеко позаду всі не настільки пацифістськи настроєні книги, що з'явилися у великій кількості слідом за нею. Сенсаційний успіх літературного твору, в якому війна постає як море жаху, болю й варварства, став викликом для критиків, що мали тепер апелювати не лише до традиційної національної глорифікації війни, але й до живих спогадів, виступаючи проти того, як Ремарк представив війну, і слідуючи за творцями справжніх воєнних переживань. І такі творці вже були: Ернст Юнґер на той час вже опублікував свої спогади про «Полум'я та кров», вбивчі «сталеві грози» й давно викарбував знамениту формулу «боротьби як внутрішнього досвіду», але масово книжки про війну почали публікуватися саме як відповідь Ремаркові, серед них і відомі серії Беймельбурга (вид-во «Шталлінґ») та Двінгера (вид-во Дідеріхса).

Фактично в літературі помітні два способи, якщо не переживати війну, то принаймні представляти цей досвід: як кару для людства, беззмістовне жертвування людськими життями задля того, що не

близьке цим людям, жертва заради обов'язку, яка викликає лише очікування на щонайшвидше закінчення проклятої війни з усіма її жахіттями й загрозами для тіла, душі, родини. Або ж як долю, якщо й не радісно сприйняту, то, принаймні, таку, що перед обличчям смерті сягає найглибших глибин життя і перетворює існування солдата на «священну помсту», а війну робить основою нової людяності. Війна як місце жаху й нелюдяності та війна як бойовище героїзму. У націоналістичних книжках про війну війна постає як пробний камінь для мужності та героїзму, у пацифістських – як руїна гуманності.

Розбіжності між цими двома типами одразу помітні у критиці книги Ремарка з боку захисників національного переживання війни.

Так, у Ф. Ґ. Юнґера читаємо:

«Ця книга («На Західному фронті без змін») не виражає нічого, крім духу поразки. Приватна особа без почуття патріотизму та національного сприйняття засуджує війну, тому що війна посміла брутально порушити приватні насолоди її бюргерської юності й наклала на неї обов'язки, які вона сприймала не як добровільні, а як вимушені й відразливі»[3].

Один із найвідоміших пропагандистів національного переживання війни, Франц Шаувекер, характеризував книгу Ремарка як «переживання війни недолюдком», який знову святкує у книготоргівлі гучний, хоча й нетривкий тріумф[4].

Наприкінці Республіки, коли було знято кіноверсію роману, баталії довкола твору Ремарка вилилися в масові демонстрації та вуличні безпорядки. Дуже характерно для тогочасної внутрішньої політики, що фільм у 1931 році міг бути заборонений цензурою[5]. Пацифістську версію воєнного переживання в уряді, що прагнув авторитарної держави і, до того ж, вельми залежав від міністерства Рейхсверу, настільки зневажали, що пацифістський фільм не міг знайти прихильності в тогочасній цензурі.

Водночас з великим успіхом книги Ремарка пацифістські книжки про війну втратили перевагу. Звичайно, жодна з книжок про війну націоналістичного покоління фронтовиків не могла зрівнятися з книгою Ремарка накладами, але у 1929—1933 роках і, природно, пізніше, з'явилося стільки новинок жанру «переживання війни», що в останні роки

республіки література цього ґатунку значно перевищувала за кількістю пацифістську. Націоналістична література про війну в ході боротьби з Ремарком розрослася і перетворила окремі успіхи пацифістської літератури на епізод історії, який не вплинув істотно на громадську думку. Характерно, що уявленням про переживання війни могли скористатися лише націоналістичні сили. Історично сформувалося позитивне уявлення про переживання війни, і це грало на руку націоналістам. Говорити про переживання Світової війни — це стало означенням винятково зображення війни з націоналістичного погляду.

б) Стадії переживання війни

Переживання війни у публіцистиці правих перетворилося на формулу легітимації націоналістичних переконань. Його тлумачили як досвід, що робив неможливою підтримку революції (за висловом Ф. Ґ. Юнґера, «бруквенної революції») та її наслідку — Веймарської республіки. Дух фронтовиків світової війни опирався духові Веймарської республіки. Їм здавалося, що, проливаючи кров на війні, вони заслужили право влаштувати Німеччину по-новому, виходячи зі свого досвіду[6].

Досвід війни різько відмежовується від попереднього вільгельмівського світу з його «кричущим матеріалізмом» і так само різько, якщо не різькіше — від Веймарської республіки, яка, не звертаючи уваги на конкретні події Світової війни, впроваджувала власну версію Вільгельмівства, ще погіршену перейманням іноземних державних ідеалів. Проте, часто цитована формула досвіду світової війни означає цілу низку розмаїтих стадій переживання:

Перша фаза воєнних переживань — натхнення війною, що мало охопити весь народ у перші серпневі дні 1914 року. Воно мало не лише охопити солдатів, що відправлялися на фронт, і об'єднати їх в спільному прагненні битви, але й об'єднати весь народ. Томас Манн[7] це повстання цілого народу до великої боротьби назвав «героїчною урочистістю» («heroische Festivität»), а для інших це було першим втіленням народної спільноти, що само по собі могло розцінюватися як політична ціль:

«Справжня німецька держава може випродукувати лише справжню німецьку спільноту, тривке злиття душ, яким ми могли насоло-

дитися лише недовгий час на початку війни. Цей досвід ми маємо... розглядати як Боже знамення нової німецької історії»[8].

Ентузіазм серпневих днів 1914 року, що, по суті, був лише наслідком входження в повсякденне життя чогось нового й незвичайного і не міг довго тривати навіть за умови постійних перемог німецької зброї, представляли як зразок нової народної спільноти, яка радісно виконує свій обов'язок на благо сильної держави.

«1914 рік, — пише один з авторів «нового фронту» навколо Меллера ван ден Брука, — був священним роком. Німецький народ цього року став спільнотою... сьогодні нас називають обдуреним народом, але брехня закінчиться лише тоді, коли ми звернемося до великого переживання доленосної єдності, сплаченої кров'ю, спільноти, що почала війну. Вічного переживання німецькості (Deutschtum)»[9].

Ідея народної спільноти була також провідною і для переживання війни, набутого в окопах позиційної війни та пеклі борні на виснаження.

«Народна спільнота» окопів, модель німецької народної держави майбутнього, не включала частину сил удома, і, зокрема, ті «пораженські» групи, що мали захопити владу в державі в разі політичної кризи. Така свідома ізоляція переживання війни від долі народу загалом, поділ на фронт та тил стали причиною дистанціювання від Веймарської держави як породження зрадницького тилу, що вело до створення образу переживань війни як мілітаристського та антидемократичного настрою. Очільник «Сталевого шолому» Франц Зельдте в передмові до своєї книги «Фронтове переживання» описує різні стадії переживання та характеризує його політичні наслідки:

«До кінця 1914 року нас не полишало велике німецьке натхнення. На початку 1915 року ми зрозуміли, що натхнення минає, на його місце приходить вище поняття обов'язку. І далі... ми стали суворими фронтовиками, довершеними опановувачами матерії війни, чиї сподівання, прагнення, сумніви та власні переконання вже тоді підготували внутрішній настрій, який у повоєнний час зробив нас свідомими німецькими громадянами».

в) Характер переживання

Сутнісною основою переживання війни, як правило, називали військове товариство. «Ми товариші! Товариші! Тут «Ти» означає слово й відчуття!» — читаємо у Франца Шаувекера[10]. Окреме Я, що доти шукало особистого спокою та думало лише про себе, тепер, під ураганним вогнем битв, злилося в Ми, закріплене зв'язком товариства.

Почуття товариства було, по суті, ідентичне почуттю спільноти, про яке теж немало було написано в літературі про війну. Це чуття спільноти полягає в спільному прийнятті вищого призначення народу, тоді як окремі особистості мають відчувати себе «інструментом вищої долі народу»[11]. У переживанні війни, принаймні у версії націоналістичної літератури про війну, особистість виступає як служитель спільноти цілого народу чи військової частини. Ця спільнота включає також офіцера, вождя, якому служать вірні прибічники, виконуючи завдання, які він ставить. Так міцніє спільнота чоловіків, яка формується як явище, абсолютно відмінне від бюргерського мислення дрібних цілей, що визначало життя в тилу, спільнота, що стала прообразом народної спільноти, яка перевищує всі класові розподіли і спирається лише на надійність товариша. Фронтовик стає новою людиною, яка, маючи досвід війни, прагне нових цінностей і домагається нового порядку. Вузьке коло товаришів, де зароджується це Нове, цілковито захоплює особистість і знову спрямовує її на ціле.

Справжнім досвідом війни визнавався лише той, де сутність фронтовика визначалася «Бойовим духом, самовідданістю, безкорисливістю та націоналізмом»[12]. Він представлявся як справа обраних. А від тих, фронтовиків, що не мали «справжнього» досвіду війни, тобто не поділяли відповідні політичні переконання, трималися подалі. Якщо в книгах про війну революцію та республіку представляли в жалюгідній та слабкій ролі, то цей образ ворога зміцнював фронтове товариство, якщо ж чийсь досвід війни не збігався зі «справжнім», то чим ще це можна було пояснити, як не пацифізмом? Автори пацифістських книг про війну характеризувалися як жалюгідні створіння, які не змогли опанувати мистецтво війни, тому й були нею зламані. Чи могло не мати вигляд абсурду, що саме такі слабкі натури, які не

змогли сягнути на війні нового світогляду, або навіть і ті, хто взагалі не був на полях битв і не міг відчути духу фронтового товариства, тепер тримали в своїх тремтячих руках важелі державної влади? «Німеччиною мають управляти її фронтовики!» — цей заклик лунав дедалі частіше[13]. Тут досвід війни та антидемократичні переконання виступали як самоочевидна єдність.

г) Народження нації у війні

Хоча «переживання війни» лягло в основу ідеології численних спілок та орденів, що становили впливову силу (тут варто згадати «Сталевий шолом» та інші об'єднання, наприклад, «Молодонімецький орден» або ж Союз Верхніх земель, ідеологічна спрямованість на боротьбу проти Веймарської республіки спиралася не в останню чергу на незчисленні маленькі націонал-революційні групи, які впливали на ці організації[14]. Поза сумнівом, саме вони були творцями ідеології переживання війни, і їхнє розуміння національної ідеї явно поставало з війни, її законів та чеснот. Фраза Франца Шаувекера «Ми мали програти війну, щоб виграти націю» стала крилатим виразом націонал-революційної ментальності, що бачила джерело нових націоналістичних поглядів у подіях війни.

Цей новий солдатський націоналізм, що не дуже зважав на патріотизм довоєнних років, стверджував себе, виходячи виключно з досвіду війни. Переживання Світової війни було для нього питомою легітимацією. Націоналізм, сповідуваний у Веймарській республіці, був народжений на бойовищах Великої війни, принаймні, так це представляли. Отже, історія не закінчувалася на героїзації досвіду війни та воєнного товариства, цей досвід став вихідним пунктом для нової концепції держави й життя загалом, якій приписували «переможну силу»[15], оскільки вона брала до уваги вищу сутність. Хіба війна не зруйнувала світ брехні, багатослівну фривольність, не зробила юнаків чоловіками, здатними триматися елементарних правильних речей і не давати збити себе з пантелику гарними фразами? «Єдиний гідний довіри центр відносин в житті — це смерть. Саме тут стають видимими справжні цінності. Смерть стала мірилом нездатності старого світу і залишила його в минулому»[16].

У той час, як цей старий світ виявляв себе в діяльності республіки, де захопила владу група людей, що переслідувала власні інтереси і не зважала на спільне благо, і таким чином поширював хаос, фронтовики, які мали досвід того, що є справжньою нацією, боролися за новий світогляд, який вони здобули на полях битв, ризикуючи життям. Вони вірили, що служать вищим цінностям[17], тоді як лібералізм уявлявся ними як такий, що не має взагалі жодних цінностей. Отже, на перетворення світу претендувало лише сіре військо.

Представники ліберальної демократії представлялися як пряма протилежність цього типу фронтовика:

«Революція 1918 року була результатом бродіння того накипу нації, який в очисному чані Світової війни, через брак чоловічої та народної субстанції, сплив нагору. Цей накип ще й сьогодні (1927) лежить грузьким важким шаром на здорових силах нашого народу, які розбудив досвід війни, і які через цей болісний тиск не мають змоги розвинутися»[18].

Обурення націоналізму викликав тип людини, що сміла насміхатися над фронтовиками. Позаяк Світову війну трактували як війну за віру, як протистояння душі та сухого розсудку, то в результаті можна було звинуватити тил, що вдався до політичної системи бездушного розсудку та економічних інтересів. Полем битви тепер стала свідомість, де, за словами Шаувекера, відбувалася героїчна битва нової свідомості[19]. Це була битва проти держави та економіки, що здатні були цілковито присвятити себе повнокровній душі нації, але розмінювалися на механістичний розсудок, розрахунок та інтереси окремих груп. У цьому місці струмок націоналістичної візії досвіду війни впадає у повноводне річище антидемократичного мислення та його філософсько-культурнокритичної теореми. Показово, що цей різновид націоналізму в мирний час обирає собі за матір війну, а його прибічники в мирний час прагнуть вважати себе поколінням воїнів, яке бореться з природою дріб'язкових торгашів — породженням «системи».

У формулюванні цього внутрішнього зв'язку нового націоналізму з часом і місцем його народження — війною — одне з чільних місць посідає публіцистичний вплив Ернста Юнґера. Безперечно, серед тих, хто у своїх текстах звертався до переживання війни, він був найбільш

активним і найвпливовішим. У його роботах ідеологія досвіду війни отримала свою найвищу поетизацію та власне пластичне вираження.

д) Героїчний націоналізм Ернста Юнґера

«Війна — наша мати, вона зачала нас у полум'яному лоні окопів як нове покоління, і ми з гордістю усвідомлюємо своє походження. Наші цінності мають бути героїчними, цінностями воїнів, а не крамарів, здатних міряти світ на свій аршин»[20].

У цьому реченні Ернста Юнґера схоплено основну ідею, як революційний націоналізм представляв переживання війни. Юнґер у своїх щоденниках 1920—1923 років дотримувався й зовнішніх обставин цього свідоцтва, він наводить переконливі образи справжніх битв. Спочатку він залишав більше місця для рефлексій, але в пізніших виданнях він більше звертається до конкретних досвідів, а висновки, які він із цього може зробити, подає в ряді статей та брошур, зокрема, «Війна як внутрішнє переживання», «Тотальна мобілізація», і, нарешті, у великому творі «Робітник». У 1926—1932 роках своєю інтенсивною публіцистичною діяльністю Юнґер вплинув на найширші кола націоналістичної молоді, на числені організації, зокрема й «Сталевий шолом». Невдовзі до цієї діяльності долучився і його брат Фрідріх Ґеорґ, який перебував під його очевидним впливом. Юнґер був «безперечним духовним лідером молодого націоналізму»[21], і ніхто не вмів краще за нього тлумачити переживання війни ідеалістичним німецьким добровольцем, який у «пекельній помсті війни» змішував свій патріотичний романтизм з рафінованим естетизмом могил і діставав добрячу дозу самовпевненого героїзму, якої вистачило б на багато років стоптування світу крамарів.

Тривкість публіцистичного впливу Ернста Юнґера була зумовлена тим, що він вправно від наголошеної глорифікації війни переходив до наголошеного презирства щодо цивільного світу та його цінностей:

«Але ми знову повертаємося до того елементарного, яке за довгі роки вперше стало очевидним в пекельній пащі війни. Ми йдемо дорогою, що її вказало нам гостре полум'я, де вогонь очистив все. Позаяк ми –

справжні щирі вороги всього буржуазного, ми радіємо з його тління. Але ми не буржуа. Ми сини воєн, ми бачимо, що лише коли вся ця набридлива вистава, що знову й знову іде по колу, буде знищена, стане можливим те природне, те елементарне, те дике, що ми відчуваємо в своїй плоті та крові. Лише це дасть можливість новим формам розвиватися» [22].

Юнґер визначає новий націоналізм як нове відношення до елементарного, «до батьківської землі, ріллю якої засіяно полум'ям реальних битв і зрошено ріками крові»[23]. Все, що будується, має будуватися на основі елементарного, глибшого і ближчого до хаосу шару життя, який ще не закон, але потенція всіх законів. Націоналісти не бажали хаос Веймарської республіки відлити у нову форму — дати республіці нове підґрунтя. У демократії вони бачили лише втілення «гнилих ідеалів прадідів»[24]. Революція 1918 року була за цією логікою не революцією, а крахом, і Юнґер вважає, що виражає думку молоді, коли стверджує, що революція ще попереду.

Фронтове переживання було настільки іншим і так глибоко закарбувалося в душі та свідомості такого письменника, як Юнґер, що, повернувшись з війни, він може уявити себе лише як фронтовика і вважає своїм обов'язком донести до всієї нації той особливий досвід війни, який він вважає ліками для держави. Позаяк в часи війни він відчув на собі «розмаїття ранжиру», ідею рівності він вважає застарілою. Якщо в ході війни особливу роль відігравала особистість лідера, він зневажає все, що не відповідає військовому уявленню про особистість як масу. Він і його послідовники говорять про себе як про «чоловіків», які несуть переживання війни в своїй крові, та глузують з «літераторів та інтелектуалів», які роблять інші висновки зі свого переживання війни. Отже, письменник-націоналіст іде з гордим виразом обличчя, свідомий свого вищого призначення, з високо піднесеною головою крізь хаотичний пейзаж сучасності. Він гострить перо на щоденні випади проти буржуазної системи із її «суцільною ницістю», посилаючись на власну винятковість: «новим сталевим кроком людина вступає у майбутнє»[25].

Тип загартованого фронтовика, який безжально й самовпевнено шмагає вади свого часу батогом полемічного слова, не тільки не може, але й не повинен залишити війну в минулому, він має прокламувати фронтове переживання як складову національної ідентичності. Поки

ще залишалося хоч щось, із чим можна було б боротися, чи в складі фрейкору, чи в боях проти бунтівних комуністів у тилу, цю жагу битви не можна вдовольнити. Книги спогадів про ці роки фрейкорів, до авторів яких належав, зокрема, й Ернст Юнґер[26], переносять предмет зображення воєнної літератури у повоєнну сучасність і прямо вказують на республіку як на справжнього ворога[27]. Після того, як неможливо стало боротися за допомогою зброї із зовнішніми ворогами, було знайдено внутрішнього ворога.

Надалі Ернст Юнґер стилізував свій ідеал фронтовика під робітника — новий, панівний у XX ст. образ, що зародився під час війни, але тепер (1932) сягнув планетарної величини й несе всій Землі новий закон, що змінить її обличчя.

Світогляд «Робітника» — це героїчний реалізм. Не лише цей факт, але й те, що Юнґер у цій книзі прагне слідувати «правилам солдатського навчання»[28], дають зрозуміти, що тут не йдеться про опис робочої людини, натомість представлено опис саме такого типу, який із фронтовика стає революційним націоналістом. Юнґер підносить робітника до свого роду міфічного образу й застосовує до його опису всі ті категорії воєнно-героїчного, що відомі нам з його книг про війну. Фронт, який у «Робітнику» набуває значення символу, стає знаком непримиренної боротьби, яку ведуть всіма засобами війни. Ця постійна загроза викликає необхідність тотальної мобілізації нації, поки не постане тип робітника в усій своїй повноті. Антипод робітника — буржуа, який не може стати образом і буде поглинутий часом[29]. Початок Світової війни підписав йому вирок, адже ця війна зробила очевидним те нове, що має перемогти. Вона показала необхідність нових порядків, що походять від «нової суміші життя з небезпекою». Цей, часто згадуваний Юнґером, синтез крові та духу, мав визначати також і обличчя робітника. Тепер минає час дебатів; новий тип має власну прамову; він не говорить, а вдається до дії, він виявляє рішучість.

«Робітник» Юнґера — вражаюча у своїй довершеності версія переживання війни. Нова людина, втілена в образі робітника — це нащадок фронтовиків, вірний їхньому досвіду, отриманому на війні. Після переможної, як вважалося, громадянської війни проти буржуа, весь світ мав, нарешті, набути свого справжнього обличчя.

е) Переживання війни та ідея оборони.

Пережите під час війни стало вирішальним лейтмотивом протесту проти Веймарської республіки. Юнґер намагався запобігти «розмиванню переживання війни»[30], але ці езотеричні спроби не мали успіху. Цей вислів став розмінною монетою, ним надуживали. Проте, наскільки потужним було вторгнення, через яке сталося привнесення літератури про війну та ідеології переживання в духовне життя нації через десять років по закінченню війни, свідчить твір молодого тоді правознавця, який усупереч усім засадам науковості хотів бачити в літературі про війну вихідний пункт нової орієнтації німецького державного права. Ернст Форстгофф у 1931 році виявив, що політичне життя Німеччини лише в останні роки почало визначатися аспектом минулої війни. У духовній мобілізації нації, спричиненій вторгненням переживання війни до життя нації, він вбачає перехід до тотальної держави, в якій не може бути жодної аполітичної царини. Німецька наука державного права має заново віднайти свої основи відповідно до переживання війни й «наблизитися до політичного життя»[31].

Не лише національна ідея, але й ідея обороноздатності, що була близька тоді всім правим політичним групам, виникає у безпосередньому зв’язку з переживанням війни. На противагу до квазіофіційного пацифізму перших років Веймарської республіки як наслідку обмежень, накладених на державу Версальським договором, та ґрунтованої на образі й позбавленої реалізму оцінки зовнішньополітичного становища, зростав інтерес до ідеї обороноздатності. Звичайно, революційно-націоналістичні літератори, творці ідеології переживання війни, не могли дивитися без зрозумілої долі скепсису на праві партії, великі солдатські спілки та інші організації, для яких ідея оборони була провідною, але, поза всяким сумнівом, пропаганда досвіду війни дала відчутний поштовх ідеї оборони та ідеї сильної обороноспроможної держави.

Організація нових політичних об’єднань визначала особливий стиль тогочасної політичної боротьби. Як Молодонімецький орден, різноманітні спілки, так і воєнізовані організації НСДАП та інших партій будувалися за військовими зразками й намагалися відтворити ідею фронтового товариства на політичному бойовищі свого часу.

Ідеологи досвіду війни недаремно знову й знову зверталися до думки, що політична організація нового часу має брати за зразок військову організацію. Вона має наслідувати не лише військову структуру з обов'язковим сприйняттям командної ієрархії разом з відповідним їй принципом підпорядкування, але й відомий з досвіду війни народовський принцип вождя й поплічників. За словами Принца Рогана, необхідно взяти з військового досвіду раціональне зерно — самоочевидний поділ на вождя й ведених[32]. Артур Мараун, Верховний магістр Молодонімецького ордену, згадує, що, створюючи орден, він звертався до духу Світової війни та організаційних форм армії[33]. І, нарешті, Фрідріх Ґеорґ Юнґер в організації німецької армії за Світової війни вбачає приклад, за яким має бути побудована сильна держава, в якій між нацією та її безпосереднім представництвом не мають стояти численні обтяжливі посередницькі інстанції[34].

Таким чином, воєнізовані спілки Веймарської республіки являють собою політичний авангард нової держави не лише тому, що вони борються за її встановлення, але й тому, що вони своєю організацією вже виражають новий політичний порядок. Спілки, сформовані по-військовому, а не партії, видавалися націоналістичним спостерігачам найкращим гарантом здорового державного ладу. Саме вони, як здавалося, були здатні взяти під контроль хаос, що роздирав республіку. Ф. Ґ. Юнгер у 1926 році найпершим завданням націоналістів називає створення за згаданим зразком потужної загальнонімецької спілки й приведення її до бойової готовності, з тим, щоб вона була готова взяти в свої руки бразди правління[35].

ж) Переживання війни як функція політики

Ідеологія переживання війни була значною мірою реакцією політикуму на Веймарський пацифізм. Не переживання було суттєвим, а постановка політичних цілей, виходячи з цього почуття. Позаяк книжки про війну раптом стали настільки популярними, війна стала мало не літературною модою, й сотні письменників поринули у спогади, щоб долучитися до цього літературного успіху й підтримати справу національної опозиції. Важко сказати, що стало більш визначальним в утворенні ідеології переживання війни: справжній досвід

війни, що став причиною визнання нових цінностей, чи обурення проти республіки, яка не відповідала образу сильної держави, як її собі уявляли. Розчарування в республіці знайшло для себе джерело в переживанні війни, і таким чином, пережите під час війни ретроспективно було наділене всіма чудесними ознаками нового образу держави, незалежно від того, чи мало воно їх насправді.

Воля до національного самовизначення, яку, здавалося, виражала переважна більшість німців, лише тоді могла стати надбанням і честю нації, коли б вона отримала блискуче озброєння для власної оборони. Ідея війни розглядалася як виконання долі та вищого призначення, якому неможливо опиратися, була в Німеччині, незважаючи на Канта, значно популярнішою, ніж ідея вічного миру, яку часто відкидали як чергові гуманістичні сентименти. Ось що пише очевидець про відповідні настрої тогочасної молоді у 1932 році:

«Молодь часто підтримує війну, це основа її світогляду, підтримує її із романтичним захопленням найвищого тону, як святиню. Це майже релігія... »[36]

Якщо досвіду війни приписувати такий позитивний вплив, як це робила відповідна література, то й сама війна набувала позитивного забарвлення. Таким чином, попередження війни аж ніяк не уявлялося першочерговим завданням актуальної політики.

Це цілковито суперечило переконанням німецьких пацифістів, які, треба сказати, блискуче обстоювали свої погляди в літературі, але в останні роки республіки потрапили в таке невигідне становище, що їхнє протистояння націоналістичній естетизації війни та вимозі посилення обороноздатності нації мало вигляд окремих виступів проти всеохоплюючої хвилі бойового духу. Ці поодинокі протести ненависних націоналістам лівих інтелектуалів походили з гуманістичного переконання, що мир і порядок в державі для народу значно важливіші за національну славу та велич. Пацифізм бачив у мілітаризмі основне зло, що загрожувало німецькому народові, але його сатира не могла осягти свідомості та почуттів цього народу. Вона була занадто цинічною, занадто радикальною в своїх настановах. Пацифісти рідко зізнавалися у своїх почуттях, не давали чіткого поняття про свою влас-

ну позицію. Їхні політичні переконання були щирими, хоча про них доводилося лише здогадуватися. Пацифісти не могли запропонувати гідних гарантій того, що саме ці переконання мають рацію.

Хто може вирішувати, який саме досвід війни більш справжній? У тогочасній літературі є цілий спектр оцінок — від заперечення війни до радісної глорифікації війни як бойового хрещення великих особистостей. Ставлення до Світової війни стало функцією політики. За останні роки Веймарської республіки досвід війни в його націоналістичному трактуванні став першорядним політико-ідеологічним чинником. Досвід війни став справою не тільки учасників війни, але й тих, хто не міг брати в ній участі, але тепер ніс її дух як службу на благо держави у різних націоналістичних спілках та організаціях.

Курт Тухольський 1931 року написав сатиру, яка в контексті подій наступних восьми років, і в першу чергу початку Другої Світової війни, має вигляд пророцтва:

«Коли молодий чоловік лежить на бруківці на розі безлюдної вулиці, через те, що він вдихнув смертельний газ, який розвіяла містом авіабомба... то він звертає свій розпачливий погляд до дахів будинків, і вище, просто до неба, і питає: «Чому?..»

Тому що, наприклад, молодий чоловік увімкнув якось затишну зелену лампу у книжковій лавці. Вона освітила молодого чоловіка, а довкола виставлені тут самі лише книжки про війну; їх розставили з великим старанням і смаком довкола зеленої лампи, і книгарня дістала нагороду за цю гарну й патріотичну вітрину... там стояли книжки, що проголошували хвалу смерті, гімни вбивствам, псалми газовим гранатам. Ось тому, молодий чоловіче».[37]

ПРИМІТКИ

[1] *Rohan K. A., Prinz.* Umbruch der Zeit 1923–1930. Gesammelte Aufsdtze. – Berlin, 1930.

[2] В одному з проспектів націонал-революційного видавництва у Лейпцигу читаємо: «Наше завдання – створити живу національну літературу, яка б замістила традиційну, допомогти читачеві зрозуміти, що Світова війна стала

поворотним пунктом майбутнього німецького розвитку, акумулювати найкращі духовні сили сьогодення і скерувати їх на осмислення та мистецьке представлення цих проблем, зробити так, щоб вони отримали відгук німецького народу».

[3] Das Gesicht der Demokratie : Ein Bilderwerk zur Geschichte der deutschen Nachkriegszeit / Hrsgg. von E. Schultz mit einer Einleitung von F. G. Junger. – Leipzig, 1931. – S. 133–134.

[4] Цит. за: *Bley W.* Unser Schrifttum // Aufstand : Querschnitt durch den revolutionдren Nationalismus / Hrsgg. von G. O. Stoffregen. – Berlin, 1951. – S. 173.

[5] Порівн.: *Kracauer S.* Von Caligari bis Hitler : Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschen Films. – Hamburg, 1958. – S. 131.

[6] «"Сталевий шолом" прагне зробити так, щоб державою правили люди його сили і його духу. Адже його члени переконані, що лише обраним під силу будувати майбутнє Німеччини» (*Kleinau W.* Stahlhelm und Staat . – Berlin, 1929. – S. 7.

[7] *Mann Th.* Doktor Faustus. – Frankfurt, 1956. – S. 399.

[8] *Schwarz H.* Deutsches Wesen und deutsche Weltanschauung // Deutsche Blatter fьr Philosophie. – Bd. 3, 1929-1930. – S. 403.

[9] *Wirths W.* Das Erlebnis des Krieges // Die Neue Front. – S. 78.

[10] Цит. за: *Lutz G.* Das Gemeinschaftserlebnis des Krieges. Phil. Diss. – Greifswald, 1936. – S. 55.

[11] Ibid. – S. 50.

[12] Stahlhelm und Staat. – Anm. 6. – S. 31.

[13] Ibid. – S. 34.

[14] Про це сказано в праці Ернста Г. Поссе «Політичні бойові спілки Німеччини» (*Posse E. H.* Die Politischen Kampfbunde Deutschlands. Berlin, 1930). Там наведено приклад зі статуту Молодонімецького ордену, в якому статті Юнґера постають як непохитні основи нового націоналізму та цієї організації зокрема. Також і для мільйонної організації «Сталевого шолому» були канонічними тексти Е. Юнґера, Ф. Шаувекера, Г. Браувайлера, Е. Штадтлера. Пор. підручник «Сталевого шолома»: Stahlhelm-Handbuch / Hrsgg. von F. Schauwecker. – Magdeburg, 1927.

[15] «Нове відчуття світу, нова ідея життя і держави постали на бойовищах Великої війни: у вогні німецького духу вони набудуть своєї остаточної форми. Вони продовжать своє існування в майбутньму європейської державності, у філософії, мистецтві, науці. Вони мають переможну силу, адже вони вказують на вищу сутність» (*Grote H. F.* Nationalismus wider Liberalismus in Aufstand. – Berlin, 1931. – S. 21).

[16] *Rohan K. A., Prinz.* Op. cit. – S. 19.

[17] *Hielscher F.* Das Reich. – Berlin. 1931. – S. 26: «Це посилена війною розбіжність між людьми, яких цікавить лише задоволення їхніх потреб, і людьми, які служать якійсь цінності».

[18] *Kleinau W.* Op. cit. – S. 9.

[19] *Schauwecker F.* Verwandlung der Seele // Aufstand. – S. 23 ff. Там теж є знаменні слова: «Війна та повоєнні чвари відрізняються не за суттю, а лише за формою».

[20] Передмова до вид.: *Jünger F.G.* Der Aufmarsch. – S. XI.

[21] Так його представило читачам ліво-інтелектуальне видання «Tagebuch» (Щоденник), до якого Юнґер звернувся з проханням про викладення засад нового націоналізму (випуск від 21 вер. 1929 р.).

[22] Ibid.

[23] Е. Юнґер у передмові до виданого ним збірника: Der Kampf um das Reich. 2. Aufl. – [S. a.]. – S. 9.

[24] Tagebuch. – 1929. – 21. Sept.

[25] Der Aufmarsch. – S. X.

[26] Див.: Der Kampf um das Reich.

[27] Про рух фрейкорів достовірну інформацію подає Роберт Дж. Л. Вейт (*Waite R. G.* L. Vanguard of Nazism : The Free Corps Movement in Postwar Germany 1918–1922). Там міститься оцінка численним спогадам про боротьбу фрейкорів: «The memoirs left by the fighters of the Free Corps Movement are the veritable hymn of hate directed against the Weimar Republic which was the symbol and hance the target of their revolt against bourgeois society» (Спогади, залишені бійцями руху фрейкорів, – це справжній гімн ненависті, спрямованої проти Веймарської республіки, що була символом, а тому й мішенню їхнього заколоту проти буржуазного суспільства. – *Англ.*).

[28] *Jünger E.* Der Arbeiter : Herrschaft und Gestalt. – Hamburg, 1932.

[29] Ibid. S. 37.

[30] За Герхардом Лозе: *Loose G.* Ernst Junger. Frankfurt am Main, 1957. Дослідження Лозе про Юнґера містить не тільки прискіпливий аналіз «Робітника», але на додачу й цінний розділ про його політичну публіцистику.

[31] *Forsthoff E.* Staatsrechtswissenschaft und Weltkrieg // Deutsche Blätter fьr Philosophie. V (1931). S. 292 ff.

[32] *Rohan K. A., Prinz.* Op. cit. S. 27.

[33] Див.: *Mahraun A.* Gegen Getarnte Gewalten. Berlin, 1928. Про Молодонімецький орден і його історію див. детальну, почасти дещо некритичну розвідку Клауса Горнунга: *Hornung K.* Der Jungdeutsche Orden. Dьsseldorf , 1959.

[34] Das Gesicht der Demokratie. S. 24.

[35] Der Aufmarsch des Nationalismus. S. 33.

[36] *Lesser J.* Von deutscher Jugend. Berlin, 1932. S. 143.

[37] *Tucholsky K.* Die brennende Lampe. Hamburg: Rororo, 1952. S. 142.

ЧАСТИНА II

АНТИДЕМОКРАТИЧНІ ІДЕЇ

Розділ 6: АНТИДЕМОКРАТИЧНЕ САМОРОЗУМІННЯ

Ернст Юнґер якось наприкінці 20-х років міркував про історика, який одного дня поставив би собі завдання дослідити ідеологічні течії Веймарської республіки. Юнґер сподівався, що про ці роки можна буде говорити, як про роки німецької революції. Якщо він і помилявся щодо цього, то його думка, що буде нелегко розібратися в переплутаних між собою течіях, залишається вірною і понині. Він був переконаний, що антидемократичне спрямування тогочасних ідей мало великий вплив на подальший хід історії. Тогочасне життя, яке втратило свою колишню впорядкованість, чинило чимдалі слабший спротив подібним ідеям. У тому, що ірраціональне антидемократичне мислення захоплює дедалі ширші кола й дедалі помітніше впливає на політичну ситуацію, були переконані також і незаангажовані свідки духовної ситуації того часу, що не належали до табору націоналістів-революціонерів і очікували від такої перспективи розвитку тільки найгіршого. Серед них – Т. Манн, Е. Р. Куртіус, Ф. Мейнеке та інші.

Антидемократична думка, до ідеологічного змісту якої ми зараз звертаємось, панувала в численних групах та організаціях. Ми не ставимо собі завданням описувати кожну із них, та, якщо ми вже звертаємося в даному розділі до саморозуміння антидемократів, нам не оминути бодай приблизного поділу на новий та старий націоналізм (така диференціація базується на переконаннях, а не на членстві в певних організаціях). Ми дамо антидемократичному спрямуванню

німецького націоналізму можливість певною мірою самому представити себе читачеві, а саме в цитатах, які ми вважаємо за яскраві й типові.

а) Німецько-націоналізм

Політичні переконання німецько-націоналістів, поширені здебільшого у привілейованих колах бюргерства та знаті, серед тих, хто колись належав до бюрократичної та військової аристократії, проявлялися на противагу бурхливому натиску молодонаціоналізму перш за все в негативному моменті: вони ігнорували соціальне питання. Німецько-націоналісти були переконаними антидемократами, не здаючи собі справи, чи здатна демократія створити національну державу. Як вірні монархісти, вони обстоювали режим, який забезпечував їм владу, вплив і привілеїї. Оскільки їхня панівна позиція в державі зі зміною владних та державних відносин за республіки похитнулася, вони вбачали у всьому хаос і моральний занепад. З їхніх слів постає враження, що найсвятіші цінності нації втоптано у бруд, а блиск та збройну міць імперії змінила хистка, безсила республіка, породжена революцією, в ході якої безсоромні людці без жодного натяку на турботу про батьківщину добровільно поховали виважений порядок старої імперії.

«На кривавих бойовищах Світової війни не просто поліг цвіт нашої нації – її гіркою розв'язкою було повалено також всі старі державні підвалини, трони й імперії. Священні ідеали, що сяяли шляхетній молоді на небосхилі юнацького ентузіазму, згасили безжальні вітри революції та пореволюційних часів. Моральні підвалини державного та суспільного життя похитнулися: авторитет, милість Божу, вірність, любов до батьківщини, повагу до чужого майна відправлено на горище до старого непотребу – їхній трон посіли нові божества: демократія, нудизм, свавілля натуралізму, громадянський шлюб, необмежений лібертинізм. Ось розуміння всіх думок народу».[1]

Що робило ідею батьківщини німецько-націоналістів такою реакційною, так це той факт, що її цілком без будь-яких змін, внесених

війною, було пересаджено до Веймарської республіки. З психологічного погляду це, звичайно, можна зрозуміти – більша частина німецького народу внутрішньо зрослася з імперією, цим людям важко було пристосуватися до нових відносин[2], але в той же час це виявило кричущий брак політичного розуміння ситуації. Спершу виключно тактичні міркування призвели до співробітництва відверто монархічно-спрямованої Німецької народної партії (Deutsche Volkspartei) з правою реакційною Німецькою національною народною партією (Deutschnationale Volkspartei) в уряді Веймарської республіки. Втім, для ННПП така співпраця завжди залишалася опортуністською. Прикметно, що в політичній публіцистиці старонаціоналістів домінували теми, що не належали до їхніх улюблених: міф про «удар у спину» й поняття «брехні про вину у війні», які виливалися в нагадування про вірність колишній величі імперії.

Усе повинно було знову стати таким, яким воно було до 1914 року, чи, принаймні, до відставки Бісмарка. Те, що суттєве зростання передвоєнної економіки разом із індустріалізацією та формуванням масового суспільства створили абсолютно нові політичні та соціальні умови, з якими доводилося рахуватися, не бралося до уваги. Часто згадуваний патріотизм німецько-націоналістів не те ж саме, що народна свідомість новонаціоналізму, і навіть у тих місцях, де вони збігаються, перший має на увазі не стільки об'єднання і спільну участь в державотворенні всіх станів, скільки усунення єврейського елементу з політики, економіки, культури. Німецько-націоналісти уникали участі в класовій боротьбі, але не для того, щоб будувати краще майбутнє разом з пролетаріатом, а тому, що пролетаріат таким чином ставить під питання свою провідну роль в формуванні нації. Демократичний соціалізм викликає у них не більше довіри, аніж комунізм. Кожну соціалістичну спробу покращити становище робітників вони зустрічали попередженнями про загрозу світового більшовизму, а кожну спробу німецьких інтелектуалів подолати національний провінціалізм в мистецтві та літературі переслідували як культурний більшовизм. Тим емоційніше в німецьких націоналістичних колах обговорювалися ідеї честі, гідності, влади та слави.

Такий аполітичний піднесений патріотизм демонструє більшість промов, які щорічно виголошувалися в університетах у день засну-

вання імперії Бісмарком. Мало хто з професорів, котрі їх виголошували, виявлялися прихильниками республіки. Рідкому промовцю вдавалося втриматися від порівняння міці й величі імперії Бісмарка та жалюгідного безсилля Веймарської республіки, наприклад, ось так:

«*Ми звертаємо погляди, повні вдячності, до дня, коли п'ятдесят три роки тому геніальна сила Бісмарка разом із військовою міццю наших непереможних полків заснували Німецьку державу. Це був прекрасний, світлий час, і йому на зміну прийшов не менш величний і світлий час потужного розвитку молодої держави як у зовнішній, так і у внутрішній політиці. А зараз? Наше серце обливається кров'ю! На кожному кроці ми змушені відчувати безсилля німецької держави, невимовне горе і темрява запанували в нашій батьківщині*»[3].

Або так:

«*Якою ж прекрасною була Німеччина, якою ж сильною і потужною... Так було колись... Яких же глибин нужденності й приниження вона сягнула тепер!*»[4].

Свідомість німецько-націоналістів визначають два погляди: ідея сили, тісно пов'язана із відповідним уявленням про «реальну політику», та заперечення нового соціального порядку в державі. З такого ідеалу держави випливає агітація проти Версальського договору, міф про «удар у спину», боротьба проти звинувачень у виникненні війни, безтямний протест проти політики виконання домовленостей. Наслідком реакційної соціальної налаштованості стала боротьба проти демократії, права більшості та партійного врядування, принаймні проти коаліції «ворогів» Бісмаркової держави.

Думка німецько-націоналізму, незважаючи на щирість його патріотичного пафосу, залишалася реакційною, оскільки відмовлялася усвідомити і зрозуміти нові вимоги нового часу. У воєнній поразці своєї батьківщини вона звинувачувала занепадницькі сили, Версальський договір вважала жорстоким, глибоким приниженням

німецького народу, не помічаючи, що це приниження не що інше, як французька версія перемоги націоналістичних ідеалів, які воно саме сповідує. Ця думка таврувала політиків, що дотримувалися договору, не задумуючись про можливі наслідки його невиконання, в Революції вбачала лише заколот проти державного ладу, не помічаючи, що вона могла стати наслідком прагнення остаточно виснажених війною непривілейованих верств населення покращити соціальний статус тих, на чиї плечі ліг основний тягар війни. Словом, німецько-націоналізм не хотів помічати нічого довкола себе. І зречення кайзера, і поразка у війні, і те, що німцям довелося підписати «принизливий» Версальський договір – у всьому цьому вони звинувачували інших. Про цілі розв'язання Світової війни, які колись обговорювались із таким захопленням, здається, забули. Забули про Брест-Литовський мир. Того, що затаврований як нездоровий процес парламентаризації Німецької імперії відбувся лише завдяки тискові Головного командування армії, ніхто, здається, не помітив.

Саморозуміння німецько-націоналізму старанно оминало подібні слизькі питання. Коли він дивився в минуле, в якому йому було відведено активну роль, він бачив саме світло, блиск, силу і честь. Причиною ж того, що після війни республіку накрила зловісна тінь, а на зміну спокою і порядку прийшли турботи й загрози, німецькі націоналісти вважали виключно те, що на чолі держави стали люди, позбавлені патріотичного почуття, які знищили традиційні авторитети.

Німецько-націоналістичній свідомості з її пафосом в оцінках окремих історичних періодів вдалося фатально вплинути на перші роки існування Веймарської республіки, оскільки її джерелом була ностальгуюча пам'ять про колишню батьківщину. Німецько-націоналізм не мав, на відміну від свого молодшого (хоча і не любого) брата – неонаціоналізму – продуктивних (творчих) ідей, народжених вимогами часу. Оскільки некритична підтримка німецької держави у Веймарі для нього була неможлива, він перейшов до звинувачень і наклепів. Саме німецько-націоналісти – політики і публіцисти, як, наприклад, Гельфферіх, у судовому процесі проти Ерцбергера, суттєво підірвали підриваючи публічний авторитет ще слабкої демократичної республіки своїми закидами і звинуваченнями. Межі мислення

націоналістичної опозиції, її ретроградські погляди на вирішення нагальних актуальних проблем призвели до прикрих наслідків у практичній політиці як в уряді, так і в парламенті. Німецько-націоналізм тріумфував лише в принциповому запереченні всіх нововведень. Він не сприйняв уроків ні Світової війни, ні повалення імперії. Втім, усе це стало очевидним тільки тоді, коли нова генерація національно налаштованої молоді відмовилася наслідувати їхній приклад.

б) Консервативна революція

Якими б схожими, і навіть взаємозамінними, не здавалися аргументи німецько-націоналістів і молодонаціоналістів, останніх все ж відрізняють нове сприйняття життя і нова елементарна свідомість. Відповідно до цієї нової свідомості вони були менш схильні вписувати себе до звичної класифікації політичних партій, не поспішаючи проголошувати себе правими або лівими. Вони наполягали, що найбільший розкол пролягає між старим і новим, і більшість непорозумінь між партіями – насправді проблема різних генерацій[5]. Новий націоналізм – націоналізм молодого покоління, і він відіграватиме дедалі помітнішу роль у політиці Веймарської республіки, відповідно до того, як дедалі більше молодих буде серед тих, хто голосував.

Центральне місце в їхній політичній позиції посіли досвід Світової війни і соціальне питання. Вони були переконані в тому, що необхідно створити народну державу (Volkstaat), в якій би всі складники досі розділеної на класи нації знайшли б своє місце. Так само, як і в тому, що рано чи пізно часи зміняться, і на зміну періодові лібералізму й національної держави прийде епоха нових цінностей, нових людей, нових політичних форм та інституцій. Публіцисти консервативної революції – пророки і тлумачі нових часів.

Рух молодонаціоналізму значною мірою відносив себе до консерваторів. Утім, свій консерватизм вони відмежовували від реакційності – чи то реакційно-спрямованого націоналістичного права, що чіплялося за все старе, або світової ліберальної реакції, що, не будучи в змозі спинити поступ, все ж докладає всіх зусиль, щоб затягти настання нової епохи. Новий консерватизм називали «вічною позицією

людини»[6]; він не хапався за історичне й минуще, певні форми та типи політичного існування, «він орієнтується на вічний ordre du coeur*, а не на мінливі ідеали раціонального»[7]. Тому він може як дбати про традиції, так і бути революційним, бути як творчим, так і нищівним. Він єдиний із природними силами, а в перспективі вічності він у союзі з божественним. Його політична ціль – не якась там система відповідальності (йому не підходить жодна із ситуативних державних моделей), але панування, через яке можуть проявитися вічні цінності. Тому такі консервативні переконання аж ніяк не «реакціонерські», це лише апеляція до вічних першоначал, до «екзистенційної субстанції», на відміну від демократичних цінностей лібералізму, заснованих на мінливих в історії інтелектуальних побудовах[8]. Коли такий консерватизм повстає проти чогось, позбавлений безпечного прихистку національного буття, коли він реагує (в риториці Меллера та його прибічників: коли він стає революційним). це – результат станів. Тоді у світі панує не *ordre du coeur*, а *désordre du coeur***, і той, чиє серце досі перебуває в порядку, повинен боротися проти сердечного безпорядку.

Так сформулювана вимога консервативної революції є потужною. Вона прагне до збережуваного, тривкого, вічного, але не може знайти цього у своїй сучасності. Отже, вона має відновити цінності, втрачені попередньою епохою, наповнити їх актуальним змістом; прагнучи зберегти, вона змушена вдаватися до руйнування:

«Щоб зберегти зв'язок світу з вищим порядком, консерватизм змушений сьогодні руйнувати, і перед лицем основних цінностей сучасності – розрахунку і нігілізму, та їхнього політико-інституційного втілення – демоплутократії, він не може не бути революційним»[9].

Консервативна революція бачить себе як гігантську протиреволюцію, метою якої є не що інше, як стирання слідів Великої Французької революції і кардинальна заміна цінностей. Така революція покликана попередити зникнення західної цивілізації, і стати основою нового порядку, нового етосу та нової єдності Західного світу під проводом Німеччини[10].

* «Порядок серця». – Фр.

** «Безладдя серця». – Фр.

«Консервативною революцією ми називаємо повернення до тих елементарних законів і цінностей, без яких людина втрачає зв'язок з природою та Богом і втрачає здатність вибудовувати справжній порядок. Нехай на місце рівності прийде внутрішня цінність, на місце соціальної боротьби – справедлива вписаність у стратифіковане суспільство, на місце механічного вибору – органічна спадкоємність правління, на місце бюрократичного примусу – внутрішня відповідальність справжнього самвраядування, на місце масових веселощів – право народної громади»[11].

Ця революція відповідає радикальним «ні» демократично-ліберальній добі. На наївне питання щодо сутності нової епохи, що має запанувати в Європі, є тільки одна гідна відповідь: «вона буде цілковитою протилежністю цінностей і соціальних форм ліберального світу, що нав'язав нам себе 1789 року»[12] .

Крім того, консервативна революція – це німецька революція. Вона покликана створити нову Німеччину – Третій Рейх, з якого і мають виходити творчі імпульси, що змінять ситуацію для всіх народів. Варто звернути увагу також і на те, що тривалість цієї революції передбачають такою довгою, що вона більше схожа на реформацію; втім, це ще раз підтверджує серйозність намірів цілковито змінити обличчя людства.[13]

Процес революціонізації старої картини світу розпочався Світовою війною. Відтоді Німеччина була охоплена перманентною революцією, яка з початком великої економічної кризи почала наближатися до свого вирішального етапу.[14] «У війні ми бачимо падіння старого покоління і прорив нової генерації»[15]. Це старе покоління, хоч би йшлося про німецько-націоналістів, хоч про соціал-демократів, утратило довіру. Вони зловживають здоровим глуздом, в той час як душу залишають не задіяною. «У нашому серці відродився поклик до глибини життя, він нуртує в нашій крові... він світиться в наших очах, що загорілися новим блиском»[16].

Старі шукають відтворення (Wiederherstellung), молоді – возз'єднання (Wiederanknüpfung)[17], пов'язання з вищими цінностями і благом нації.

Націоналізм молодого покоління, підтримуваний молодими консерваторами, насправді докорінно відрізнявся від програми німецько-націоналізму. Він не обмежувався вимогами відновити втрачену силу й славу німецької держави, а намагався сягнути справжніх причин того, за що критикували сучасний стан держави і цивілізації. Розподіл на класи мала змінити єдність свідомого вічних цінностей народу, національну державу бісмаркового типу – новий Рейх, панування економічних інтересів, відчутних ще за імперії, мав змінити примат політичного, втілений в авторитеті сповненої нових ідей і натхненої своєю вищою місією еліти. Більшість із цих піднесених формул, щоправда, дуже мало стосувалися справжніх проблем соціального й політичного життя демократичного ладу в країні, вони приховували реальність, викривлюючи своїм необґрунтованим оптимізмом тверезе бачення можливостей. Утім, немає сумніву, що молодоконсервативний напрямок націоналістичного мислення, як він сам інтерпретував себе в формулі консервативної революції, незважаючи на всю зухвалість очікувань, на всю непрозорість духовних настанов, на всю чорно-білу схематичність їхнього світогляду, вимагав вірності ідеалам і переслідував вищі національні цілі, що об'єднувало його з німецько-націоналізмом. Можливість успіху консервативної революції не могла не захоплювати, і хто ж відмовиться боротися заради добра! Але в цій програмі було забагато романтики, чужої політиці, забагато сектантського фанатизму, забагато засліплення, нетерпимості, занадто часто бажане видавали за дійсне, результатом всього цього стала не більше як інтелектуальна спокуса. [18] Консервативним революціонерам здавалося, що вони осягнули сутність ходи історії, внутрішній порядок епох. У своєму прагненні поширити нове світосприйняття на весь світ вони діяли як романтичні мрійники і все ж, без зайвих сумнівів, таврували як романтиків тих, хто законам нового часу намагався протиставити історичні приклади.[19]

Карл фон Осєцький називав «Третій Рейх» Меллера «чужим політиці лементом монотонної меланхолії»[20], хоча й не коментуючи це визначення детальніше. Що малося на увазі, можна легко вгадати з уявлень про консервативну революцію. Ідеологія консервативної ре-

волюції справді була чужою політиці, вона працювала з ідеалами, мріями, гучними словами, але не з детальними знаннями політичних відносин і можливостей, які вони відкривають. Ідеалісти не помічають, що розроблене в дусі консервативної революції нове світобачення мало пов'язане зі справжньою політичною ситуацією і потребує значного доопрацюваня.

в) Революційний націоналізм

Поряд з молодоконсервативним націоналізмом існував другий центр молодого націоналізму – так званий революційний націоналізм. Ернст Юнґер,без сумніву, найпоказовіший його представник. Цей різновид націоналізму мав за основу переживання соціальної боротьби і вибудував на цьому переживанні політичну програму для всієї нації. Революційний націоналізм був войовничішим, жорстокішим, безжальнішим, ніж консервативний націоналізм, який відрізняла більша романтичність та інтелектуальне спрямування.

Як пояснюють сутність свого руху самі націоналісти-революціонери? Ернст Юнґер говорить про революційний націоналізм, що він вимагає особливої «душевної сили». Чоловіка, який став націоналістом на війні, вже нудить від виправдань і терпіння. Він ігнорує все спільне і пишається з того, що є саме тим, а не іншим.[21]

«*Сутність націоналізму – нове ставлення до елементарного, до батьківської землі, ґрунти якої запліднено вогнем війни на виснаження і потоками крові – дослухання до таємної прамови народу, яка чекає перекладу на мову XX століття*»[22].

«*Націоналізм – єдине й безумовне прагнення всіма силами і всіма засобами до нації, яка виступає як центральна цінність*».[23]

Прапор цього нового націоналізму не чорно-червоно-жовтий і не чорно-біло-червоний, це «стяг нової, великої держави, яка живе у наших серцях і зобов'язує нас перенести цей глибоко закарбований образ і назовні»[24]. Так, хорошим тоном у революційних націоналістів стало іронізувати над чорно-біло-червоним націоналізмом, між іншим, і над його Вільгельмівством, тобто реакційністю, короткозо-

рими звинуваченнями у відсутності патріотичного запалу. Зате новий націоналізм народився якраз із падіння Вільгельмівства. Націоналізм відокремився від престолу і став, таким чином, «вільнішим, завзятішим і небезпечнішим, ніж будь-коли».[25]

Цей націоналізм – не просто безплотна ідея, це – дія, рух, воля. «Це авторитетний порядок вищого зразку. В ньому приховано будову нової держави. Сенс усієї боротьби – у втіленні цієї нової держави»[26]. Зрушуюча сила націоналістичної революції – у крові. Нація – це «кровна спорідненість», у життєвому, а не расовому розумінні. Тут життя розцінюється не в термінах його духовного та морального сенсу, а як повнота життєвих сил. «І через кров визначальним стає також і дух. Усвідомлення себе як частини духовної спільноти виростає із життєстверджувального відчуття спорідненості крові»[27]. Відтак держава стає войовничо-героїчним духом, що виповнює «спільноту боротьби (військове товариство), пов'язану покликом крові».[28]

Об'єднана кров'ю войовнича спільнота має своє логічне продовження в ідеї абсолютного вождя. Остаточна ціль такого націоналізму – не в національній державі, а в німецькому імперіалізмові, в ідеї Рейху:

«Велична, могутня Німеччина майбутнього – його заповітне бажання, непереможне стомільйонне об'єднання німецтва в серці Європи...»[29]

Маніфести молодонаціоналізму написані у сп'янінні захвату, закликають спрямувати всі свої сили на знищення ліберального світу. В постановці цілей їм бракує конкретики, зазвичай, це дуже загальне народництво, але їхні публікації від дописів інших противників демократії завжди відрізняла особлива сила, завзяття і бійцівський запал. Звичайно, прояви ненависті та затятість у боротьбі проти ліберального світу – не те, чого бракувало тій добі, але ненависть націонал-революціонерів до панівного режиму була концентрованішою, безжальнішою, як війна, що їх породила. Нація, націоналізм – не чітке визначення мети, а нав'язливі слова, що лише вказують напрямок нового духу, нового методу, нової цілі. Новий же дух цей має постати з ігнорування духовності, з поклоніння боротьбі та війні, з ненависті до всього буржуазно-громадянського; новий метод – з обо-

в'язку, беззастережності, з якими має пропагуватися знищення сучасного порядку. Нова ціль – руйнування буржуазного світу разом із політичним ладом, на який він спирається, і заміщення його потужною державою, сформованою народом, де воєнне й героїчне знайде свої лаври.

Прийнятної політичної програми щодо подолання кризи в країні революційний націоналізм не мав. Він вільно почувався всередині своєї езотерики, отримуючи насолоду від лякання буржуа своїми дикими маніфестами. На інші національні об'єднання, як наприклад, «Сталевий шолом», вони дивилися зверхньо, адже неповорітка масова організація не була здатна так революційно атакувати ненависні демократичні рухи, як маленькі групки націоналістів, які відчували себе змовниками і діяли так, ніби весь час тримали руку на кільці ручної гранати. Ці націоналісти насолоджувалися безперервним брязканням зброєю, а дехто з них вправлявся і в сталевому дзвоні письменницького пера. Потрапивши до такого гуртка, людина одразу занурювалася в романтичну атмосферу конспірації, пристосовувала вимоги історії та долі для виправдання нестримності власних вчинків, і, згадуючи власні бойові подвиги, зверталася одночасно і до «Основи німецької душі», черпаючи натхнення і підтримки у Мейстера Екгарта, Якоба Бьоме та Гете.[30] Втім, якщо наші містичні співці насилля і запозичили у християнських містиків такі поняття як «глибина», «душа», «праоснова», то тільки для того, щоб змішати їх із суворою лексикою окопів у нестримно пінній, п'янкій словесній бразі.

Цей націоналізм не міг запропонувати нації нічого, крім закликів до боротьби проти всього сучасного. Їхнє уявлення про державний лад був нічим іншим, як механічним перенесенням військової субординації на устрій держави. Громадянські свободи вони воліли б замінити на міцну державність, а тип буржуа – на тип фронтовика, чи принаймні робітника – у будь-якому разі, героїчну постать чоловіка, який живе силою крові й зверхньо ставиться до хирлявих нападок гуманізму й моральної відповідальності. Особистість приноситься в жертву цьому «типу» чи «образу», вона має влитися у кровну спорідненість нації і добровільно принести своє життя їй у жертву, коли нації це буде потрібно.

Якщо ж звільнити націонал-революційну думку від містичного туману і псевдометафізичних покровів, вона постає як звичайна жорстокість. Вона знаходить не лише виправдання, але й предмет гордості в цій брутальності, що закликає покінчити нарешті зі сміховинними ілюзіями, вигаданими тюхтіями заради миру в світі. Вона переносить ідеї Ніцше й Шпенґлера на ґрунт політично-активної ідеології, яка коріниться, головним чином, у презирстві. Це презирство до всього буржуазного і відповідних уявлень про державу перетворюється у них на естетичне задоволення, з яким вони спостерігають падіння державного порядку, що, на їхню думку, має представляти виключно ненависний дух Вільгельмівства. Зловтішна «насолода занепадом» проходить червоною ниткою через публіцистику націонал-революціонерів; з другого боку, жодні перебільшення не занадто виразні для них, коли вони зображають ідею нового Рейху. Їм набридла «розважальна подорож» на пароплаві суспільства, їхній ідеал – військовий корабель, на якому «кожен рух відбувається відповідно до інстинктивної впевненості».[31] Оскільки у Веймарській республіці свою функцію вони вбачали в продовженні війни, щоправда, цього разу проти внутрішніх, а не проти зовнішніх ворогів батьківщини, то на військовому кораблі – символі держави, створеному Ернстом Юнґером, вони почувалися б добре, лише коли зброя готова до бою і спрямована на ворога. Переживання війни стало для них травмою, від якої вони не могли звільнитися. Оскільки вони втратили можливість битися із озброєним ворогом у окопах, їхні удари посипалися на голову німецької республіки. Націоналізм такого ґатунку живився з одного боку ненавистю, з іншого – видіннями, породженими гординею. Цій суміші, втім, вдавалося зваблювати душі й сіяти захоплення. Полум'яні візії нової картини світу звільняли інстинкти та енергію до боротьби проти демократичної республіки. І все це – з найкращими намірами «порятунку нації»!

г) Націонал-більшовизм

Термін «націонал-більшовизм» за часів Веймарської республіки об'єднував різноманітні групи, зв'язок яких із більшовистською Росією здавався вагомим. Шкала таких проросійських устремлінь охоп-

лює як власне небільшовистські ідеї переговорів з Росією на зразок Рапалльської угоди 1922 року, так і різновид націоналістичного комунізму в Німеччині. У тогочасній літературі про націонал-більшовизм[32] можна знайти порівняння «буржуазного» націонал-більшовизму, опору якого вбачали в політиці підстраховки тилів Бісмарка, як і в зовнішній політиці графа Брокдорфа-Ранцау із «антибуржуазним» націонал-більшовизмом. Буржуазний націонал-більшовизм не має із ідеологією більшовизму нічого спільного. Він базується не на політичних оцінках нового державного і соціального порядку в Росії, але бере до уваги виключно зовнішньополітичні міркування, в рамках яких ідеологічний компонент не діє. Виходячи з цих міркувань, представники політичних кіл, за якими закріпилося влучне визначення «носіїв рапалльської політики»[33], вважали можливим завдяки лояльній політиці щодо нової Росії лобіювання інтересів німецької політики на Заході. Як приклад такої політики можна згадати маневри головнокомандувача Рейхверу фон Секта щодо навчань німецьких збройних сил на території Росії, оминаючи вимоги Версальського мирного договору.

Зовсім в іншій площині лежать спроби схилити до національного курсу німецьку компартію. Націонал-комуністичні тенденції КПН, початок яким поклала публіцистика Лауфенберга та Вольфгейма, пізніше підняла на щит вся партія, і в 1923 році їх було непрямо санкціоновано сенсаційною промовою Радека «Лео Шлаґетер, мандрівник в нікуди». Націонал-коммунізм такого ґатунку не вбачав у російському комунізмі вирішення власних проблем, а намагався пристосувати пролетарську ідеологію російського марксизму до місцевих вимог, підкреслюючи значущість робітництва для порятунку нації.

«*Нація гине... Спадку німецького пролетаріату загрожує військовий чобіт французької солдатні, боягузтво користолюбної слабкої німецької буржуазії. Лише робочий клас здатен врятувати націю*»[34].

Завзяте простояння Антанті та Версальському мирному договору, як і будь-яким сепаратистським рухам всередині країни, ріднило комуністів з молодо-націоналістами. Націонал-комуністичний рух всередині КПН, який спочатку під проводом Гейнца Неймана був чи не найвпливовішим у партії (в 1932 р. його звільнили з керівних по-

сад), наприкінці перетворився на не більше, ніж секту. Відомий «курс Шерінґера» (названий за ім'ям лейтенанта Рейхсверу, колишнього націонал-соціаліста, який під час свого ув'язнення перейшов до КПН, і якому в Ульмі влаштували гучний процес), теж не був офіційним курсом партії. І все ж, перехід націонал-соціалістів до КПН, комуністів до НСДАП або націонал-революційних об'єднань в 1930-1933 роках були не просто винятками. Це були симптоми численних точок перетину ідеологій національно-орієнтованого комунізму і соціал-революційного націоналізму. У цих точках збігалися крайнощі і зустрічалися обидва полюси політико-ідеологічної діяльності. Тут збігалися правизна і лівизна.

Найбільш виразний вияв ідеологія більшовизму знайшла у творах Ернста Нікіша.[35] На політичній сцені Нікіш з'явився під час комуністичної революції Рад у Баварії, а у Веймарській республіці став рупором націоналістичного «більшовизму».

Його націонал-більшовизм – різновид революційного націоналізму. Він підтримував братерські стосунки з Юнґером. Але на відміну від націонал-революційної ідеології, його політична програма значно більше уваги приділяє соціальній та зовнішній політиці. Основна мета Нікіша – соціалізація Німеччини, звільнення робітничого класу з-під ярма капіталізму й Версальської системи. Він об'єднує гнобителів німецького народу – капіталізм і сили, що стоять за Версальським договором, – воєдино, для нього вони ідентичні. Він стає в жорстку опозицію до німецьких соціалістів і комуністів, коли, за прикладом російської революції, критикує догматичний характер теоретичного марксизму і, зокрема, відкидання держави в будь-яких формах. Він вважав, що повстання німецького робітництва та перемога над класом буржуазії можливі виключно тоді, якщо робітничий клас надихатиметься національною ідеєю і бажанням боротися за свою державу. Ці ідеї Нікіша дуже близькі до думок Августа Вінніга (якийсь час вони працювали разом), який тоді теж займався прищепленням національної свідомості робітництву.

Вирішальна ознака, що відрізняє революційний націоналізм від націонал-більшовизма, – орієнтація на Росію, символізована вектором Потсдам – Москва. Потсдам – як оплот прусського духу і прусського державного порядку, Москва – не стільки як приклад комуні-

стичної держави, скільки зразок вдалого повстання народу проти духу Західної Європи. Нікіш вважав романсько-латинський фактор національним злом і пропонував замінити його прусcько-слов'янським принципом. Будучи націонал-більшовиком, Нікіш не так прагнув більшовизувати Німеччину за комуністичним зразком, як знайти в комуністичній Росії підтримку в зовнішньополітичному протистоянні Німеччини Версальській системі, а відтак і західним народам.

В ідеології Нікіша і його товаришів по партії майже не помітний вплив російського більшовизму. Натомість, вона відрізняється суттєвими впливами націоналізму і обожненням держави. Якщо він і звертає свої погляди до Москви, то не тому, що там втілюється комуністична програма, формуючи неідеальну дійсність непотрібною жорстокістю цього процесу, але тому, що вона є живим запереченням марксистської тези про неминучу деконструкцію держави. «Москва – це народження нового Ордену, нової знаті»[36].

Якщо Нікіш і брав участь у діяльності різних соціалістичних партій, щиро сподіваючись звільнити німецький робітничий клас із «кайданів капіталістичної системи», то першочерговим для нього все ж було відновлення прусського духу, який рівнявся б на Схід. Співаючи хвалу Прусії, він використовував стиль, який самозакоханістю не поступався націоналістичним заявам його революційних побратимів. З ними його ріднило нехтування всім буржуазним у своїх економічних та політичних настановах, а також віра в необхідність соціалізму, злитого воєдино з нацією, яка важливу роль в плеканні прусської моралі та самопожертви серед народної спільноти, об'єднаної державою, відводила робітничому класові.[37]

д) Німецькі народовці (Deutsch-Völkischen)

Огляд ідеологічного саморозуміння основних напрямків націоналістичної опозиції проти Веймару аж до націонал-соціалізму був би неповним без бодай побіжного розгляду «народовців». НСДАП сама була насамперед народовською течією і за своїм ідеологічним розвитком відносилася до розмаїтих, почасти езотеричних груп німецьких народовців. Поняття «народовства» достатньо непевне, важко знайти суттєву різницю між народовськими ідеями й ідеями народності,

які так завзято обстоювали учасники молодоконсервативного руху. Часто межі між ними достатньо розпливчасті, хоча різниця між народницькими ідеями Німецького союзу (Deutschbund) чи «поклонників Вотана» (Wotansanbeter) і народовською думкою таких людей як Г. Ульманн або М. Г. Бем, разюча. Тому, коли надалі йтиметься про основні принципи «народовського» світогляду, незважаючи на багатозначність самого поняття «народного», ми матимемо на увазі ідеї «народовців».[38]

Народовські ідеї були своєрідним «витісненням політики всенімецького насильства до царини почуттів».[39] У своєму яскравому вираженні вони належали до найпримітивніших, найнездарніших політичних ідеологій того часу.

Такий «народовський» світогляд бачить себе як німецький світогляд. В основі його лежить ідея німецького народу, очищеного від будьяких домішок інших народів. «Він свідомо протиставляє слово «народний», здавалося б, синонімічному слову “національний”»[40]. Нація, як народ плюс держава, може включати інші народності. Відтак, нація і народ тільки тоді зможуть означати одне й те ж саме, коли всі громадяни німецької держави будуть німцями по крові.

«Народовська думка будується на уявлені про німця – образі, який може постати тільки як паросток від німецького кореня, і в своєму бутті свідомий своєї крові, тобто своєї спадковості, що дісталася від предків[41]».

Відповідно до цього народовці поділяють світ на дві несумісні частини: своє і чуже. Своє – це німецьке, таке, що відповідає німецькій народній традиції, все інше, таким чином, не народне й не німецьке, а тому eo ipso* всьому німецькому вороже:

«Століттями в німецькій душі змагаються два світогляди. Один із них виріс на рідному німецькому ґрунті, інший – набутий з чужими... Тому німецька душа вже пересителася чужої важкої для неї страви. Лише тоді стане вона здоровою, коли знову призвичаїться споживати плоди своєї рідної землі».[42]

* силою факту. безумовно (Лат.)

Усе інтернаціональне викликає у народовця підозру й ненависть. Він тримається програми народної автаркії у *всіх* галузях:

1. У сфері *демографічної* політики збереженням чистоти німецької крові – здійснення расової гігієни.

2. В області *економіки* – паралізація міжнародного біржового капіталізму і світової економічної мережі. Німеччина ж в результаті таких перетворень має скоротити свої індустріальні потужності на користь аграрної продукції, адже саме земля є джерелом німецької сили.[43]

3. У царині *духовного* – концентрація на *німецькій* думці та уникання чужих духовних скарбів. Особливу увагу слід звернути на викорінення ворожого німецькому єврейського літературного духу. В німецькій *мові* – відмова від іноземних слів або ж їхнє онімечення.

4. У *мистецтві* – плекання досконалої форми, яка б прославляла німецький зміст мистецтва.

5. У *політиці* – скасування всіх чужих, західних інституцій і заміна їх на народну державну будову.

6. У *релігії* – заміна єврейського Бога німецьким Богом.

Оскільки один народ протистоїть іншому, і зближення може призвести тільки до послаблення власних особливостей, то життєвим принципом народного єства є *боротьба.*

(Ми, народовці) «стверджуємо, що й між народами точиться боротьба за виживання, яку кожен народ має вести, покладаючись тільки на власні сили, якщо потрібно, то й зі зброєю в руках»[44].

Плекати німецьку душу, означає не тільки відроджувати народні традиції і мудрість, що сягають корінням ще „германської давнини”, але й укріплювати біологічну субстанцію німецького народу через очищення німецької раси від всіх чужорідних, особливо ж єврейських домішок, так само, як і примножувати число народу народженням потомства.

«Фальшивий гуманізм цивілізації псує расу, він протистоїть природному добору, риючи, таким чином, могилу народові»[45].

Найлаконічніша настанова народовців своїм побратимам: «Станьте народні!». Про результати такої дії народовець висловлюється наступним чином:

«Німеччина могла б змінити свою долю, якби стала народною. Їй треба лише стати народною, і вона врятується.»[46]

Примітивність народовського мислення виражається вже в тих грубих і недиференційованих категоріях, які воно обирає для вираження своїх ідей. Там є лише «німецьке» та «ненімецьке», «національне» й «інтернаціональне», «раса» і «змішання раси», «арійці» та «євреї». І як не намагаються народовські ідеологи прикриватися у своїх антидемократичних ідеях давніми традиціями, через них просвічує чистий антисемітизм: «Геть євреїв!» Ось де вони почувають себе у своїй стихії. Корінь усіх загроз німецькому народові та причину його дегенерації вони вбачають у всесвітній єврейській змові. Поруч із всесвітньою єврейською змовою вони викривають масонство та підступи єзуїтів. На цей примітивний образ народовського мислення можна було б взагалі не зважати, ігноруючи його як цілковиту нісенітницю, якби воно не було таким дієвим у свідомостях людей, які за панування націонал-соціалізму крокували до кривавого доведення своєї народовської теореми. Викорінення єврейства, віра в можливість застосування селекції та природного добору до людських рас, переконаність у панівній природі німецько-арійської людини, а відтак виникнення теорії слов'янської недолюдькуватості, знищення «життя, що не гідне життя», проповідь німецько-християнської та відродження язичницько-германської релігійності, теорія народного життєвого простору, який слід відвойовувати в безжальній боротьбі за буття – все це популярні програмні пункти народовської ідеології, які за Гітлера було втілено в найжахливішу дійсність.

е) Націонал-соціалізм

Ідеологія націонал-соціалізму ніколи не була цілісною доктриною, її лише віддалено можна порівняти із довершеністю марксистсь-

кої ідеології. Численні автори[47] звертають увагу на те, що йдеться про конгломерат різнорідних ідей, серед яких домінували народовські ідеї, який чимдалі більше нагадував відкриту систему, яка дозволяла численні трактування й перестановку наголосів, залежно від публіки та ситуації. Неоднозначність націонал-соціалістської ідеології не в останню чергу посприяла масовості партії. Вона пропонувала виборцям можливість знайти власну точку зору в середині націонал-соціалізму. Така мозаїчність будови ідеологічних засад виказувала масову спрямованість націонал-соціалістського руху. Адже жодна партія, що претендує на загальнонародну підтримку, не може дозволити собі бути занадто однозначною в ідеологічному плані, позаяк це автоматично виключає певний сектор виборців.[48] Націонал-соціалісти від самого початку вірно вгадали це. Підкреслюючи важливість свідомості (Weltanschauung), вони вгадали загальну вимогу часу, але це була свідомість для всіх. Поза сумнівами, основою гігантської популярності НСДАП стала несамовита агітація проти республіки та сміливі обіцянки дати кожному, хто бажає її падіння, те, чого він очікує від такого перевороту. Тому неможливо розглядати націонал-соціалізм як виключно духовний феномен[49] або закидати йому збірний характер його ідеології.[50]

Сама історія партії показує, як світоглядна «еластичність» партії посилювалася синхронно з розвитком в напрямку масового руху. Націонал-соціалізм спершу був типово народовською партією. Народовський елемент, особливо антисемітизм, мав місце в цій ідеології і надалі, але він мав дедалі ширше поле трактувань. Так само свідомо невизначеною залишалася формула «позитивного християнства», що приваблювало до партії багатьох добропорядних християн, особливо з числа євангелістів. Гітлер вчасно позбавив партію в 1929 році від провідного язичницько-християнського антисеміта Артура Дінтера, який збирався обмежити світогляд партії, зобов'язавши її членів до вигаданого ним «духовного християнства», що, безперечно, відштовхнуло б багатьох віруючих виборців. Так само мусив піти на другий план і популярний інтерпретатор програми партії Готфрід Федер, оскільки його інтерпретація відомого гасла «зламати кругову поруку капіталу» аж ніяк не сприяла зацікавленню капіталістів у підтримці партії своїми коштами.

Розтяжимість світогляду була відтак неодмінною умовою успіху націонал-соціалізму. Вона пояснює, зокрема, чому після вересневих виборів 1930 року багато науковців підтримували НСДАП.

У сенсі духовності націонал-соціалісти були чистими епігонами. Вони не привнесли нічого нового до антидемократичної думки тих часів. Відтак не випадає піддаватися спокусі приписати ідеологам націонал-соціалізму вищий рівень духовності та літературної обдарованості (як це достатньо часто роблять) і вбачати в цьому позитивний елемент. Цитати того часу, які ми наводили раніше в нашому тексті, неодноразово демонструють, що справа не в літературному рівні, позаяк ті ж самі проблеми, які в націонал-соціалістичній агітації представлені грубо і недоладно, у цитатах постають більш духовними і позначеними смаком. Націонал-соціалізм не прагнув спокушати своєю духовністю; скоріше, на цьому розумілися духовні адвокати національної революції.

Оскільки програма партії, що залишала багато місця для різночитань, не могла бути каноном націонал-соціалістського світогляду, а книга Гітлера часів ув'язнення для партії відігравала скоріше роль стягу боротьби, аніж ідеологічного трактату, абсолютно обов'язкового до виконання, то, щоб найближче дістатися до автентичних переконань націонал-соціалістів (якщо такі взагалі існують), необхідно звернутися до промов і текстів Гітлера. Гітлер був безперечним вождем руху. Його ідеологічні погляди були принаймні такими ж репрезентативними щодо всього руху, як і погляди Альфреда Розенберга, а в сумнівних питаннях авторитет був за його думкою. Ми могли б обмежитися його переконаннями, від початку зазначивши, що дифузійне націонал-соціалістське світобачення було ширшим. Останнє ж неможливо реконструювати як певну ідеологічну цілісність, оскільки воно ніколи не існувало як зв'язна єдність.[51]

В основі світу Гітлерових політичних ідей[52] лежав чистий соціальний дарвінізм, який стверджував, що боротьба за виживання є базовим елементом людського життя, боротьба, в результаті якої завжди перемагає сильніший. Ідея боротьби за виживання підтримується вірою Гітлера в природну вищість арійської раси. Арієць –

справжній творець культури, він репрезентує людину в її найрозвиненішій формі. Він покликаний панувати, усвідомлюючи свою єдність з народом, який домінує над іншими расами.

Паралельно з такою ідеалізацією арійської раси розвивається уявлення Гітлера про народ. Як і більшість консервативних ідеологів того часу, саме народ він розуміє як головного рушія історії. Важлива не держава, а народ. Держава – лише зовнішня форма його організації. Воля до життя народу і його політичний образ концентруються в політичному рухові, партії (Гітлер надає перевагу термінові «рух», бо хоче бачити різницю між власним рухом і «системними партіями» Веймара). Як і багато молодих інтелектуалів, що належали до руху, він часто визначав партію як орден, який об'єднує людей не за походженням чи достатком, але лише за рисами їхнього характеру. Всі засоби держави слугують народові, його збереженню, примноженню, очищенню від чужих впливів, що псують його. Тому існує щось вище за індивідуальну свободу окремої людини – загальна свобода для всіх. Гітлера не приваблює ні ліберальна ідея свободи особи, ні проголошуваний на кожному розі марксистами гуманізм і братерство всіх людей, позаяк індивіди смертні, а народ залишається; гуманістична ж ідея людства – лише невдале виправдання слабких народів.

Інший суттєвий пункт Гітлерового бачення держави – державне регулювання економіки. У цьому він приєднується до всіх супротивників Веймарської республіки. Гітлер критикує буржуазію за те, що вона керується економічним мисленням, втративши останні краплини духу героїзму. Він не схвалює перенесення методів і прийомів економічного життя до політичної сфери, вважаючи політику наділеною власною незамінною субстанцією, якій і слід віддавати беззаперечну перевагу. Лише під егідою впливової і дієвої політичної сили може розвиватися сильна економіка.

Гітлер поділяє також обурення всіх національно-опозиційних сил проти парламентаризму, якому закидали в якості неодмінного наслідку «систему» безвідповідальності. У «Моїй боротьбі» Гітлер стверджує, що відповідальність може існувати лише відносно певної особи. Цей самий аргумент він використовує і тоді, коли засуджує систему політичних компромісів і лабільних політичних коаліцій. Він був прибічником брутального децизіонізму, що не терпить

різночитань, який був засвоєний його пропагандою. На переконання Гітлера, все стане більш стабільним під керівництвом вождя, який несе особисту відповідальність перед народом, єдність якого він репрезентує. Культивована націонал-соціалістами ідея вождя в їхніх текстах аж до 1933 року не була такою мирною абстракцією, як у націонал-консерваторів, у яких вони цю ідею запозичили. Позаяк НСДАП мала вождя в особі Гітлера, їй не випадало жалітися на брак гідних претендентів, як це зазвичай мало місце в текстах незалежних правих ідеологів. На переконання Гітлера, неможливо підтримувати принцип вождя, ведучи при цьому відкриті дискусії. Німеччина – не курник, де кожен може долучитися до спільного квохтання. Не в останню чергу принцип фюрера для Гітлера полягає в тому, щоб вірний послідовник руху відмовився від усіх критичних дискусій на користь своєї віри в добру справу й вождя і врятував таким чином єдність нації від загрози конфлікту інтересів та міжпартійної політичної сварки, які її розколюють.

Що ж до марксистської ідеї класової боротьби, то Гітлер вважав, що вона врешті-решт стане кінцем спільності народу. Народна спільнота має бути вищою за будь-які соціальні чи класові відмінності й утворити нову єдність.

За винятком хіба що расової ідеї, наведені вище основи націонал-соціалістського світогляду, обстоювані Гітлером, були тією чи іншою мірою спільним надбанням всіх антидемократичних рухів Веймарської доби. Часто згадані ідеї існували в них у більш диференційованих формах, у тоні їх було менше агресії, а іноді їх відрізняв від націонал-соціалістського виконання і вищий інтелектуальний рівень. У Гітлера ті ж самі ідеї постають у вульгарній формі, яка безпомилково діяла через нав'язливу пропаганду на маси виборців.[53]

Утім, основним лейтмотивом гітлерівського мислення був антисемітизм.[54] У євреях Гітлер бачить втілення всесвітнього зла. Все, проти чого він виступає, у той чи інший спосіб пов'язано з євреями, спровоковане, або ж навпаки, отруєне еврейством. Демократія, парламентаризм та лібералізм, пацифізм і класова боротьба вигадані еврейством, щоб принизити арійську расу, покликану панувати. Єврей може тільки нищити, тоді ж як Гітлер зі своїми ідеями крові, раси, боротьби, домінування вказує шлях

оздоровлення і відродження державних засад. Він бере на себе відповідальність підштовхнути поворот до нового часу і збудувати разом із своїм рухом Третій Рейх.[55]

Націонал-соціалісти не винайшли ідеї, на яких засноване їхнє світобачення, вони запозичили їх у народовських публіцистів, памфлетистів, які не входили до їхньої партії, з наукових досліджень раси, германофільської літератури, зі спільного ідеологічного надбання антидемократичних рухів, великою мірою неоконсервативних та революційно-націоналістичних ідей. Від націонал-революціонерів вони взяли глорифікацію воєнного переживання, від неоконсерваторів – боротьбу з лібералізмом та індивідуалізмом, від філософії насильства (Philosophen der Gewalt) – поклоніння силі, владі та ігнорування гуманізму і так званої «жіночності», від Г.С. Чемберлена та численних академічних дослідників – глорифікацію раси та крові, від Шопенгауера – підкреслення волі як елементу творчої дії (Розенберг), від марксистів – антикапіталістичний афект (Штрассер), доки це було вигідно[56], представили все це як «світогляд націонал-соціалізму», викликали магічний образ Третього Рейху, який, на їхнє переконання, мав стати вирішенням усіх проблем. Утім, націонал-соціалістських публіцистів важко звинуватити в свідомому плагіаті згаданих ідей, серед яких самі вони особливо полюбляли антисемітизм і пошуки масонської змови, адже ідеї ці були здебільшого загальними місцями тогочасної антидемократичної думки. Вони, так би мовити, будували повітряні замки. Коли націонал-соціалізм намагався проявити свої авторські здібності, наприклад, у «Міфі XX століття» Розенберга[57], йому не вдавалося вийти за межі непевного й хисткого мудрування.

Справжній внесок Гітлера полягав у тому, що йому вдалося створити масову організацію, яка втілювала антидемократичні ідеї. Основний інтерес націонал-соціалістського вождя лежав не в царині ідей, він зовсім не збирався обмежувати партію Прокрустовим ложем догматично зафіксованої свідомості. Скоріше, було бажання об'єднати всі сили проти Веймарської республіки, воля до революції, прагнення до завоювань, могутності, підказані основними напрямками антидемократичної думки.

ПРИМІТКИ

[1] *Büttner F., Pf.* Die sozialistischen Kinderfreunde // Gelbe Hefte. – VII (1931). – S. 263

[2] Гарною ілюстрацією цього є така цитата Ф. Мейнеке: «1919 року під час виборів до Веймарських національних зборів, велика частина громадян була настільки налякана можливістю приходу до влади більшовизму, що інстинктивно віддала свої голоси за партії, які збиралися будувати республіку. Проте, щойно вони знову відчули себе в безпеці, почали зростати настрої повернути старі часи... Наші свідомі громадяни, які завжди симпатизували монархії, перед обличчям страшної небезпеки в своїй політичній свідомості пожертвували симпатіями заради здорового глузду» (*Meinecke F.* Republik, Bürgestrum und Jugend // Politische Schrifften und Reden. – Darmstadt, 1958. – S. 376, 373.

[3] *Gierke J. von.* Die erste Reform des Freiherrn vom Stein // Hallesche Universitätsreden. –Halle an der Saale. – 1924. – Nr. 21. – S. 3.

[4] *Lommatzsch O.* Patria // Greifswalder Umversitätsreden 1922. – Nr. 7. – S. 3.

[5] Пор. висловлювання Германа Улльмана: «Стає дедалі помітніше, що криза політичних партій Рейху є наслідком боротьби поколінь... Усі партії поділяються на менші угрупування, причому всі суперечності групуються навколо розбіжностей старого і нового покоління» (*Ullmann H.* Das Werdente Volk. – S. 83).

[6] *Steinbömer G.* Betrachtungen über den Konservativismus // Deutsches Volkstum. – Jan. 1932. – S. 26.

[7] Ibid.

[8] Ibid.

[9] Ibid.

[10] *Jung E.* Deutschland und die konservative Revolution // Deutsche über Deutschland. – München, 1932. – S. 380.

[11] Ibid.

[12] *Jung E.* Neubelebung von Weimar? // Deutsche Rundschau. – Juni 193. – S. 156.

[13] Deutsche über Deutschland. – S. 380.

[14] Порівн. розмаїті статті в журналаі «Die Tat», передусім Ганса Церера 1929-1932 років. Широкий обіг у колі «Die Tat» мало опубліковане Е. Гюнтером Грюнделем «Послання молодого покоління». Ця спроба масштабного революційного пояснення кризи вийшла в Мюнхені 1932 року. Ґрюндель стверджує, що консервативна революція – завдання виключно молодих, озброєних досвідом молодіжних рухів та досвідом війни. Націонал-соціалізм він також відносить до цього руху, хоча в «Посланні молодого покоління» саме намагається обійти його увагою.

[15] *Boehm M. H.* Ruf der Jungen. 1. Aufl. – 1919. – S. 44.

[16] Ibid. – S. 49-50.

[17] Терміни Меллера Ван дер Брука («Третій Рейх» тощо).

[18] Тексти консервативних революціонерів були чим завгодно, але не засобом політичної освіти німецького народу. Вони були націлені не на розум, а на емоції.

Вони аж ніяк не сприяли розвитку мислення, заснованого на емпіричних фактах. Велика увага так званої політичної освіти молодого покоління витікала насправді з політичної пере-освіти, оскільки вважалося, що необхідно скоригувати ту роботу політичної освіти, яку вела демократія, до якої, серед іншого, належала і претензія виховати із молодих громадян відповідальних особистостей, здатних на самостійні рішення.

[19] Deutsche über Deutschland. – S. 383.

[20] *Ossietzky C. von.* Antisemiten // Weltbühne. – 1932. –19. Juli – S. 89.

[21] *Jünger E.* Vorwort // Jünger F. G. Der Aufmarsch des Nationalismus. – Op. cit. – S. VIII. Зневага до загального є підґрунттям Юнґерового націоналізму.

[22] *Jünger E.* (Hrsg.): Der Kampf um das Reich. – Op. cit. – S. 9.

[23] Цит. за: *Loohse G.* Op. cit. – S. 364.

[24] *Jünger F. G.* Der Aufmarsch... S. XII, Anm. 21.

[25] Ibid. – S. 264.

[26] Ibid. – S. 14.

[27] Ibid. – S. 21.

[28] Ibid. – S. 47.

[29] Ibid. – S. 65, 68.

[30] Пор.: *Schauwecker Fr.* Verwandlung der Seele // Aufstand. Op. cit. – S. 32.

[31] *Jünger E.* Der Arbeiter. – Hamburg 1932. – S. 199.

[32] Напр. *Müller E.* Nationalbolschewismus, Hamburg 1933.

[33] Пор. *Heibig H.* Die Träger der Rapallo-Politik, – Göttingen, 1958.

[34] Цит. за: *Müller E.* Op. cit. – S. 20.

[35] Див. насамперед Gedanken über deutsche Politik. – Berlin, 1929; Entscheidung. – Berlin, 1930. Останнє видання містить численні статті з Нікішевого часопису «Widerstand»(журналу національ-революційної політики).

[36] Entscheidung. – S. 180. Перед тим зазначено: «Вашингтон є пануванням недолюдків і неповноцінних».

[37] До питання націонал-більшовизму див. *Schüddekopf O. E.* : Linke Leute von rechts.

[38] Свого роду огляд народовських спілок та організацій дає «Німецько-народовський катехізис» у зошитах 1 – 3. У слововживанні Веймарської доби групи народовців ототожнювалися з антисемітськими групами. «Катехізис» також використовує такий загальний принцип поділу, коли він відносить до них серед інших і молодих соціал-революціонерів, які групувалися навколо газети «Die Koomenden» («Майбутнє»), не пропонуючи жодного принципу класифікації.

[39] *Broszat M.* Die völkisdie Ideologie und der Nationalsozialismus // Deutsche Rundschau, 1958, Jan. – S. 60. Стаття М.Брозцата є найкращою з цієї проблеми. У багатьох випадках вона визначає нашу постановку питань.

[40] *Meyer H.* Der deutsche Mensch, 2 Bde. Bd. I: Völkische Weltanschauung, München, 1925. – S. 5.

[41] Ibid.

[42] *Wundt M.* Staatsphilosophie. Ein Buch für Deutsche. – München, 1923, – S. III.

[43] Наступний народовецький прогноз залишав далеко позаду американський план Моргентау часів Другої Світової війни: «Німці знову стануть переважно аграрним, сільськогосподарським народом. Як такий, вони стануть расово здоровішими й сильнішими, ніж нині. І це перевага, яку годі недооцінювати, хоча те, що близько 10–20 мільйонів людей... змушені до переселення, загрожує німецькій національності (Volkstum) загибеллю. Але ж це визначається насамперед не сировиною, не нагромадженням надбань національності, а її внутрішньою силою» *(Gerstenhauer M. R.* Die völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft. – S. 5l).

[44] Meyer, Op. cit. – I. – S. 7.

[45] Ibid. – S. 63.

[46] Nüse, Volkswirt, Der Völkische Neuaufbau Deutschlands. 2. Aufl. – Göttingen, 1923. – S. 78.

[47] Фрідріх Майнеке використовує образ реторти, в якій Гітлер змішав усі необхідні йому есенції та субстанції німецького політичного розвитку («Німецька катастрофа»). Єва Райхманн говорить про доволі осмислений вибір ідеологічних елементів («Втеча до ненависті»), а Армін Молер використовує вислів «ідеологічне пюре» («Консервативна революція»). Це – загалом вірні спостереження, які (за винятком хіба що Рейхманн) допускають одну невеличку неточність. Таке положення речей вони засуджують. Навіть якщо б націонал-соціалізм тримався молодоконсервативних ідей, забезпечивши собі таким чином вищий ступінь ідеологічної замкнености, залишається досить багато рис, що окреслюють його справжній образ. Такою ж мірою це стосується і націонал-революціонерів. Про те, наскільки мало молодоконсерватори усвідомлювали наслідки своїх авторитарних ідей і зворотній бік презентабельного фасаду диктатури, свідчить той факт, що вони засуджували італійський фашизм. Див., зокрема, публікації принца Рогана в «Europäischen Revue».

[48] Це особливо вірно щодо держави, в якій стираються відмінності між станами та класами. Цей процес, що розпочався ще за Веймарської доби, посилився під владою націонал-соціалізму і був завершений у повоєнні роки. Див. про це праці Г. Шельські. Про власне веймарський час див книгу Теодора Ґейґера: *Geiger Th.* Wassengesellschaft im Schmelztiegel. – Stuttgart, 1932.

[49] Це вихідні пункти перших робіт з історії ідей, які досліджували практику націонал-соціалізму. В останньому вони вбачають розвиток і жахливий результат ідей, які століттями були присутніми в інтелектуальній історії німецької думки. Див. насамперед праці Едмонда Фермейля (у кн. : The Third Reich. – London; New York, 1955) і Роена Батлера (*Butler R.*The Roots of National Socialism. – New York, 1942).

[50] Якщо взяти закритість ідеології за зразок, то навіть такі сучасні демократичні партії, як ХДС, не можна назвати інакше, як конгломератом. Спроба СПН перейти з розряду класових партій до стасусу народної партії характеризувалася одночасно і давнішнім прагненням до ідеологічної замкнутості, і фактичними поповненями новими, «чужими» елементами ідеології.

[51] Дуже переконливий щодо цієї проблеми Мартин Брозцат: *Broszat M.* Der Nationalsozialismus, – 1960.

[52] Я слідую описові політичних ідей Гітлера в роботі Алана Баллока: Bullock A. The political ideas of Adolf Hitler // The Third Reich. – London, 1955. – S. 350.

[53] До проблематики масової психології див.: *Reichmann E.* Die Flucht in der Hass.

[54] Гітлер за всім образом свого мислення є типовим німецько-народовцем. Панівна антисемітська орієнтація пояснюється також і впливом на Гітлера статей Ланца фон Лібенфельїа і його «Кола Остари», який довів Вільфрід Дайм. Однак так само, як і інші народовці, Гітлер не вичерпується самим своїм антисемітизмом, а Лібенфелм був не єдиним, хто постачав йому ідеї. До того ж, цей «аріософ» був просто божевільним. Див. критичні коментарі К. О. Петеля щодо книжки Дайма і його надмірних претензій: Neue Politische Literatur.— Bd. 24, 1959. – Sp. 314 ff.

[55] Принципово, що при цьому запевняли, що дорога до Третього Рейху веде лише через НСДАП.

[56] Такий каталог ідеологічних «запозичень» не може не бути поверховим, оскільки ці ідеології тісно переплетені, їх відрізняє лише основний акцент.

[57] *Rosenberg A.* Der Mythos des 20. Jahrhunderts. – München, 1933.

Розділ 7. АНТИДЕМОКРАТИЧНА КРИТИКА

Антидемократична думка – це полемічна думка. Вона спрямована проти сучасного стану речей. Об'єкт її критики – Веймарська демократія, її конституція, її інституції, її конкретні політичні дії. Опис антидемократичної критики на адресу окремих дій уряду протягом чотирнадцяти років існування республіки не має сенсу в ході нашого дослідження, по-перше тому, що такий опис може тривати цілу вічність, не давши при цьому відчутних результатів[1], по-друге, тому, що справжня причина критики актуальної політики полягала в принципово полемічному ставленні до ліберальної демократії. Якщо ми хочемо побачити визначальні риси антидемократичного мислення в його критичній функції, маємо слідувати принциповій аргументації, спрямованій проти ліберально демократичної системи та її інституцій.

З другого боку, стає зрозумілим, що критика сучасного стану речей антидемократичною духовною течією далі відбувається під знаком політичних уявлень про майбутнє, ідеалізованих політичних відносин. Такі уявлення про ідеальну державу – справжнє тло антидемократичної критики. Саме серед них з'являються поняття та ідеї, що визначають основні напрямки антидемократичної думки. Відповідно до цього побудовано структуру нашого опису: спочатку розглянемо антидемократичні ідеї у вузькому розумінні, а саме закиди стосовно системи ліберальної парламентської демократії. Оскільки парламентаристську форму правління розглядали як інституцію, похідну від лібералізму, крім різноманітної критики окремих аспектів ліберал-демократичного державного ладу слід звернути увагу і на загальне засудження *лібералізму*. Лібералізм був хлопчиком для биття як правих, так і лівих критиків Веймарської республіки. Він був для критики втіленням і коренем всіх негативних явищ розвитку держави.

Саме його ідеологія дала розвиток *парламентаризму*, а відтак і заснуванню численних *політичних партій*. Обидві згадані інституції стали об'єктом запеклої полеміки, між іншим також і слушної. Далі в нашому описі ми представимо збірне полотно критичних протестів проти існування Веймарської держави як «*демократії*» і коло основних тез антидемократичної критики, яке завершується полемікою, спрямованою саме проти *Веймарського державного ладу*.

Протягом такого огляду критичних функцій антидемократичної думки у Веймарському політичному житті читач зможе скласти уявлення про те, що відкидалося, викривалося, закидалося опонентам, але вся ця критика не мала на меті виправлення інституцій; замість того, щоб пропонувати альтернативні шляхи, вона слугувала тлом політичної думки, яке просто заперечувало всі основні аксіоми парламентаристської демократії. *Метою* антидемократичної думки була нова політика, нова держава, нова імперія. Ці ідеї стали, так би мовити, продуктивним внеском антидемократичної думки до світу політичних ідей XX століття.

а) Критика лібералізму

Найбезкомпромісніщу і найбільш впливову критику лібералізму можна знайти в тексті Меллера ван дер Брука «Третій Рейх».[2] Його головна теза: «Від лібералізму гинуть народи». Меллер свідомо ідентифікує економічний лібералізм з його політичною формою, так що ліберальні політики постають в його описі як крамарі, які використовують гуманні жести і високі слова про свободу як прикриття своїх гешефтів, метою яких є особиста вигода або групові інтереси.

Ліберал в уявленні Меллера – безпринципна особистість. Якщо він і вдає, що принципи в нього є, то лише задля власної вигоди. Він «системний опортуніст», пофарбований у «захисний колір власного зиску». Не дивно, що ніхто з великих людей не був лібералом, не дивно також, що сучасна молодь з відразою відвертається від лібералізму. У лібералі вона бачить ворога.

«*Лібералізм поховав культури. Він знищив релігії. Він зруйнував батьківщини. Він став самознищенням людства*»[3].

Цей вирок лібералізмові історично неправдивий. Автор його не бере до уваги, що серед лібералів були й справді визначні особистості, наприклад, Вільгельм фон Гумбольдт; він сліпо атакує ідеологічного ворога, якого визначив для себе як лібералізм.

Позаяк XIX століття пройшло під знаком лібералізму, від нього очікували суттєвих соціальних та політичних нововведень. Свідомість таких очікувань наділяла Німеччину особливою місією, але для Німеччини цей період став таким, про який не хочеться згадувати – застарілим, корупційним, шкідливим – словом, утіленням зла. Лібералізм породив усі інституції сучасної демократичної держави західного зразка: парламентаризм і партійну систему, мистецтво компромісу, представництво всіх соціальних груп і сил в управлінні державою. Конкретно йдеться про лібералізм, втілений Веймарською республікою та її політичною системою. Цю систему запозичено в Західної Європи, а відтак, саме її звинувачено в слабкості і недієздатності Німеччини. Вона постає не як система політичної свободи, а як цілковита безкарність, система, заснована на індивідуалізмі (читай: егоїзмі) окремих осіб чи груп, яка не може об’єднати всю спільноту народу. Вона механічна, сконструйована за кількісними масштабами, це державний лад, в якому зашкарублий формалізм стає козирем.

Поряд із поняттям лібералізму як втіленням принципу неприродного, антинародного, антинаціонального, в літературі, як правило, зустрічаються такі слова, як індивідуалізм, механічність, атомізм. Ці неоднозначні поняття в літературі даного спрямування мають одне значення: лібералізм. Вони також представляють в антидемократичних уявленнях ненависні й розцінювані як фатальні зміни в духовному, політичному та економічному житті Нового часу.

Лібералізм, індивідуалізм, механізм – поняття, що в ідеологічних дискусіях 20-х років відігравали непересічну роль і, як наслідок свого широкого вжитку, застосовувалися до дуже розмаїтих політичних і соціологічних побудов. Вони не слугували історичному пізнанню, натомість використовувалися як негативно забарвлені судження, гасла, що використовувалися як зброя для боротьби світоглядів.[4] Заперечення лібералізму було характерним для всіх важливих антидемократичних угрупувань епохи. Воно було важливим пунктом як для

молодіжного руху, який буйно увірвався на політичну сцену, так і для образу народної єдності, який плекали секти й угрупування націонал-революціонерів. Це заперечення стало одним з визначальних критеріїв неоконсервативного руху. Щоправда, серед старих консерваторів ця ідея була менш популярною, оскільки вони зверталися до закликів проти ліберальних тенденцій капіталізму лише тоді, коли їм це було вигідно, хоча їхня критика політичних інституцій лібералізму, як-от парламентаристська демократія, була щирою. Впливові кола заперечували лібералізм як такий і всі його надбання, численні спілки самооборони та солдатські організації того часу не відставали від них у антиліберальних думках.

Коли Меллер ван дер Брук ще на початку існування Веймарської республіки опублікував свої антиліберальні тези, в Німеччині ліберальна держава щойно утворилась. Момент, здавалося б, був сприятливим для лібералів та соціалістів, а не для націоналістів. Але вже через десять років по тому антиліберальні настрої серед зацікавлених у політиці німців стали настільки сильними, що фраза, написана тоді одним з них, може представляти думку всього народу:

«У будь-якому разі, нація ґрунтовно втомилася від лібералізму. Він віджив своє»[5].

Викладач публічного права описує основні ідеї політичної публіцистики початку 30-х років та конкретні політичні зміни того часу як «гігантську хвилю делібералізації»:

«Делібералізуються душі, делібералізується конституція, делібералізуються, нарешті, партії, повільно, але впевнено делібералізуються навіть ті, які постали з лібералізму»[6].

Автор студії про духовний стан німецької молоді в 1932 році міг, не перебільшуючи, сказати, що лібералізм для молоді помер:

«У молоді немає до ліберального світу інших почуттів, крім невимовного презирства, цей різновид духовної невизначеності вона презирливо називає відірваністю від життя. Вона знає, що компроміс у переконаннях – корінь брехні та пороку»[7].

Які ще приклади потрібні, щоб показати, що таке презирство до ліберальної думки не може не тягти за собою й безкомпромісного

упередження проти так званих західних ідей, так само, як і проти Веймарської конституції з так званою Веймарською системою. В антидемократичній літературі лібералізм зводиться до простого кліше, образу ворога. Далі гірше, у провину лібералізму ставили все, що відбувалося у Веймарській республіці, за винятком хіба що власних діянь.[8]

Навіть якби республіка заповзялася показати, що вона не є ліберальною, їй би це не допомогло. Світ уже було поділено на друзів і ворогів. Той, хто виступав за республіканський лад, тим паче за збереження Веймарської республіки, розцінювався як прихильник лібералізму, а отже, таврувався як ворог. Хто ж, навпаки, виступав за консервативну німецьку революцію, і чия діяльність була спрямована на витіснення ліберально-демократичної республіки на другий план, ставав побратимом у боротьбі за праве діло. Це кліше так глибоко засіло в свідомості, що в антидемократичних колах стало звичайною практикою навіть однодумців, з якими в чомусь не погоджувалися, звинувачувати в залишкових впливах лібералізму. Таким чином, у політичній свідомості презирства до лібералізму, назва якого має спільний корінь з поняттям свободи, знайшли своє викривальне вираження справжні підстави нових переконань і заколоту інтелектуалів-націоналістів. Незважаючи на те, що свободою думки і слова, яку гарантував ліберальний режим, скористалися, щоб насміятися з нього, ніхто не вірив в існування свободи. Термін «лібералізм», спрощуючи, застосовували до всіх політичних і соціальних подій, які викликали переконане й радикальне обурення. Для націоналістично налаштованих інтелектуалів лібералізм був таким самим коренем всіх негараздів в економіці, громадських та державних справах, як горезвісна «всесвітня єврейська змова» для примітивної ідеології націонал-соціалізму. Це був духовний антипринцип, і з лона цього принципу вийшли всі страхіття і біди, що визначали вбогий дух того часу: неспроможні політичні інституції, як от парламентаризм з усією партійною системою, моральні стратегії терпимості та компромісності, розпорошення відповідальності й пацифізм, які не могли не викликати презирства у героїчно настроєної людини, і, нарешті, огидні хвилі егоїзму та матеріалізму, що загрожували знищити в своїй захланній безодні всі чисті та високі почування.

б) Критика парламентаризму.

Якщо лібералізм був політичним рухом, якому як праві, так і деякі ліві казали своє презирливе «ні», то безперечною ціллю ненависті став парламентаризм, як найчільніша інституція ліберальної демократії.

Наприклад, ненависть Шпенглера була спрямована на Веймарську республіку загалом, її політику, інституції та партії, але особливого розпалу в текстах цього авторитетного автора вона досягала в його нападках на парламентаризм. Позаяк держава і політика були для нього справою великих мужів (лише в них він вбачав образи величної історії), то суверенітет народу здавався йому дурною справою, не вартою шкаралупи від яйця. Народ для нього був лише купою вічно ображених буркотунів, вже в 1919 р. він описував народне представництво в парламенті як «пивницю вищого ґатунку». «Права народу, – пише його погордливе перо, – це просто смішно, допоки їх розуміють як свободу делегувати партії на знищення тієї сили, що їх обрала»[9]. Він не соромиться також стверджувати, що «сіра маса народних обранців» абсолютно недієздатна і зайва, оскільки насправді щось роблять лише окремі, здібні до політики особистості. Не маючи іншого заняття, парламент усі сили віддає безупинній критиці, пустій, обмеженій, чванливій, обивательській. «Ось німецький парламентаризм: за п'ять років існування жодного діяння, жодного рішення, навіть жодної певної позиції»[10].

Крім того, парламентська республіка для Шпенглера була зовсім і не формою державного устрою, а радше фірмою, оскільки в такій системі управління торгові стосунки регулюють державу, а не навпаки, як це в ідеалі бачить Шпенглер. Дуже схожим чином висловлюється з приводу утворення республіки й один з націонал-революціонерів:

«*Нарешті ми побачили кліку парламентарів, яка великої години показала свою жалюгідну дріб'язковість, облаштовуючи свої внутрішньополітичні справи й дільця, тоді як ворог намагався захопити бразди правління*»[11].

Одна з основних претензій до парламентаризму полягала у приписуваній йому схильності плутати політику з оборудками задля власної

вигоди, що через нього як прокляття гріховної зарази начебто проникла і до самої держави. Так, в одному з народовських памфлетів читаємо:

«Недаремно ми на наших стягах накреслили заклик боротьби з парламентом та парламентаризмом, ми знаємо, що мораль лиш тоді повернеться до політики, коли нам вдасться з коренем вирвати цю систему з нашої державності»[12].

Утім, не потрібно було бути народовцем-юдофобом, щоб прийти до подібних міркувань щодо природи німецького парламентаризму. Одним з основних пунктів критики австрійського принца Рогана була анонімність влади в парламентській системі, що породжувала плетиво безвідповідальності, яка, покриваючи все політичне життя, не давала можливості прийти до влади справді спроможним особистостям.

«Чи знає сьогодні хоч одна людина, хто править? Ніхто не відповість. Наша виборча система, наша система управління винні в цьому непорозумінні. Обидва ці наслідки ліберальної доктрини належать світові минулого»[13].

Думка, що парламентська система – найкращій спосіб відбору політичних талантів, яку обстоював хоча б Макс Вебер, довгий час залишалася неочевидною, принаймні в цих колах. У парламентських виборах вони, навпаки, вбачали перепону для талановитих політиків. Для антидемократів різних відтінків це був відбір меншовартісних осіб. Коли Едгар Юнг провокативно назвав свій текст «Панування меншовартісних», він насамперед мав на увазі парламентську систему і її представників, а Август Вінніг лаконічно зазначив:

«Німецьке партійне та парламентське життя, повсякчас сповнене фракційних лайок, яким віддаються із насолодою, боротьбою за власні інтереси і пошуків вигоди навіть в опозиції, не надто прислужилося розвиткові таланту державних мужів»[14].

Наскільки компліментарно описувала антидемократична література народ і спільноту як тло, настільки ж скептично вона оціню-

вала можливість політичної діяльності цього ж таки народу. Відомий аргумент, що більшість народу, наділеного правом голосу, просто нездатна приймати рішення, позаяк їй бракує розуміння нагальних потреб держави. Отмар Шпанн виразив це так:

«...Сьогоднішній парламент, по-перше, вирішує і судить все і вся, по-друге, обирається прямим голосуванням і є результатом рішень виборців, які здебільшого некомпетентні, адже ніхто не знає, про що власне йдеться»[15].

На сторінках антидемократичних видань з'явився цілий ряд матеріалів із несправедливою і необґрунтованою критикою. Розвінчуючи парламентаризм як такий, вони знаходили численні підтвердження своїй критиці в парламентських реаліях Веймарської Республіки. Парламентаризм Веймарської Республіки був хворий, настільки хворий, що цю дитячу хворобу він так і не пережив. Уже 1921 року ледве вдавалося сформувати в Рейхстазі парламентську більшість, яка б підтримувала саму ідею парламентаризму. Пізніше цього взагалі не вдавалося досягти. Надалі ситуація дедалі більше наближалася до того, що радикальні антипарламентські партії у складі парламенту були настільки сильними, що практично паралізували діяльність Рейхстагу, тоді як інші партії не здатні були об'єднати свої зусилля у спільній діяльності задля порятунку системи загалом. У такому стані речей не було виключної провини радикальних партій. Ситуація могла стати настільки критичною тільки за умов глибокої та масової недовіри громадян до німецького парламентаризму та його практичних виявів. Насправді, готовність навіть демократичних груп та організацій до компромісу була настільки малою, що від цього страждали спільні інтереси. Не в останню чергу саме це дискредитувало політичні інституції Республіки.[16] Це давало антидемократичним силам привід наполягати на своєму давньому переконанні, що причина кризи полягає в непридатності самих інституцій і радо стернувати в напрямку диктатури.

Тим сильніше антидемократи наполягали на своїй прозорливості, стверджуючи, що все погано функціонує через невідповідність сучасних інституцій своїй природі, і з радістю тягли до диктатури. Балачки про

чужість парламентаризму лежали в основі демагогічного неподобства[17], яке в той же час живилося і самими Веймарськими демократами разом з парламентаризмом і його правилами гри, шитими білими нитками.

Впадає у вічі також і те, як далеко демократи заходять у власній критиці парламентської системи Веймарського періоду, яка часто накладається на звичні звинувачувальні промови, виголошувані антидемократами. Один з визначних прикладів цього пропонує книга колишнього баварського міністра юстиції Е. Мюллера-Мейнінгена. У роботі, що з'явилася 1929 року, автор визнає себе прихильником парламентської республіки. Щоправда, він зазначає, що для Німеччини було б краще спочатку пройти фазу демократично-парламентської монархії, втім, минулого не зміниш – республіка вже існує.

Таке принципове визнання республіки в нього постає необхідним підґрунтям для подальших гострокритичних суджень щодо парламентського життя Веймарської республіки. Через надмірну кількість партій, стверджує він, утворення суверенної більшості перетворюється на неймовірний фарс. «Неймовірний процес утворення парламентської більшості та уряду, що перетворюється з утворення на підробку, виходить за рамки системи, знищуючи її основи»[18]. Якщо німецька демократія не замислиться найближчим часом над коренями своїх дитячих хвороб, вона не зможе існувати далі. Автор бачить у парламентській демократії німецького зразка вищу школу компромісу, яка має тенденцію перетворитися незабаром на міжнародну біржу політичних та економічних інтересів. Свій висновок щодо цього він висловлює так:

«Найбільш загрозливий ворог парламентаризму – сам парламент: його безвідповідальність, дріб'язковість, сірість, партійний та містечковий патріотизм, їхня гординя, надмір просторікування, нестача дії! Сварливість і дволикість – найнебезпечніші вороги парламенту: дикі манери аж до повної втрати людської подоби – перший номер порядку денного. Німецький Рейхстаг від початку революції і донині був найгіршим прикладом громадянської та державницької гідності й розуміння, незважаючи на велике завзяття, що пропало задарма. Дії парламенту більш притаманні дому розваг, аніж народному дому»[19].

Противники демократії не затримувалися на критиці окремих помилок, а відразу переходили до безапеляційного відкидання парламентаризму як такого. Цим вони відрізнялися від критики демократів, які, показуючи всю недосконалість реформ або закликів, трималися здорової міри і намагалися через таку критику щось виправити, нехай і безрезультатно. Власне, всі погоджувалися щодо дегенеративності німецького парламенту, не виключаючи і правлячих політиків.

В одній з промов Штреземана в грудні 1929 р. знаходимо слова:

«Згадана криза має дві основні причини: по-перше, це місцеві особливості парламентської системи, яка в Німеччині перетворилася на пародію на себе саму, по-друге, це в корені невірне розуміння парламентом сенсу своєї відповідальності перед нацією»[20].

Утім, антидемократи у своїх полемічних публіцистичних виступах проти парламентаризму не завжди грішили проти істини, іноді їхні зауваження могли б бути ефективними, оскільки парламентарі вперто відмовлялися помічати, що парламентаризм – застаріла, нездатна до політичного управління, корумпована система. Навіть демократично налаштовані політики чітко усвідомлювали кризу парламентської системи в Німеччині, але, здавалося, попри всю очевидність загрози, навіть попри можливість цілковитого самознищення Парламенту як такого, окремі партії нездатні були змусити себе до компромісу. Криза уже перетворилася на «Прелюдію до мовчання» (Арнольд Брехт, «Vorspiel zum Schweigen»).

У царині наукових теорій вже загострилася дискусія, чи був парламентаризм за тодішніх умов буття взагалі життєздатним, чи мав він якусь духовну основу, якщо навіть забути про його технічний апарат, яка б забезпечила його існування в майбутньому. У цій дискусії Об'єднання німецьких фахівців з державного права представляв Ріхард Тома, який визнавав, що парламентська система, хоча й має очевидні хиби, то це в даному випадку лише тимчасова хвороба, яку можна вилікувати, щойно настануть економічно стабільні часи.[21]

Переважна більшість його колег аж ніяк не поділяла його оптимізму. Значно більшою популярністю користувалися переконання, що парламентська система в зв'язку зі змінами, що відбулися у XX столітті

в політичній та соціальній структурі, невідворотно мала прийти до глибокої кризи, не тільки тому, що вона базується на зовсім інших соціологічних та політичних засадах, але й тому, що її духовне підґрунтя більше не відповідає сучасній ситуації. Карл Шмітт був одним з найзавзятіших борців із парламентаризмом як політичним пережитком минулого й системою, що не має жодного духовного підґрунтя.

Робота Карла Шмітта про парламентаризм, що вийшла друком 1923 року[22] – це лише невеликий фрагмент його авторитетних теоретичних та історичних досліджень, які серйозно вплинули на буржуазну інтелігенцію 20-х років. Але саме його історичне позиціонування парламентаризму стало найвпливовішим з його творів, яке знайшло як своїх читачів, так і безліч своїх послідовників.

Цікаво, що Шмітт підсумовує усі популярні претензії, які закидали тоді парламентаризму, всього-навсього у доволі довгу примітку, а дискусію розпочинає з розбору духовних засад парламентаризму. Він протиставляє виділені ним з особливою майстерністю основні засади парламентаризму XIX століття з фактичною ситуацією сучасних парламентських реалій. І приходить таким чином до сміливих висновків, що сучасний спосіб критики парламентських негараздів лише підтримує ці негаразди. Основний же результат його розмірковувань полягав у тому, що Карлові Шмідту, нарешті, вдалося довести, що парламентаризм як такий не має права на існування, і всі майбутні хиби в діяльності парламентської системи мають розглядатися не як ефемерні феномени, пояснювані складними умовами німецької сучасності, але як цілком передбачувані результати наростаючої кризи, яку неминуче несе з собою парламентаризм. Парламентаризм пережив себе, він не має більше ні волі, ні духу до життя.

Сам Шмітт не приховує, що своїми дослідженнями він має на меті знищити «останній зародок сучасного парламенту як інституції»[23]. Парламент, засади якого формувалися в XIX столітті, втратив своє дотеперішнє значення і підґрунтя. Позаяк змінилася ситуація суспільства, яка за Шміттом полягала насамперед у перетворенні ліберально-демократичної представницької системи на особливий тип сучасної демократії мас, стали неможливими суттєві умови легітимності та функціональності такої держави, а саме прозорість і відкри-

та дискусія. Сам парламент для Шмітта теж у жодному випадку не є тим осередком, в якому проявляється єдність держави; сучасний парламент, на його думку, проявив себе як плюралістичне торжище боротьби різнорідних сил. Депутати давно перестали бути незалежними представниками, вони перетворилися на делегатів і функціонерів, або ж, що трапляється значно частіше, на лобістів певних інтересів. Партійні організації тримають їх у цілковитій покорі, проти такої сили аутсайдери-одинаки не мають жодних шансів. Віра в парламент базується на переконанні, що в парламенті через відкриту й чесну дискусію мають бути вироблені вірне законодавство і політична лінія. Утім, сьогодні, за доби масової пропаганди партій, коли найважливіші рішення приймаються в парламентських комісіях, де ще більше помітним стає вплив груп, що лобіюють свої інтереси поза стін парламенту, парламентський порядок прийняття рішень перетворився на «пусту маленьку формальність».[24]

Цей опис засадничої ідеї ліберального парламенту, яка веде до краху сучасного політичного процесу, ще докладніше розглянуті Шміттом у «Гаранті конституції»[25], мав настільки сильний і тривкий вплив на тогочасне суспільство, оскільки він не тільки розвінчував інституцію, на якій трималася Веймарська республіка, але й стверджував, що вона нездатна буде діяти і в майбутньому. У порівнянні зі згаданими раніше численними поясненнями кризи Веймарського парламентаризму це було все ж таки найбільш убивчим, оскільки воно було найбільш непримиренним. Парламентаризм Веймарської республіки, завдяки переконливій аналітиці К. Шмітта, виступав абсурдним уже не тільки в своїй практиці, але й на рівні ідей. З усіх численних версій, за допомогою яких намагалися пояснити кризу парламентаризму, версія Карла Шмітта була найхитромудріша та найвпливовіша. Вона далеко випереджала примітивні скарги, що парламентаризм – ненімецьке явище. Карл Шмітт був у той же час поміркованішим за багатьох консервативних революціонерів, які навіть у крихті лібералізму вбачали осереддя зла й загибель німецької державності; він, натомість, не заперечував існування лібералізму, лише затавровував його як пережиток минулого. У XX столітті, за умов масової демократії, парламентська система не могла уникнути краху. Будучи специфічною інституцією буржуазного суспільства, вона нездатна

була задовільно засвоїти нові соціальні відносини. Його теорія здавалася переконливою як наукова побудова, вона була вільна від особливо незугарних народовських перегинів і сентиментів, і все ж була відчутним ударом по ідеї парламентаризму.[26]

Антидемократична критика парламентаризму поширювалася у різних напрямках. У прикладах, які ми наводили з дискусії Веймарських часів, ми обирали найбільш типові і найвпливовіші аргументи, які визначали основні напрямки тогочасної ідеології. Ми недалеко відійдемо від попередньої постановки питання, якщо наступні кілька сторінок присвятимо основним претензіям і критиці на адресу партійної системи Веймарської республіки. Сьогодні партії суть визначальним чинником політичного життя сучасної демократії, і саме вони показують, чи добре функціонує парламентська система.

в) Критика партійної держави

Політичні партії в Німеччині ніколи не були по-справжньому популярними. Це твердження справедливе й нині[27]. Утім, ніколи за всю історію існування партійної системи вони не викликали такої ненависті, як за Веймарських часів. Таке презирство до політичних партій пов’язане з презирством до політичного ремесла загалом і його агентів, насамперед функціонерів.

Несприйняття демократичної ідеї багатопартійності, яке маскувалося під прихильність до морально патетичного протесту, все ж не мало своїм результатом політичну «стриманість» виборців. Навпаки, у зв’язку із загальним песимізмом і розчаруванням у партійних проявах політики більше шансів отримували окремі партії, які обіцяли в своїх програмах швидку відмову від партійної системи. Так, націонал-соціалісти скористалися ситуацією, граючи на сподіваннях виборців, що з приходом НСДАП до влади з ненависною партійною системою буде, нарешті, покінчено. Так само й комуністична партія з теорією диктатури пролетаріату обіцяла відмову від буржуазного партійного режиму. Німецька національна народна партія не скупилася на запевнення, що впливовість партій на політичний процес у державі не входить до їхнього бачення гідної німецької державності, і в якості виходу пропонували одноосібну президентську диктатуру, а

на роль президента – людину зі своїх лав. Утім, і всередині демократичних партій були невдоволені видами й манерами міжпартійної боротьби, хоча це й не могло змусити їх до компромісу.

Наскільки зневажливим було ставлення до партійної системи ще до економічної кризи, показує цитата з одного з рефератів фрейбурзького історика Ґерхарда Ріттера, текст якого він виголосив перед «Німецьким товариством дальшої освіти з державознавства»:

«*Навряд чи колись існувала влада, яка б викликала більше невдоволення, ніж ця* (влада партій – **Авт.**). *Марно підносять голоси ті – хто, до речі слушно – нагадує нам про те, що не існує, на жаль, іншого способу політично організувати націю, як тільки засобом тисячі партій, які несуть із собою тисячу ж лих*»[28].

Красномовним прикладом того, що зневага до партій не тягла за собою політичної пасивності та песимізму, є виникнення натомість численних політичних напіввійськових об'єднань та організацій, спілок та клубів. Вони здебільшого завдячують своїм виникненням протесту проти держави, яка не відповідала їхнім специфічним уявленням про те, якою має бути німецька державність. Саме існування їхніх спілок та орденів свідчило, що вони були активними супротивниками партійної держави. Звісно, у цьому протесті проти нової партійної держави знаходили вияв розмаїті мотиви, і тут також, як і в інших критичних виступах проти Веймарської республіки, змішувалися принципові аргументи з мотивами злободенної критики, але всі антидемократичні кола були одностайні: партії – це зло, і аж ніяк не необхідне зло. Одні критикували партійний режим за те, що він узурпував державу, яка піднялася над народом, другі – за те, що він нібито зруйнував єдність нації і розірвав тіло народу, треті переконували, що огидне породження лібералізму – ідея партійності, – давно віджило своє, і в нових умовах життя в ХХ столітті давно пора з ним покінчити.

Книга Меллера про Третій Рейх, за словами самого автора, містила критику партій. «Вона звертається до всіх німців у всіх партіях. Це дослідження показує як загальну картину ідеологій, так і окремих

особистостей як партійних типів»[29]. Така спроба була можлива лише за умови, що писалася книжка з позицій жодної партії.

«Лише з третьої точки зору, яка містить у собі всі інші, можливий партійний німець – з точки зору третьої партії, яка вже існує. Лише така спроба здатна привести його через партійність до єдності нації»[30].

Третя партія, про яку Меллер говорить у наведеному уривку – це, власне, не партія, а позиція, яка відрізняється від усіх партій – і правих, і лівих. Третя партія Меллера ван дер Брука – це прагнення *єдиної* державної партії; це партія для всіх представників нації, всіх німців, які прагнуть єдності держави та нації. Це партія тих, хто вірить в новий німецький Рейх, і Меллер роз'яснює це, демонструючи відповідність третьої партії Третьому Рейху.

Меллер переконаний, що німецький народ у своїй більшості не хоче нічого знати про партії. Він прагне звільнити народ від їхньої нав'язливої опіки. Із цією метою він розвиває власне бачення проблеми як ідеологію третьої партії, яка тим не менше, практично збігається з консервативним світоглядом загалом. Усі пафосно й безапеляційно виголошувані заяви про тип ліберала або ж соціаліста написані ним з консервативної точки зору. Його книга не пропонує жодної конкретики в критиці актуальних на той час політичних партій; насправді, йому йдеться не стільки про зміст політичних програм, як про світоглядне відкидання партійної держави та лібералізму загалом.

Таке загальне засудження партійності як такої, не зважаючи на деталі окремих партійних програм, характерне для антидемократичної публіцистики правих в цілому і найсамперед для так званого нового націоналізму.

«Зі страху за власний гаманець виникла на оксамитових кріслах сильних світу цього та в пивничках Веймара німецька республіка – не державне утворення, а фірма. В її статутах йдеться не про народ, а про партії, не про міць, честь і велич держави, а про партії, не про мету, не про майбутнє, а про інтереси партій»[31].

Якби Шпенглер, який є автором наведеного пасажу, досліджував державну будову Веймарської держави з дещо інших позицій – а він

претендує саме на ґрунтовне дослідження державної будови, про що свідчить його вислів „статути, нормативні положення» (Satzungen), він би помітив, що не говорить тут про партії, за виключенням *одного* місця, але й там його твердження сформульовано негативно. Веймарська конституція мала з точки зору сучасного державного права суттєву ваду, вона не давала партіям конституційно закріпленого статусу обов'язкових органів політичного волевиявлення. Втім, Шпенглер не був таким прискіпливим законником, йому йшлося лише про те, щоб висміяти Веймарську державу і партії, на які вона спиралася, оскільки держава ця не відповідала старому прусському образу сильної держави керівників і підлеглих. Важливий фактологічний матеріал, цього разу історичного спрямування, пропонує нам наступний пасаж із «Німецького маніфесту», з яким виступили ще на початку Веймарської республіки кілька невеликих націоналістичних груп відчутного лівого нахилу у внутрішній політиці:

«Необхідно позбутися партій, цього розсадника професійних диспутантів, яким нагородила нас французька пропаганда»[32].

Знову і знову переконуємося, що спільна ненависть до певної політичної інституції, наприклад, партії або парламенту, об'єднує людей, чиї духовні горизонти геть чужі одне одному. Едгар Юнґ, без сумніву, був не менш переконаним противником ліберальної демократії, аніж народовці, хоча солідні й переконливі фундаменти його політичного мислення не йдуть у жодне порівняння із примітивним біологізмом народовських письменників. А все ж, наступний уривок з його основної праці не відстає від народовських памфлетів у нищівній гостроті:

«*Вибори сьогодні суть механічним підсумком, насильницькою владою безвідповідальних, всім чим завгодно, тільки не демократією. Зате виборами живе партія – бездушна машина, яка робить життя мертвим, вбиває душу і дух, підносить низьке. Ніщо так не заслуговує на швидший кінець, як партія. Той, хто викорінить її вогнем і мечем, зробить благу справу*»[33].

Серед націонал-революціонерів з голубника братів Юнґерів партії користувалися аж ніяк не кращою репутацією. Рейхстаг, як писав Юнґер у вступі до антиреспубліканського фотоальбому[34], після 1919 року став не державною інституцією народного представницт-

ва, а органом «незалежної та безвідповідальної купки партій», яка самовпевнено експлуатувала створену нею для себе владну позицію. Основу критики Юнґера проти Веймарської конституції – втілення німецького парламентаризму – становило твердження, що парламент, а разом з ним і партії, поставивши себе в центр державного управління, так би мовити, роздержавили державу. В його очах республіка була не державою, а «компанією, влаштованою як видимість держави»[35].

«*Уряд, залежний від партій, деградував з рівня уряду держави до партійного комітету*»[36].

Для супротивників партійної системи ця політична проблема, накинута існуванням партій, зводилася до наступних альтернатив. Едгар Юнґ виразив це так:

«*У Німеччині можливі лише два підходи до управління державою: правління партій або емансипація держави від суспільних сил. Оскільки першу можливість не можна назвати державою в повному розумінні цього слова, бо вона веде нас на підступну трясовину, залишається лише друга*»[37].

Критика партійної системи, звичайно ж, має цілий ряд спеціальних аргументів. Основою буржуазної критики партій був той факт, що соціал-демократи (а для виборців-євангелістів також і центристи) не відігравали в новому політичному устрої помітної ролі. Інші закидали партіям, що вони за американським зразком влаштували таку собі систему вулика, за якої важливі не політичний талант чи професіоналізм, а лише партквиток.

Протягом усього Веймарського часу відкрито говорилося, що державні посади розподіляються на основі партійної приналежності, а не професійної придатності. Проблему корупції, яка справді заполонила Веймарську внутрішню політику, підняли на щит противники панівного ладу, що перетворили цю проблему на свій символічний атрибут і завжди ставили її в більш чи менш пряму залежність від так званого духу партійності. Тому не дивно, що молодий письменник з молодих консерваторів ставить партійну державу і корумповану дер-

жаву в синонімічний ряд. Спроба Вальтера Шотте популяризувати ідею державності Папена, містить такий пасаж:

«Парламентаризм, тобто подрібнення держави різноманітністю інтересів, іншими ж словами, підкорення держави особистим інтересам, корупція держави і правління партій замість суверенного народу – ось форми, в які вилилися настанови конституції. Корумпована держава, партійна держава – це система, яка має бути зруйнована...

Тому ми закликаємо до нової держави, сильної держави, вільної від інтересів, справедливої, незалежної від партій»[38].

І коли народовці засуджували партійну систему як неприродну надбудову, і коли її оцінювали як механічну й зашкарублу, і коли громадяни були налякані сучасною формою, якої набувала партійна система – все це відбувалося на тлі незмінного закиду, що партії – насправді могильники держави і нації: єдність і неподільність державної і народної волі вони підмінюють своєю особистою волею, або коктейлем особистих бажань окремих партій, злитих у єдиний сміхотворний компроміс. Вони думають не про спільний інтерес, а лише про свої власні інтереси. Вільні від думок про народ, вони, тим не менш, завдяки нескладним демагогічним методам тримають його на короткому повідку своїх гасел, утверджуючи, таким чином, свою владу, яка не стільки піклується про гідну презентацію свого народу на міжнародній арені і порядок всередині країни, скільки про податки й власні прибутки. Це основний зміст усіх закидів проти партійної системи. Усі вони, по суті, виходять з одного переконання, що держава і згуртований нею народ, як нація, мають бути єдині, що для держави необхідно розчистити якомога більшу зону, вільну від суспільних антагонізмів, і яка дала б змогу приймати рішення, спрямовані на благо нації, на безпеку й зміцнення держави.

З цієї точки зору, і це принциповий пункт антидемократичної критики, сам факт існування партій є зло. Зрозуміло, за більш сприятливих результатів діяльності партій, які робили політику в Веймарській республіці, особливо, якби парламентські коаліції були більш стабільними, демократичний устрій держави міг би мати більше підтримки. Критику парламентаризму як партійної держави – ідеть-

ся, власне, про ідентичні феномени – можна зрозуміти лише на тлі іншої державної ідеї. Ця державна ідея, як ми побачимо далі, не була цілісною, але вона не була й демократичною в сенсі вільної та правово-державної демократії.

Проте, як можна робити політику за доби масової демократії, не збираючись терпіти принаймні партієподібних організацій? На це питання антидемократи Веймарських часів відповіли як теоретично, так і практично. Нова форма політичної активності звалася «спілкою» або «рухом». Поняття «спілки» було свідомим запозиченням в молодіжного руху, який набув значного розмаху в політичному просторі. Означення «руху» залишалося більшою чи меншою мірою стосовним до націонал-соціалістської партії, яка хоча і була заснована як партія, але за характером діяльності дедалі більше наближалася до руху і свідомо відмежовувалася від так званих «системних» партій.

У політичних угрупуваннях антидемократичного спрямування, як і в молодіжному русі, багато говорилося про сенс спілки; утім, дискусії ці залишалися безплідними[39]. Якщо прийняти спілку як новий принцип організації, заснований, на відміну від попередніх, не на механічній, а на емоційній основі, на спільному переживанні спілки як органічного злиття зі спільнотою, важливу роль починає відігравати принцип вождя та послідовників. Спілка вже в молодіжних політичних рухах розцінювалася як зародок, як модель нової ідеї держави, заснованої на стосунках вождя з послідовниками. Навмисне протиставлення спілки політичній партії полягало в тому, що цілі союзу лежать в площині спільного загальнонаціонального інтересу, а не окремих груп.

Числені войовничі антидемократичні організації, чи Молодонімецький орден, чи організації-наступники фрейкорів, чи загони націонал-революційних «поборників» нової Німеччини, були спілчанськими в цьому розумінні, незалежно від того, заявляли вони про це, чи ні. Наприкінці доби Веймарської республіки не бракувало ні тих, хто констатував зсув партійної організації від типу ліберальної партії до політичного руху, структурованого як спілки, ні тих, хто цього енергійно домагався.

В одному з таких досліджень структурних змін німецьких партій Ганс Лірманн, фахівець з державного права, доходить висновку, що над

партією ліберального типу чимдалі помітніше превалює новий, заснований на принципі ієрархії тип, який він називає спілкою. Сьогодні вождівська партія (Führerpartei) (спав на думку прообраз націонал-соціалізму) поступово витісняє досі неефективні демократичні масові партії. У цьому новому типі партії чільну роль відіграють міф і віра у вождя, тому із закріпленням цього нового типу не залишається місця ні для принципів лібералізму, ні для функціонування парламентаризму[40].

Як антонім поняття партії поряд із спілкою часто згадувався в якості нового типу політичної формації майбутнього «орден». Відродження ідеї ордену стало можливим не в останню чергу завдяки заснуванню Молодонімецького ордену і старанням його верховного магістра А. Марауна. Останній свідомо застосовував середньовічні назви з практики рицарських орденів до ієрархії своєї організації, щоб у такий спосіб підкреслити її відмінність від сучасних партій. І хоча спілка була особливим продуктом молодіжного руху, а ідея ордену була вкорінена у давніх історичних традиціях, між ними насправді не було суттєвої різниці, коли йшлося про нову соціальну форму політичної активності й новий образ правлячої еліти.

Ганс Церер у статті «Кінець партій», що стала важливою подією в існуванні його ж часопису «Die TAT» («Дія»), так відреагував на ситуацію:

«Сьогодні, нарешті, легко зауважити, що стало причиною кризи, в якій ми опинилися. Якщо правильно виокремити всі форми й різновиди політичних організацій, породжених лібералізмом, на кожній з них можна поставити хрест. Вони приречені до занепаду... спілка належить майбутньому, партія – минулому»[41].

Справді антиліберальний, а відтак перспективний на майбутнє політичний метод Церер, на відміну від радикалів, вбачає не в завоюванні уваги мас населення, а в «освіті й інтеграції кваліфікованої меншості». Це саме спілчанський принцип, що потрапив до політики з молодіжного руху численних товариств самооборони, фрейкорів і, врешті-решт, був підхоплений націонал-соціалістським рухом.

У згаданій статті видавець «Дії» закріплює саме за спілкою завдання забезпечити зв’язок між авторитетним урядом та нацією. В його

існуванні він вбачає гарантію неможливості встановлення диктатури ні більшовистського, ні фашистського зразка[42].

Схожі міркування висловлює й Ернст Юнґер у своєму «Робітнику». І суспільні інструменти, якими, на його думку, суть, зокрема, партії, мають у новому робітничому світі перетворитися на державні інструменти, для означення яких він застосовує термін «орден».

Цим новим формам політичного життя більше йшлося про відбір і селекцію, аніж про завоювання й утримання мас. Рух учасників війни, соціал-революційна партія і водночас воєнізоване утворення перетворювалося через ідею ордену на таку собі форму аристократії. Єдність, намічена Юнгером як ціль «органічного державного ладу», має, на його думку, досягатися через культове відношення орденів до нового постліберального типу людини. Це нове утворення діє вже не через формування спільної думки чи волю більшості, виражену голосуванням, але через дію[43]. Волюнтаристський характер антидемократичного мислення штовхає його до політичної дії.

Кожного разу в цій критиці інституцій і принципів Веймарської республіки згадується для порівняння таке уявлення про державу, на тлі якого вони мають виглядати ще мізернішими. І навіть якщо до цієї нової державності застосовують слово «демократія», обов'язково підкреслюють принципову відмінність її від Веймарської демократії. Веймарська демократія сприймається лише як пародія на демократію взагалі.

г) Критика демократичної думки

Якщо стосовно лібералізму з його інституціями антидемократична публіцистика була одностайною в засудженні, то стосовно демократії як такої думки суттєво розходилися. Одні, як наприклад, Отмар Шпанн, ідентифікували її з парламентаризмом відповідно до традиційного вживання слова, а тому відкидали демократію разом з усім негативом парламентаризму, який вони пережили на власному досвіді. Інші, і, здається, саме вони становили більшість, воліли зберегти термін «демократія», вважаючи його позитивним, хоча й виключно в їхньому власному розумінні. Веймарська демократія для них не мала

жодного відношення до справжньої демократії (якою має бути справжня демократія, залежить від переконань, які вони сповідують), про неї можна говорити лише як про видимість демократії. Про неї говорять як про «систему».

Те, що постійно закидали Веймарській демократії та Веймарській конституції – її формалізм. Виходячи з цього, демократична республіка бачиться як механічна побудова, в якій не може проявитися дух нації, як держава, чиї компетенції та цілі не збігаються зі справжніми потребами нації, а лише формалістично, рабськи слідують схемі, законсервованій за допомогою конституції. Таким чином, політичні функції держави витрачають гігантські сили на пробуксовування на місці, такі форми державного ладу не задовольняють політичних прагнень нації, але все одно підтримуються певними силами, дедалі більше віддаляючись від народу, правління якого власне й має підтримувати демократія.

Навіть якби ліберально-демократична конституція була більш позитивним переконанням, аніж це було тоді, це не звільнило б її від прокляття формалізму. З погляду *органічної* демократії, основною цінністю якої було необмежене й безперешкодне розгортання життя народу, всі форми й дії побудови політичної волі народу, затверджені конституцією, виглядають продуктами механічного мислення, яке стоїть на шляху природного току життя народу. Антидемократичне кліше формалістичної демократії виходило далеко за межі справедливої критики демократичного формалізму. Ось характерний приклад цього:

М. Г. Бем часто згадує «всесвітню реакцію формальної демократії». Він прагне уникнути «помилкової картини Заходу», щоб таким чином звільнити шлях для нової демократії, якій довірено «істинні інструменти волі народу в управлінні його долею»:

«Укотре стає очевидним, що західний партійний парламентаризм у своїй необмеженій владі, що нещодавно постала з падіння Німеччини, став найупертішим ворогом організованого, нового ладу німецького життя. Для оздоровлення німецького життя треба приборкати цю гієну бойовища. Боротьба з можновладною пихою та демагогією партій

є необхідним початком творчого єднання народу як цілого, шляху від формальної демократії з її насильством над народним тілом до справжньої демократії»[44].

До того ж не брали до уваги, що Веймарська республіка стала першим втіленням демократичної ідеї на теренах Німеччини, вперше у політичному волевиявленні брали участь абсолютно *всі* верстви населення. Порівняно з конституційною монархією Бісмаркової імперії, яка не була демократією у властивому сенсі цього слова, це, безсумнівно, був відчутний прогрес. Фрідріх Майнеке згадував про цей стан речей у численних політичних промовах та текстах[45], наголошуючи на необхідності демократизації як вимозі логіки політичного розвитку. Хоча, сказати по правді, тоді суспільство не було готове сприйняти його ідеї. Причиною того, що ця прекрасна ідея, незважаючи на сподівання її автора, не втілилася у справді народну державу, стала відсутність ентузіазму в самих революціонерів, непослідовне й посереднє управління державою за надзвичайно важких умов, яким мусила давати раду саме ця молода держава, не покладаючись на впливовість тих соціальних і політичних груп, що почувалися сильними після проголошення республіки. Такий стан речей робив популярними пропозиції цих груп будувати народну державу за власними кліше, а реальний демократичний лад в державі дискредитував республіку, а то й будив ностальгію за владнодержавним ладом з його класовим розшаруванням.

Звинувачення у формалізмі , що з монотонною регулярністю чулися з боку антидемократичних сил на адресу так званої західної демократії, таким само чином стосувалися й звинувачувачів. Вони також відповідальні за дедалі більше поширення формалізму. Цей формалізм, власне, став наслідком дефіциту єдності політичних переконань і стратегій поведінки, або політичні переконання заміщував скепсис та індиферентне ставлення, або ж дії відверто розбігалися із духом і буквою конституції. Останнє стосувалося антидемократів, які через своє відкидання самого духу ліберальної демократії не лише заперечували політичні закони та інституції чинної держави, але й сприяли посиленню згаданого формалізму. У дійсності уявлення антидемократичних теоретиків про демократію були настільки далекими від

духу західної демократії, що позитивне значення цього терміну здавалося просто неможливим. Той факт, що дехто все ж не забував і про таке значення, було, за цією логікою, наслідком демократичного, читай – масового, характеру сучасної політики.

Визначення демократії, з яким погодилася б більшість антидемократів, дав Меллер ван дер Брук. Він визначив демократію як «участь народу у власній долі»[46]. Демократія в цьому розумінні не має нічого спільного з певною державною формою, натомість є утворенням, в якому народ зливається з державою. Яким саме чином народ має взяти участь у своїй долі, не висвітлюється жодними конкретними деталями, оскільки це було б, знову ж таки, падінням у формалізм. Для роз'яснення служить погляд в історію.

Меллер один із багатьох, хто вважає, що спочатку, в нашому германському минулому, ми були справжньою демократією. Навіть середньовічний становий устрій суспільства він називає демократією. Але коли роль станів на себе перебрали партії, на думку Меллера, поділ нації на партії спричинився до перетворення парламентаризму на систему. Він прагне покінчити з помилковим, на його думку, переконанням, що демократія і парламентська система належать до єдиного цілого. Для нього вислів «парламентська демократія» – нісенітниця.

«Можливо, ми зможемо стверджувати, що Німеччина є демократією, лише тоді, коли більше не залишиться «демократів». Невже німецьких демократів ще не охопив жах від усвідомлення, що ліберальна демократія є тією визначальною для нашої долі формою, що згубить німецький народ?»[47]

Неможливо гостріше сформулювати суперечність між демократичною і «демократичною» думкою. Ця неприхована антитетичність, з якою нове поняття демократії протиставляється дійсній на той час ліберальній формі демократії в Німеччині, притаманна практично всім антидемократичним рухам.

Отмар Шпанн навряд чи намагався прикрасити свою ідею станової держави іменем демократії. Для нього демократія залишалася

хворобливою спробою суспільних нівелювання і зрівнялівки, яка стоїть на шляху органічної станової структури держави.

«Лише індивідуалісти, що прагнуть зрівнялівки та механічних відносин у державі, можуть бути демократами, ті ж, чия ціль – культурна держава, хто прагне від держави духовності, не можуть залишатися демократами. Їм не може бути байдужий голос мас, вони не можуть бажати рівного волевиявлення для всіх і кожного».

«Віддавати більшості бразди правління означає дозволяти нижчим правити вищими. Отже, демократія означає механізацію організації нашого життя, руйнацію будь-якого ціннісного начала такої організації через голосування, правління більшості»[48].

Позаяк ліберально-демократичний рух не зробив своєю основою потреби народу, а використовує індивіда як політичний субстрат, люди розчарувалися в такому хворобливому формальному критерії демократії, як рівне право вибору для всіх. Вінніг, наприклад, вбачає в цьому правління «права натовпу» (Mengenbegriff), неважливо, якого ґатунку. Влада в державі розподіляється відповідно до голосів чи грошей.[49] Справжня ж воля народу, як можна зрозуміти з його слів, не виявляється в кількісному виборі, де кожен фігурує всього лише як «приватна особа»:

«Цілком можливо, що справжня воля народу правдивіше виражає себе в простому схваленні, яка самозрозуміло й беззаперечно відображає буття активного політичного правління та здійснення влади. Сутність демократії полягає в тому, що народ проявляється як політичне ціле»[50].

Оскільки держава тут розглядається лише як господар, а не як регулятивна система плюралістичних суспільних відносин, то й воля народу в антидемократичному мисленні може мислитися лише як одностайність. Може бути лише *одна* воля, тому нова держава й нове суспільство має бути вибудована таким чином, щоб сама конструкція запобігала можливості появи різних бажань серед народу. Вибори

варто або зовсім відмінити, або ж організовувати їх так, щоб нація виражала *одностайну* волю.

Едгар Юнґ залучає до свого опису демократії Жан-Жака Руссо, якого він зараховує до «теоретиків органічної держави». Юнґ пише:

«Справжня демократія, тобто панування лише метафізично зрозумілого volonté générale, ось найвищий державний ідеал. Його неможливо помислити окремо від органічної картини світу. В цьому розумінні демократія – цілковитий консерватизм. Коли ж народоправ'я розглядається як механічна система більшості, починається така інтерпретація демократії, якій згаданий твір проголосив боротьбу до останньої краплі крові»*[51].

Залежно від свого розуміння демократії як влади урбанізованих, знівельованих мас, що не мають ні політичної традиції, ні освіти, чи як описаної Руссо єдності, пов'язаної volonté générale, тогочасні аналітики доходили кардинально різної оцінки цього явища. Втім, по суті, ці дві позиції не відрізнялися. Якщо Отмар Шпанн, наприклад, бачив у демократії владу кількості, через яку негідна більшість попирає встановлені богом відмінності людей, то не в останню чергу він зобов'язаний цим уявленням Едгару Юнґу, який описував такі ж самі процеси, приписуючи їх, щоправда, у вужчому розумінні – явищу індивідуалізму або лібералізму. Тому, незважаючи на наявність, здавалося б, відмінних номенклатур, справжня дискусія щодо подібних визначень не відбувалася. Наприклад, станову державу Шпанна легко впізнати, наприклад, у такому визначенні Юнґа:

«У тому розумінні, що кожна державна форма розвинулася з народних сил, всі німці суть демократи»[52]. Треба лише пам'ятати, що вирішальним залишається той факт, що позитивно забарвлене поняття демократії – це завжди неліберальна і непарламентська демократія.

Якщо демократія, як гадали антидемократичні теоретики, ґрунтується на ототожненні народу з правлячим урядом, то всі рішення

---

* Спільної волі – *Фр.*

залежать від волі народу. Фрідріх Ґеорґ Юнґер в одному зі своїх політичних творів поставив конкретне запитання:

«Що взагалі означає демократія? Те, чого хоче народ. Це, однак, означає, що поняття демократії – це порожнє місце, яке набуває свого значення лише через конкретну волю народу в конкретних ситуаціях. Вирішальна воля народу... жодна конституція і жоден парламент не мають права ставати в неї на шляху, жодна партія чи об'єднання не можуть встановлювати для неї обмеження»[53].

Оскільки в антиліберальному баченні поняття демократії не мало специфічного значення, оскільки воно набувало свого значення в залежності від сьогоденної волі народу, воно могло також покривати всі види антиліберальних державних проектів: станову державу, авторитарну державу, тотальну державу, вождівську державу (хоча межі між цими типами, звичайно, дуже непевні).

Але як народ мав виражати свою волю? Щоб відповісти на це питання, Карл Шмітт забезпечив багатьом антидемократично настроєним інтелектуалам ключове слово, запровадивши поняття «схвалення»[54]. Інші зводили волю народу до волі вождя, який представляє інтереси народу, ще інші прагнули довірити всі політичні функції держави державотворчому вищому станові, очолюваному сильним політичним лідером. Виборам відводили місце у самоврядуванні для вирішення місцевих проблем та обрання особисто знайомих населенню кандидатів.

Едгар Юнґ був настільки впевнений у справі, що переможно писав:

«У майбутньому, коли прийдуть часи справжньої віри та реалізму, люди ще будуть сміятися із забобонної віри далекого століття в те, що волю народу можна виміряти 40 мільйонами бюлетенів, будуть зі здивуванням згадувати про епоху, яка вважала всі 40 мільйонів голосів рівноцінними»[55].

Антиліберальне поняття демократії базувалося на ідеї народної єдності, на відміну від ліберально-демократичної ідеї, яка в своїй ос-

танній інстанції апелювала до індивіда. Через ідентифікацію тих, хто править, і тих, ким управляють (К. Шмітт) народ повинен був знову стати безпосереднім політичним суб'єктом. Посередницькі інстанції, роль яких виконували партії в парламенті відповідно до демократичного принципу представництва влади, таким чином, виявилися зайвими. В них більше не було необхідності. У цьому розумінні народ не означав суму всіх громадян, які до нього належали. За Карлом Шміттом, «Волю народу може виражати й меншість, яка домінує в громадській думці, якщо вона має активну позицію, на відміну від пасивної та безвольної більшості»[56].

Численні антидемократичні теоретики не бажали відмовитися від поняття демократії хоча б тому, що разом з ідеєю свободи воно було загальним місцем політичної риторики тієї епохи. Вони представляли свою діяльність як прагнення відродити демократію у її справжньому значенні – як правління народу, оскільки в тодішній державі справжній сенс демократичної ідеї нівелювався пануванням ліберальної представницької системи.

За демократичного ладу правити має не парламент і не партії, а народ як нерозривна політична єдність, що не потребує жодних посередників[57]. Вчення про вищість ідеї плебісциту над представницькою політичною системою, яке вітали як перемогу справжньої демократії над квазідемократією парламентаризму, поза сумнівом, приділяло велику увагу народу як політичній єдності, але в той же час цілковито ігнорувало громадян держави. Для громадянина демократичної держави нового типу не передбачалося жодних політичних прав; їх йому мали замінити служіння батьківщині та обов'язок перед спільнотою. Більше того, надання громадянам політичних прав чи свобод означало б повернення до ненависного лібералізму. Тому виходило, що голосно проголошуючи, що народ повинен отримати всю повноту влади, його одразу ж ставили у залежність від майбутнього вождя або ж еліти нації.

Не треба було особливих трюків, щоб показати, що в парламентській системі Веймарської республіки народ не мав прямої влади, як це передбачала демократична теорія ідентичності. У Веймарській державі громадяни достатньо часто відчували на собі вагу тягаря партій і парламенту. Також беззаперечний той факт, що вели-

ка частина німецького народу відчувала, що Веймарський парламент не представляє її інтереси, що державна інтеграція була вимушеною. Проте допустити, що в народу буде більше влади в ієрархічній державі, збудованій за принципом піраміди, із обожнюваним вождем на чолі, якщо позбавити громадян їхніх демократичних прав і свобод, означало відмовитися усвідомлювати як ідею демократії, так і її історію. По суті, нічого не змінювалося від того, що Ернст Юнґер називав це на противагу ліберальній демократії «трудовою демократією».

Так не довго прийти до грандіозного відкриття, що демократія та диктатура – не такі вже й протилежності. Насправді, такого висновку дійти було досить легко: якщо для демократії є визначальним не що інше, як воля народу, і при цьому народ бажає диктатури, то диктатура є демократичною формою держави. Дещо обережніше висловився щодо цього Карл Шмітт: «Диктатура так само мало є протилежністю демократії, як і демократія – диктатури»[58].

Інші антидемократичні публіцисти цю новоусвідомлену ідею висловити так:

«Заклик до демократичної диктатури стає зрозумілим як прагнення відновити єдність народу і вождя (зараз їх розділено парламентом. – **Авт.**)»[59].

«Демократія можлива лише серед рівних, і вона не перестане бути демократією, якщо в державі вона домінує над нерівними і дає їм інше право. Тому й диктатура, як тимчасова необхідність, може бути «демократичною». Вона в даному разі не відповідає сумі голосів приватних осіб, але є державною необхідністю і волею народу»[60].

Теоретичні побудови, які врешті-решт призвели до сміховинної ідентифікації диктатури та демократії, що виходить за всі можливі межі уявлення, не були продуктом останніх років республіки, в якій навіть переконані противники диктатури час від часу, здавалося, припускали, що тимчасова диктатура в Німеччині могла б створити стерпні демократичні відносини. Вони обговорювалися вже у 20-ті роки, так що мова про демократичну диктатуру стала швидко прогресуючим топосом антидемократичного мислення. Ідентифікація цих

понять стала можливою через те, що демократію не впізнавали в її ліберальному вираженні, та, за словами Е. В. Ешмана, «сьогодні в Німеччині населення вже не в силах далі терпіти нездорове змішання всіх політичних понять»[61]. Те, що демократія і диктатура, які політична думка нового часу завжди розглядала як ворожі принципи, раптом представляються братерською парою, відповідало суті ідеологічного руху, який попри всі політичні конвенції, домовленості називався «консервативною революцією».

Прогноз Освальда Шпенглера що до грядущого цезаризму, який він висловлює у своїй основній праці, наслідує згаданий хід думок, коли говорить про відповідність диктатури та демократії. Шпенглер стверджує, що цезаризм зростає на ґрунті демократії, але тепер настав час останньої битви між цезаризмом і демократією[62]. Поняття демократії в нього позначає владу грошей, діє лише як антитеза цезаризму та виконує ті ж самі функції, що й поняття ліберальної або парламентської демократії в інших антидемократичних публікаціях. У своїх політичних творах[63] Шпенглер, однак, наголошує, що в німців була власна демократія; щоб прояснити це твердження, він розгортає історичну ретроспективу німецького вірнопідданства та прусського державного обов'язку. У цій німецькій демократії править не народ, на чию політичну зрілість Шпенглер не сподівається, а справжній державний муж, який «відчуває ритм всього, що відбувається», як тактовний садівник свого народу[64].

Шпенглер не був єдиним, хто залучав сиву германську давнину, щоб проілюструвати демократію, притаманну XX століттю. Програмний політичний текст Молодонімецького ордену[65] не шкодує посилань на модні тоді дослідження германської традиції державної ідеї. У них германська демократія поставала як єдність королівського правління та свободи народу. Король тут виконує роль довіреної особи народної спільноти, він підзвітний народу і може бути народом замінений. «Справжню» демократію автор вбачає в сформованій за германським принципом живій спільноті вождя і його соратників. Сьогодні давня форма германської демократії має набути нового актуального образу відповідно до своєї первинної сутності. Важко собі уявити більшу протилежність, ніж та, що

розділяє буржуазну ідею правової держави і демократичний принцип за германським зразком:

«Ця протилежність така нездоланно велика, що важко не помітити, як змішання і розмноження політичних значень виливається в жахливу підробку політичного мислення й політичних поглядів... Справжньої демократії ми ще не бачили. Відновлення її у чистій неспотвореній формі – мета, яка виправдовує всі зусилля. Ліберальна демократія принесла нам лише репресивний абсолютизм суверенного торгового інтересу»[66].

Народовські групи у Веймарській республіці залишили демократію там, де їй і належить бути – поряд з ліберальною ідеєю та громадянськими правами. Націонал-соціалізм також занадто зайнятий, щоб представлятися демократичним народним рухом, він не ставив собі за мету досягнення демократії. Вони прагнули народовської або, відповідно, націонал-соціалістської держави і не напружувалися, щоб переосмислити поняття демократії, оскільки їм здавалося, що республіканські супротивники самі офіційно геть скомпрометували його. Приклад неприхованої ненависті цих груп до демократії та її «системи» можна знайти, наприклад, в одному із зошитів «Der Reihe» (Черги – народної вечірньої розмови):

«Ніде влада ще не була такою абсурдною, ніколи нею не володіли з таким свавіллям та жорстокістю, як у демократичній державі...

Парламентська демократія та її уряд в усякому розумінні – найнебезпечніші вороги держави, через них державою заволодівають самовдоволеність, самодостатність, сутяжність... іншим разом – покровительська економіка, і, нарешті, відчиняються двері для спустошення... Демократія, як вона нам представляється, є ніщо інше, як велика брехня...»[67]

Використання поняття «система» для негативної характеристики Веймарської держави (*«Ми боремося проти системи, яка запанувала над нашим народом йому на шкоду»*[68]) стала можливою лише на тлі антидемократичних державницьких переконань. Цим переконанням

бракувало усвідомлення того, що масова демократія зі своєю плюралістичною структурою потребує для свого впорядкування складної системи політичних можливостей і правил гри. У цьому контексті термін «система» цілком на своєму місці. Саме відсутність такої системи призвела б до громадської та політичної анархії.

Проте антидемократична риторика надає поняттю «система» особливого значення. Тут воно означає не стільки процедуру політичного волевиявлення, поділу влади та владних практик, скільки весь набір політичної силової гри, похибок у функціонуванні парламентаризму, безвідповідального панування партій, слабких урядів, протекціонізму чиновників, корупції, пацифізму. «Система» в антидемократичному розумінні – нерозривне плетиво злоякісних феноменів, яке в своїй цілісності стає справді огидним. Тому з ним необхідно хутчіш покінчити.

Завдяки цій «системі» люди без честі й совісті мають можливість безперешкодно користатися з нації. Доказом того, що «система» заволоділа німецьким Рейхом, представлявся той факт, що плюралістична партійна держава нібито є ареною боротьби егоїстичних інтересів підприємницьких кланів та об'єднань. Поколінню, яке вимагало чітких політичних рішень, для якого ідея вождя і його вірних прибічників була аксіомою, тодішня партійна та підприємницька держава мала здаватися жахливим чудовиськом. Припущення, що вся підступність політики інтересів, як і корупція, яку вона тягла за собою, є виявом «системи» Веймарської держави, було лише природним ходом думки. Очевидним здавався той факт, що головним завданням цієї «системи» було приниження й послаблення Німеччини. «Систему» можна було побачити в спробах Німеччини долучитися до міжнародних організацій, як, наприклад, Ліга Націй, або увійти до світової економіки. Врешті-решт, слово «система» перетворилося на уявлення про державу як зграї егоїстичних груп, що переслідують власні інтереси, радо віддаються грі, виграшем в якій є посади, і тим старанніше переслідують власні вигоди, чим більше це шкодить нації як цілому. Користолюбці спеціально влаштували цю державу так, щоб вона грала на руку їхнім приватним інтересам. Вони вміло заволоділи всіма підступами і прекрасно знали чорні ходи «системи», вміли обернути все собі на користь і навіть мізинцем не поворухнули для звеличення й посилення нації. Таким чином, в антидемократичному словнику

народовських памфлетів і націонал-соціалістських мітингів слово «система» замінювало словосполучення «Веймарська республіка», і ще сьогодні в німецькій антидемократичній риториці, що стала наступницею націонал-соціалізму, на позначення безпомічності Веймарської доби вживають вислів «часи системи». Тоді ж, безсумнівно, бракувало тверезого погляду на демократичні відносини в державі, точку, в якій система як необхідність внутрішньодержавного регулювання відривалася від своєї функціональності і перетворювалася на «систему», що слугує вузьким інтересам. Антидемократи просто не здатні були прийняти таку точку зору, для їхнього грубого політичного мислення в термінах друг – ворог, наказ – покора, спільне благо – власний інтерес політична система плюралістичної партійної держави представлялася занадто заплутаною і диференційованою, навіть там, де вона функціонувала нормально. Те, що Веймарський політичний сценарій дійсно в деяких аспектах відповідав «системі», справді суттєво підсилювало критику проти системи, але залишалося вторинною проблемою.

Навіювальну силу цього слова в націонал-соціалістській пропаганді визначала асоціація парламентської системи з капіталістичною системою. Так виник образ системи як хитромудро облаштованої оборудки, яка збагачує лише спритну меншість і грає на руку лише їй, а народні маси просто виключені зі щастя. Отже, гасло «Геть систему!» представляло як цілком зрозумілий зойк протесту всіх пригноблених і невдоволених, які, не розуміючи справжніх причин того, що відбувається, звинувачували в усіх своїх бідах «систему».

Змусивши народні маси прийняти таке розуміння цього поняття, легко було спрямувати їх на боротьбу проти «системи». В антидемократичному мисленні «система» стала тим загрозливим поняттям, яке пояснювало все, хоча від цього нічого не ставало зрозумілішим. «Система» була антиміфом націоналізму.

Однак, чому ж демократія з її системою більше не знаходили підтримки в Німеччині? Що змушувало такого молодого політично ангажованого автора, як Фрідріх Ґеорґ Юнґер, закликати своїх однодумців:

«Зламаймо порожню романтику демократії!»[69]

Чому інший молодий чоловік дійшов висновку:

«Пересаджена на наш ґрунт західна демократія – це владарювання бездушної цифри і безпідставна хитромудрість, словом, усе, що об-'єднує для нас поняття «Веймар», просто не гідне того, щоб його обстоювати»[70].

Звичайно, частина суспільної критики проти демократії пояснюється спогадами про втрачену політичну традицію і втрачені привілеї. Про цю ностальгію німецьких націоналістів за минулим, яка після загальних виборів привела до влади партії, які до 1914 року були в опозиції, говорив австрійський соціалістичний теоретик Макс Адлер на німецькому соціологічному конгресі 1926 року у Відні. Він зазначає:

«Якщо й ми, марксисти, говоримо про кризу демократії, то ми не маємо на увазі, що демократія помирає, навпаки, відмирають ті класи, які зараз відмовляються вірити в демократію, позаяк вона дедалі менше нагадує "їхню" демократію. Тому дуже характерно, що скарги про кризу демократії найчастіше і найнастирливіше долинають з табору представників тих класів, які одночасно прагнуть правління «великого державного мужа» – вождя»[71].

Але молоді громадянські інтелектуали, які оголосили бій демократії, теж були залучені до буржуазного процесу розпаду. Вони боролися не за втрачені привілеї та загублений соціальний престиж, а за нове народження світу, в якому б панували абсолютні цінності.

Ця відсутність моменту абсолютного, яку Меллер Ван ден Брук назвав хамелеонською сутністю демократії, була, незалежно від усіх недоліків Веймарської демократії, суттєвим підґрунтям для невдоволення молодого покоління парламентською формою правління. Держава мала втілювати абсолютні цінності. Але які цінності представляла ліберальна демократія? У ній було місце для націоналістів та інтернаціоналістів, соціалістів та капіталістів, католиків і протестантів, кожне з яких простягало руки до свого шматка державного пирога, вочевидь забуваючи про ціле, і не бажаючи нічого знати про

обов’язок перед нацією. Як із такої мішанки несумісних поглядів і переконань мала постати спільна прозора політика? І така боротьба за суспільні інтереси, що суперечили одне одному, яка велася на «державні» кошти, навіть не була результатом деградації – вона була санкціонована системою і її парламентським механізмом! Як можна було оцінити цю форму держави, ба навіть захоплюватися нею, якщо всі суспільні рухи, націлені на абсолютні масштаби і норми, взаємно нейтралізувалися в хитромудрому механізмі, а політичні рішення ставали половинчастими й кволими і не могли цілком задовольнити жодну групу громадян? Форму держави, де махлювали і торгувалися за посади й парафії, де ніхто не зважав на розум і серце, якщо був відповідний партійний квиток, де кожні пару років народ опинявся перед виборчою урною і ставав об’єктом боротьби, в якій демагоги йому нав’язували ім’я партії, де не хотіли помічати катастрофічні наслідки своєї діяльності для національної політики. Все це якщо не призводило до гнилих компромісів, то було суцільною бездіяльністю.

Ось яким був образ демократичної політики в уявленнях молоді, яка мріяла про абсолютні масштаби, про єдність тіла народу, про владу, яка дійсно була б здатна приймати рішення, про послідовну й незаплямовану приватними інтересами національну політику. Для них Веймарська демократія була державою без обрисів, без зримої політичної та соціальної будови, без волі до національного самовираження, без справжнього лідера. У «Новому середньовіччі» Бердяєва читаємо:

«*Демократія – щонайбільш крайній релятивізм, згромадження всього абсолютного. Демократія не знає істини, тому вона позоставляє більшості голосів вирішувати, що є істина*»[72].

Ще більше води на млин лляли й переконані теоретики демократично-ліберальної думки, які підтверджували, що демократія – дійсно релятивістична форма держави[73]. Ця релятивістична концепція відмовляла демократії в абсолютних нормах. Демократія замикалася в полі рівноправних припущень, кожна декларація абсолютних цінностей принципово заперечувала ідею свободи і вільної конкуренції поглядів різних груп, з яких і мають вибудовуватися актуальні норми державного життя.

Оскільки ці норми були продуктом вільної гри зацікавлених сил, вони від початку постулювалися як змінні й не могли бути абсолютизовані, якщо ліберальна демократія не хотіла перетворитися на різновид тиранії. Отже, демократія була релятивістичною, оскільки вона ніби прагнула відмовитися від фіксації державного життя абсолютними ціннісними масштабами.[74]

Цей хід думок легко зрозуміти, уявивши собі природу плюралістичної партійної держави сучасного зразка, держави, де політичні і соціальні групи як носії різних бачень світу ведуть боротьбу за перемогу їхньої власної абсолютної міри. Якщо одній з груп вдасться це зробити, релятивізм протилежностей перетвориться на абсолютність одного світобачення й абсолютизм однієї певної концепції держави. Таким чином, зникає передумова демократії ліберального зразка, на думку ліберальних теоретиків це несумісно з власне демократичною державною будовою.

Утім, релятивістська концепція хибувала на вагому логічну помилку. Якщо ідея про те, що в ідеологізованій демократії Веймарської республіки, де конкурують різні ідеї державності, перемога *однієї* з цих абсолютних концепцій держави означала б кінець ліберальної демократії, була вірною, то з твердженням, що парламентська демократія не має власних абсолютних цінностей, неможливо погодитись. Її абсолютизм полягав насамперед в запереченні того, що плюралістичне суспільство обов'язково потребує політичного ладу, де одна група громадян нав'язує свою політичну волю іншим. Абсолютні цінності ліберальної демократії модерного зразка ґрунтуються на ідеї свободи, втіленій у правах людини. «Єдність дійсних цінностей народу» (Р. Сменд) базується на усвідомленні ідеї свободи та її обов'язковість для *всіх* політичних груп. Коли ідею свободи та невід'ємних прав людини не поділяє якась із партій, це виходить за рамки демократії, і завданням у такому випадку є попередження використання демократичних форм політичного волевиявлення для підривання основ держави.[75] Абсолютизм диктатури пролетаріату, націонал-соціалістської держави на чолі з вождем або ж якоїсь релігійної партії, яка б заволоділа державою, звичайно, є дещо іншим, ніж «абсолютизм» ліберальної демократії. Ця суттєва відмінність призвела до фатального висновку про демократію як релятивістичну форму прав-

ління. Вона справді не дає права жодному абсолютизму закріпитися, але вона може це зробити, лише підтримана абсолютною повагою до ідеї свободи, яка перетворює конкуруючі світобачення, що виникли як релятивістичні, в організовані форми.

Представники релятивістичної концепції демократії не мали жодної підстави виключати антидемократичні партії і групи з процесу волевиявлення. Так виникло поширене переконання, що прибічники ліберальної демократії – така ж сама партія, як і їхні супротивники. Але у Веймарській республіці не помічали істотної відмінності між ситуацією, коли дві дуже різні політичні доктрини все ж мають у своїй основі визнання необхідності вільних інституцій політичного волевиявлення, та коли одна з них заперечує свободу як передумову демократичного волевиявлення і намагається боротися за її знищення. Це – безпосередній наслідок релятивістичної концепції демократії.

Релятивістична теорія демократії не представляє загрози, поки серед політичних партій панує єдність щодо основ цієї державної форми. Але вона втрачає будь-який сенс, коли зникає це спільне переконання в базових цінностях, і на перший план виходять політичні групи, які вийшли з лона ліберальної демократії і борються проти демократії її ж політичними засобами. Вона врешті-решт стає знаком капітуляції, коли впливовій антидемократичній групі вдається легальними засобами прийти до влади і скерувати цю владу на знищення демократії.[76]

Слабкість демократичної позиції у Веймарській республіці пояснюється тим фактом, що вона не знала радикального поділу на демократичний та антидемократичний табори, які вели б відкриту боротьбу. Вона також була обмежена конституцією, чиї творці не подумали про таку можливість антидемократичного тиску, оптимістично покладалися на мислення, кероване відповідальністю, і не здогадувалися про потужність ірраціональних сил. Але щоб зрозуміти масштаби перекручень, варто згадати, що антидемократична опозиція в Німеччині переконувала, що прибічники демократії – партійці, самі ж вони, піднявшись над дріб'язковим партійним духом, говорять від імені нації. І якщо Веймарські демократи цим "вищим за партійність» політикам закидали, що вони теж належать до партій, це теж не було

до кінця коректно, оскільки, таким чином, в один ряд ставилися демократичні й антидемократичні партії.

Такі були наслідки релятивістичної позиції. Оскільки демократи замість того, щоб демонструвати, що парламентський державний лад має власні абсолютні цінності, які він захищає, погоджувалися, що цінності цього ладу залежать від уподобань переможних партій, вони втрачали шанс знайти визнання і підтримку у молодого покоління, якому потрібні були абсолютні масштаби. Тому абсолютні цінності, якими не міг знехтувати також і ліберально-демократичний порядок, стали надбанням націоналістичних противників республіки, які безсоромно заявляли про свою вищість, яку їм мала забезпечити державна концепція, сформована «абсолютними цінностями». До того ж, сама релятивістська ідея не настільки була емоційно приваблива, щоб боротися за неї.

Таке помилкове розуміння демократії як державної форми, що дозволяє будь-які ідеї та переконання, підігрівало також і нескінченні з'ясування політичного статусу чиновників та проблеми чиновного протекціонізму. Якщо в Конституції зазначено, що чиновник має служити державі, а не партії, це ще не означає, що він може бути націоналістом у тому розумінні, як це уявляла собі націоналістична опозиція, і заперечувати партійну систему як таку.[77] Це визнання держави мало б означати, що він зобов'язувався захищати вільний демократичний порядок, власне ліберальну партійну державу, не ту чи іншу партійну доктрину, а спільну основу, яка є легітимним підґрунтям численних партійних позицій, власне всіх, крім антидемократичних та антиконституційних. Переконання, що підтримка парламентського ладу є такою ж партійною ознакою, як і діяльність, спрямована проти нього[78], все сплутало і перенесло дискусію в кардинально невірну площину, не в останню чергу через слабкість самих демократичних органів влади.

Це протистояння захопило й політичну аналітику Веймарської республіки. Тут також діяв неписаний закон, що треба бути вищим за погляди окремих партій, що теоретично, звичайно, має своє раціональне зерно. На практиці ж це означає, що можна з чистим сумлінням так само піднестися і над ліберально-демократичною точкою зору та закликати до іншого типу держави, що стоїть над будь-якими парт-

іями. Прикладом загрози, прихованої в релятивістському баченні концепції демократії, може бути доповідь Рудольфа Ляуна до питання політичного виховання студентів. Ляун пише, що в недемократичних державах політичне виховання має позитивний зміст, адже його прямою функцією є підтримка, цей принцип непорушний, і далі дослівно продовжує так:

«Демократія не залежить від такої опори... Тому демократія може дозволити собі найвільніший навчальний процес, оминаючи загрози, які були б неминучими для інших форм держави. Вона й краще за інші режими піклується про політичне виховання громадян, тому що її метою є найбільший ступінь свободи боротьби ідей»[79].

За логікою автора, демократія – це вчення, що не володіє жодним позитивним політичним змістом.

Ніколи сумнівність цього ліберального переконання не була такою очевидною, як за часів Веймарської республіки. Звичайно, процес політичного виховання в демократичній державі суттєво відрізняється від автократичного, але відмовити демократії у будь-якому позитивному політичному змісті, позаяк цей зміст начебто полягає лише в конкуренції вільно висловлюваних думок, було фатальною помилкою. Це відштовхувало молоде покоління, яке було заполітизоване як для нормальних демократичних стосунків і в своїй переважній більшості надавало перевагу державній ідеї, яка б пропонувала «позитивний» зміст, за втілення якого можна було б боротися[81]. Твердження Ляуна наприкінці його доповіді про те, що демократія, дотримуючись релятивістської концепції, здобуде більше прихильників, ніж супротивників, звучало, як чиста утопія. Важко знайти політичну тезу, яку б дійсність так недвозначно розвінчала.

Демократична держава, яка допускає, щоб її основи зводилися до партійної ідеології, яка дозволяє протиставляти їм політичні переконання, які базуються на протилежних засновках, опиняється в небезпеці втратити свою сутність. Можливо, якби парламент показував себе у більш вигідному світлі, антидемократичний рух і не став би меншим, але він з очевидністю набув сили саме завдяки реакції на дійсний стан держави.

Ця держава сама часто сумнівалася в основних принципах демократії. Така держава не могла приваблювати ідеалістично налаштованої молоді. За словами Вільгельма Штапеля:

«Держава, яка нездатна до рішучих дій – це зла насмішка над нами»[81].

д) Критика Веймарської конституції

Критика парламентаризму, партійної держави, ліберально-демократичної «системи» багато в чому мала принциповий характер, але водночас і була зумовлена конкретними політичними стосунками, що були у всіх на очах. Проте в тому, що антидемократична критика поширювалася на державну конституцію, безсумнівно, переважав принциповий аргумент. Критичне засудження Веймарської конституції – лише *один* аспект загальної дії та основних настанов антидемократичного руху проти демократичної життєвої форми західного зразкf, заснованої на свободах. Все ж, у ній ще раз проявляються у формі концептів суттєві кола ідей націоналістичної опозиції. Тому в плани автора входить не лише представити критику Веймарської конституції, але й показати через неї основні об'єкти нападу націонал-соціалістської полеміки.

Антидемократичні публіцисти сходилися на тому, що Веймарська конституція не є основним законом, який відповідає німецькому народові. Це було кредо народовців і націонал-революціонерів, молодоконсерваторів і німецько-націоналістів. Одні розвінчували її як ненімецьку, інші вважали пережитком минулого, але, по суті, висновки цих виступів були спільні. Актуальну конституцію необхідно замінити іншою, яка б відповідала історичним традиціям і політичним силам німецького народу, яка б могла гарантувати єдність нації і вела б Німеччину до внутрішнього порядку й зовнішньополітичного зростання.

Один з основних пунктів критики конституції – те, що вона намагається скувати живий і мінливий потік життя:

«*Ми протестуємо*, – писав міністр від ННП Шіле, – *проти Веймарської конституції, яка ігнорує наші історичні державні потреби*

і замість органічної будови пропонує нам сухі догми. Нас не дивує, що вона замість конструктивної відіграє деструктивну роль»[82].

Бем описував Веймарську конституцію як лахміття, про яке лиш негідник може сказати, що це одяг, гідний німецького народу. Натомість він розхвалює власний образ конституції, який зберігає «живі сили спільноти». Для нього конституція – не стан, а рух. Відтак, у мертвих параграфах закону конституція має вигляд підробки. З такої вихідної позиції легко перейти до розвінчання конституції як такої, що гальмує справжнє життя нації, а дію нової політичної конституції німецького народу вбачати виключно в динаміці національного руху проти Веймарської республіки.

Шпенглер завжди підкреслював, що готове до боротьби воєнне покоління, яке вимагає рішучих дій і рішень, не може високо оцінити писану конституцію, і небезпідставно. Для нього всі конституції були чистими теоріями, але не такими теоріями, що визначають хід історії, а відображенням дій і прагнень окремої групи людей. Ідеали в його соціал-дарвіністському баченні були просто смішні: якщо навіть щось таке й було закладене в основи конституції, то перед лицем «сили крові, праелементу всього життя» і раси, якій ця сила відповідала, вони залишалися лише папером.

Представлення Веймарської конституції як чужого народові витвору було загальним місцем антидемократичної літератури. Її представляли не просто як явище, чуже всьому німецькому, але і як побічний продукт механістичного духу:

«*Веймарська республіка не є (таким) органічним продовженням, навпаки, вона означає розрив з розвитком, повернення до природно-правового й механістичного уявлення про державу*» [83].

Інші вважали її неприйнятною, оскільки в її формі начебто переважав французький принцип, в той час як німці мали б втілювати форми своїх власних принципів[84].

Під впливом робіт Карла Шмітта та інших німецьких професорів виникло переконання, що ліберально-демократична конституція, яку було розроблено на початку Веймарського періоду, більше не відпові-

дала вимогам нової політичної реальності, визначним чинником якої стала масова демократія. Таким чином можна було, уникнувши дещо примітивних заяв про невідповідність норм конституції німецькій природі, дійти того ж самого висновку, що конституцію має замінити інший основний закон. У кожному разі всі сходилися на тому, що з конституцією, яка діяла тоді, годі й думати побудувати державу, гідну німецького народу. В антидемократичній літературі неодноразово наголошувалося, що Веймарська конституція від самого початку мала провізоричний характер:

«Більшість бачила в ній лише тимчасовий прихисток, як подорожній, що сховався від зливи під дірявим дахом повітки і всім серцем прагне знайти собі притулок у більш пристосованому для людини житлі»[85].

Як ліберально-демократична конституція, вона в принципі не могла знайти підтримку в суспільстві, де все ліберальне зневажали й переслідували. У ситуації, коли критики правих наголошували на відсутності ліберальних традицій у Німеччині, в результаті чого Веймарська конституція справді мала вигляд розриву з історичною традицією, втім, безперечним є факт, що в 1919 році вагома більшість виборців голосувала за демократичні партії. Питання про те, наскільки така прихильність до демократії визначалася страхом громадян перед можливістю більшовицького режиму, залишається наразі відкритим. Антидемократи, і Освальд Шпенґлер найперший, без вагань таврували, хоча б і заднім числом, Національні збори. Август Вінніґ називав їх не інакше, як зборами партійних банд[86]. Як взагалі з конституції могло вийти щось корисне, якщо її готували і приймали партійці! Хіба не був дух Національних зборів «малодушним духом зречення і покори, духом приручення»[87]? Ці Національні збори, як писав Август Вінніґ, якщо не заглиблюватися у подробиці протоколу обговорення, були сміливими тільки проти безсилої меншості (проти якої ж це, власне?), але не проти сильніших і сміливіших переможців (яке це має відношення до підготовки конституції ?).

Хіба не впровадженню партійності слід приписати стилістику конституції, яку Фрідріх Ґеорґ Юнґер саркастично назвав «лібералістським романом», чиї елементи були витягнуті з «припалої пилюкою

комірчини», де не знайшлося нічого кращого, ніж «права, свободи, терпимість, парламенти, виборче право, народні обранці?»[88]

У термінології тогодішнього політичного жаргону, конституція була витвором листопадівців (Novembermänner), що зрадили німецьку справу. Хитрі суфлери підказали суспільству також ідею про те, що Антанта свідомо наклала ярмо демократії на плечі Німеччини, а те, що німці на це погодилися, представлялося не інакше, як зрада і бажання перебудувати Німеччину за зразком західноєвропейської політики[89].

Моменти тріумфу вони пережили, коли з'ясувалося, що конституція, на яку покладали стільки надій щодо встановлення порядку, виявилася далеко не такою ефективною, як сподівалися її творці. Це начебто доводило, що ліберально-демократична конституція у своєму Веймарському варіанті не могла ефективно функціонувати в тогочасних німецьких умовах. Чи не була справжньою загроза ліберальних принципів, яку вбачали у підриві держави суспільством, особливо економічними силами? Антидемократичні критики представляли переконливі докази того, що зазвичай змушені були визнати й прибічники ліберально-демократичної конституції: система перебуває в кризі, з якої, як сподівалися демократи, вона зможе вийти, якщо зменшиться зовнішньополітичний та економічний тиск на державу. Коли антидемократи відкидали Веймарську конституцію, вказуючи на її недієздатність, особливо в кризових умовах, вони легковажно забували згадати і себе в числі відповідальних за становище, що склалося. Вони також були елементом конституції, негативним елементом, який протидіяв дієвому втіленню конституції. Вони, хто так добре усвідомлював, що конституція залишиться звичайним набором мертвих параграфів, якщо її не наповнює живий дух, свідомо відмовляли в можливості такого оживлення через служіння народу Веймарській конституції. Як могла б конституція завоювати авторитет в суспільстві, в якому більша частина освічених людей говорили про неї як про штучний витвір, що не відповідає природі німецького народу, і навіть більше, як про зраду священних засад і традицій німецької нації?[90] Хіба той факт, що конституція так погано функціонувала, а її принципи не пустили міцного коріння в свідомості німецького народу, не був прямим наслідком того, що ці інтелектуали лише тим і займалися,

що критикували її? Поза сумнівом, широка антидемократична критика конституції та легітимізованих нею інституцій може розглядатися як одна з підстав так званої «відмови» від Веймарської конституції, провину за яку антидемократи цілком покладали на своїх демократичних супротивників.

Антидемократичні судження про Веймар не притаманні системі. Вони виходять з принципово інших уявлень про державу і її будову, а тому не можуть розглядатися в категоріях ліберально-демократичних феноменів, суспільного плюралізму, який вони вважають деградацією або слабкістю системи. Антидемократична думка істотно ввідрізнялася утопічністю свого характеру. Під утопією, зокрема, Карл Маннгейм розумів начерк майбутнього державного і суспільного порядку. Такий начерк присутній як ідея або особлива точка зору в оцінках сучасної політичної ситуації, якій утопія природно суперечить. Отже, критика Веймарської демократії здійснювалася на рівні утопічного мислення, яке впливало на аналіз актуальних політичних відносин. Навіть в аналітиці, яка справляла враження вибудованої в рамках системи, як, наприклад, у Карла Шмітта, були присутні «приховані мірила» (Фіялковський). Безпосереднім вихідним пунктом антидемократичної критики Веймарської держави була інша картина державності, яка як ідея або візія стояла перед очима критиків. Негативний критичний бік антидемократичної інтелектуальної діяльності, отже, є функцією продуктивної утопії нової держави.

ПРИМІТКИ

[1] У критичній оцінці ситуації застосування публіцистики може мати велике значення як прояснення конкретного перебігу історичних подій. К. Д. Бракер у своєму великому дослідженні про останні роки Веймарської республіки успішно застосував цей метод.

[2] Пор. розділ: «Лібералізм». Про те, наскільки важливим для Меллера було відкидання лібералізму, свідчить його стаття в «Neuen Front», спрямована проти лібералізму. Вона ідентична відповідній статті книги.

[3] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. 2. Aufl. S. 119.

[4] З цього погляду немає жодної різниці між інтелектуальними менторами неоконсервативного руху і численними народовськими памфлетистами. Застосовуючи (і, до речі, неправильно) поняття лібералізму або індивідуалізму, всі вони стають важкорозрізнюваними, навіть стиль практично не відрізняється.

[5] *Schramm W. von.* Radikale Politik. – S. 52. Про СПН Шрамм зазначає, що вона була «єдиною ліберальною, а відтак і реакційною серед нинішніх великих партій».

[6] *Liermann H.* Partei und Bund // D. Blätter für Philosophie. – 1931-1932. Bd. 5. – S. 247

[7] *Lesser J.* Von deutscher Jugend. – S. 47. Лессер пише, що лібералізм ще й досі вірить у те, що він є втіленням культури, тоді як кожному зрозуміло, що він не несе нічого, крім руйнування порядку.

[8] Порівн. судження кола «Die Tat» про НСДАП та КПН. Церер не міг не бачити, що ці партії мають на меті ліквідацію демократії, але оскільки вони офіційно не прилучилися до великого антиліберального руху, він проголошує їх ліберальними. Насправді, будь-яка партія, яка включилася у політичні перегони, що відбувалися в рамках Веймарської конституції, не могла не відчути впливу лібералізму, навіть переслідуючи відверто антиліберальні цілі.

[9] *Spengler O.* Neubau des Deutschen Reiches. – München, 1924. – S. 20.

[10] Ibid. – S. 10.

[11] *Stoffregen G. O.* Aufstand. – S. 10.

[12] Die politischen Parteien und ihre Programme // Reihe : Der völkische Sprechabend / Hersg. von H. Weberstedt. – Heft 56. Народовське звучання цієї підбурювальної рептильки проявлялося, зокрема, у тому, що її автор писав лише про «юдео-демократів» та «юдео-соціалістів». Конституція Гуго Прейса була нібито «юдео-конституцією», тощо.

[13] *Rohan K. A., Prinz.* Umbruch der Zeit. – S. 17.

[14] *Winnig A.* Das Reich als Republik. – S. 245.

[15] *Spann O.* Hauptpunkte der universalistischen Statsauffasung // Bücherei des Ständestaates. Berlin, 1931. – H. 3. – S. 20. Це найкоротше формулювання вчення Шпанна про справжню державу.

[16] Див.: *Bracher K.* – Op. cit. – Bd.1, Kap. III–IV. Щодо причин нестабільності великої коаліції див. також: *Timm H.* Die deutsche Sozialpolitik und der Bruch der Großen Koalition im März 1930. – Düsseldorf, 1953.

[17] Якби націоналісти зацікавилися історією Європи, вони б зрозуміли, що конституційна монархія Бісмарка, так само, як і просвітницький абсолютизм Фрідріха Великого (дві найбільш авторитетні для них політичні постаті) будувалися за французьким зразком абсолютної держави, отже, були принаймні такими ж «чужими» для німецької політики, як і парламентаризм. Фактом залишається те, що через пізнє встановлення демократичного ладу в Німеччині партії були погано підготовлені до парламентської діяльності. У цьому розумінні

відсутності відповідного досвіду, такі відносини були справді чужими, але смішно стверджувати, що вони були чимсь ненімецьким за своєю природою.

[18] *Müller-Meiningen E.* Parlamentarismus. – Berlin, 1926. – S. 18.

[19] Ibid.

[20] Цит. за: *Müller-Meiningen E.* Op. cit. – S. 108.

[21] «Після подолання загроз і парламентська система буде функціонувати терпимо, а краще, ніж терпимо, в історії людства жодна державна система ще не працювала» (Veröffentlichungen der Verenininung der Dutschen Staatsrechtslehrer. Berlin; Leipzig, 1932. H. 7. – S. 201). Приводом до дискусії, в якій Тома висловлював таку думку, став реферат Герхарда Лейбгольца про основи виборчого права. Цей реферат можна назвати лебединою піснею класичного представницького парламентаризму.

[22] *Schmitt C.* Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus. 2. Auflage. München; Leipzig, 1926.

[23] Ibid. – S. 30.

[24] Ibid. – S. 63.

[25] *Schmitt C.* Der Hüter der Verfassung. – Tübingen, 1931.

[26] Схоже, К. Шмітт розгортає також ідею правової держави. Він говорить лише про буржуазну правову державу, цим він вказує на те, що разом з епохою громадянських цінностей і відповідних політичних ідей та інституцій має відійти також і діюча на той час форма правової держави. Триппель гостро додає: «Сьогодні словом «ліберальний» підступно зловживають... Коли вічні цінності правової держави ставлять в один асоціативний ряд з лібералізмом це підступна махінація, якій ми, як правники й свідомі громадяни, мусимо запобігти. Позаяк в такому контексті вічне змішується із тліном земного і минущого» (VVDStL. 1932. H. 7. S. 197).

[27] Див.: *Kindler K. F.* Der Antiparteieneffekt in Deutschland // Gesellschaft Staat Erziehung. 1958. Bd. 3. S. 107-121.

[28] Volk und Reich der Deutschen / Hrsgg. B. Harms, G. Ritter. Bd. 2. Allgemeiner Charakter und geschichtliche Grundlagen der politisdien Parteibildung in Deucshland. – S. 4 ff.

[29] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. – S. 12.

[30] Ibid. – S. 13.

[31] *Spengler O.* Neubau des Deutschen Reiches. – 1924. – S. 10.

[32] Das Deutsche Manifest, Ergebnis einer Aussprache zwishen nationalistischen Gruppen. – Berlin, 1920.

[33] *Jung E.* Herrschaft der Minderwertigen. – S. 246.

[34] «Обличчя демократії» (Das Gesicht der Democratie – ein Bildwerk zur Geschichte der Deutschen Nachkriegszeit / Hrsgb. von E. Schultz. Leipzig, 1931). Передмова видавців книги (Брейткопфа і Гертеля) характерна для націоналістичного менталітету борців проти партійної системи: «Наше видавництво досі не займалося областю політики і політичних партій зокрема. Якщо зараз в рамках нашої видавничої програми з'явився цей політичний альбом, то лише

тому, що її редактор і видавець, безсумнівно, стоять вище політичних мотивів партій або якихось руйнівних намірів, але натхненні гарячим бажанням послужити на благо батьківщини об'єктивним представленням і відвертою критикою».

[35] Ibid. – S. 7.

[36] Ibid. – S. 8.

[37] *Jung E.* Verlustbilanz der Rechten // Deutsche Rundschau. – 1933. – Jan. S. 1.

[38] Die neue Staat. Berlin, 1932. – S. 32-35.

[39] Соціологічний аналіз спілчанства пропонує Герман Шмаленбах: *Schmalenbach H.* Die sociologische Kategorie des Bundes // Die Dioskuren. – München, 1922. – Bd. 1. – S. 55 ff. «Спілка орлів і соколів» так представляє сутність спілки: «сила спілки не тільки в ідеологічній єдності її лав, не в чіткості віддачі й виконання наказів, не в знанні та можливостях його членів. Основа спілки це взаємопов'язаність її членів, яку неможливо ні назвати, ні описати, яка суттєво відрізняє спілку від партії чи товариства». Або: «Спілка для нас – це усвідомлення наших святих цілей і бажань, високих мрій, яке стало нашим життям. Спілка – це все, що нас об'єднує, що дає нам силу протистояти оточенню, такому відмінному від нас... Спілка це держава молоді, яка приведе нас до прекрасної держави майбутнього. Тут ми розробляємо моделі, які стануть основою майбутньої величі». Обидві цитати подано за: *Paetel K. O.* Das bild des Menschen in den Deutschen Jugendführung. – Godesberg, 1954. – S. 28-30.

[40] *Liermann H.* Partei und Bund // Deutsche Blätter für Philosofie. – 1931. Bd. 5.

[41] *Zehrer H.* Das Ende der Parteien // Die Tat. – 1932. – Bd. 24. – S. 68. ff.

[42] Ibid.

[43] *Jünger E.* Der Arbeiter. – Hamburg, 1932. – S. 259.

[44] *Boehm M. H.* Körperschaft und Gemeinwesen. – S. 154.

[45] Див.: *Meinecke F.* Nach der Revolution. – München, 1919. Цей текст закінчується вигаданим діалогом, в якому Рейнгольд (тобто, сам Майнеке) пояснює своєму співрозмовникові Ебергарду (збірний образ націонал-консерватора): «Якщо людина не має того, що любить, вона повинна полюбити те, що має. Моє серце приваблював ідеал сильної, освіченої монархії, яка була б добрим пастирем народу. Цей ідеал загинув. Але вище за цей ідеал для мене стоїть ідеал єдиної нації, пов'язаної братерськими узами... І я не бачу іншого способу втілити цей ідеал, як прийняти формальні правила гри демократії. Це саме та державна конструкція, з наявних сьогодні, яка найменше спонукає до роз'єднання. Але я не заперечую думку, що формальні правила демократії можна і треба наповнити внутрішньою життєвою силою». – S. 117.

[46] *Moeller van den Brück A.* Das Dritte Reich. – S. 154.

[47] Ibid. – S. 173.

[48] *Spann O.* Der Wahre Staat. Leipzig, 1921. – S. 110, 118.

[49] *Winnig K.* Das Reich als Republik. – S. 55.

[50] *Günther G.* Das werdende Reich. Reichsgeschichte und Reichsreform. Hamburg 1932. – S.177.

[51] *Jung E.* Herrschaft. – S. 225.

[52] Ibid. – S. 173.

[53] *Jünger F. G.* Das Gesicht der Democratie. – S. 17.

[54] Див., насамперед: Volksentscheid und Volksbegehren. Leipzig, 1927. – S. 34: «Справжня дійсність, спроможність і функція народу, зерно кожної народної думки, прафеномен демократії, який ще Руссо називав справжньою демократією це акламація схвальний або заперечний голос народного зібрання».

[55] *Jung E.* Die deutsche Staatskrise als Ausdruck der abendländischen Kulturkrise // Deutschlands Weg an der Zeitenwende / K. Haushofer und K. Trampler, Hrsg. – München, 1931. – S. 118.

[56] *Schmitt C.* Volksentscheid. – S. 49.

[57] Порівн. вислів Ф. Ґ. Юнґера: «Факт той, що парламент... дедалі більшою мірою сприймається як докучлива проміжна ланка між нацією і державою» (Das Gesicht der Demokratie. – S. 18).

[58] Die geistesgeschichtliche Lage... – S. 41.

[59] *Jung E.* Herrschaft... – S. 333.

[60] *Günther G.* Op. cit. – S. 117.

[61] *Dingräve L.* Wo steht die junge Generation. – Jena, 1931. – S. 30.

[62] *Spengler O.* Untergang... – S. 583.

[63] Порівн.: Preußentum und Sozialismus und Neubau des Deutschen Reiches. – 1919.

[64] *Spengler O.* Untergang... – S. 553, 556.

[65] *Höhn R.* Der Bürgerlishe Rechtsstaat und die neue Front.

[66] Ibid. – S. 51.

[67] *Stauf von der March O.* Demokratie und Republik, Plutokratie und Zusammenbruch. Betrachtungen in Deutschlands Märterjähren // Reihe: Der Völkische Sprechabend. – Leipzig; Wonnemond. – 1928. – H. 57. – S. 5, 9, 10, 15.

[68] *Mahraun A.* Gegen Getarnte Gewalten. – Berlin, 1928. – S. 3.

[69] *Jünger F. G.* Der Aufmarsch des Nationalismus. – S. XVII.

[70] *Kames A. W.* Weimar als Mittel // Aufstand / Hrsg. G. O. Stoffregen. – S. 88.

[71] Verhandlungen des 5. Deutschen Soziologentages. – Tübingen, 1927. – S. 92. Австрійський державний канцлер Реннер підкреслював на цьому засіданні фіктивність національної надпартійності: «Віра в те, що не можна перебувати поза волею народу та входити до жодних партій, специфічно німецька, специфічно інтелектуальна та в жодному разі не демократична... Не можна піднятися над партійною приналежністю» (S. 90).

[72] *Berdjajew N.* Das neue Mittelalter. – Darmstadt, 1927.

[73] Найвідомішими захисниками релятивістичної теорії у Веймарській республіці були правник Ганс Кельзен та філософ права Ґустав Радбрух. У Кельзена можна знайти, наприклад, таке місце (Vom Wesen und Wert der Demokratie. 2. Aufl. – Tübingen, 1929. – S. 101): «Метафізично-абсолютистське

світобачення автократичне, критично-релятивістичне демократичне. Той, хто вважає істину й абсолютні цінності непідвладними людському розуму, повинен приймати за можливе не тільки своє бачення, але й думки інших, навіть якщо вони діаметрально протилежні. Отже, релятивізм є умовою демократичного мислення. Демократія рівно цінує політичну волю кожного, як і кожне політичне переконання, кожну думку, вираженям якої саме і є політичне волевиявлення». Щодо Радбруха, див.: Rechtsphilosophie. 4. Aufl / Besorgt von Erik Wolf. – Stuttgart, 1950. – S. 100 ff.

[74] Порівн.: *Kelsen H.* Op. cit. – S. 98-99.

[75] Карл Левенштейн у доповіді на засіданні товариства німецьких фахівців з державного права у жовтні 1931 р. висловлює таку думку: «Обов'язком держави є також і захист себе від самознищення, запобігання можливості, що парламентський апарат потрапить під контроль саме *тих* партій, які поставили собі за мету знищити цей апарат. Партії, що і програмами, і діяльністю демонструють бажання знищити парламентаризм як такий, не мають бути допущені на політичну арену; для цього навіть не потрібно змінювати Конституцію...» (VVDStL. – 1932. – Bd. 7. – S. 196).

[76] Див.: Die Abstimmung zum Ermächtigungsgesetz. – 1933. – März.

[77] Див. формулювання держсекретаря Еріха Цвейгерта про «чиновників нової Німеччини» (Volk und Reich der Deutschen. – Bd. 2. – S. 473) : «Ніколи не розумів, як, за такими уявленнями, чиновник на службі має представляти, плекати і обороняти нову державу, а в приватному житті має право боротися з нею і руйнувати її... Толерантність нової держави дозволяє їй доручати свою подальшу долю чиновникам, які в душі її не приймають. Але така ситуація не може тривати вічно».

[78] Див.: *Gerber H.* Entwicklung und Reform des Beamtenrechts. I Referat // VVDStL. – 1932. – H. 7.

[79] *Laun R.* Die politische Erziehung der Studierenden // Zeitschrift f. Politik. – 20 (1931). – S. 708.

[80] У Веймарській республіці чимало говорилося про політичне виховання. Справді, активна молодь вважала себе освіченою і належно підкованою в питаннях політики, але це було виховання, завідомо спрямоване на відкидання демократії. Політичне «пробудження» молоді було на руку не демократії, а її суперникам і опонентам.

[81] *Stapel W.* Offener Brief an Min.–Präsid. Otto Braun // Deutsches Volkstum. – 1917. – S. 471.

[82] Politische Praxis / Lambach W. (Hrsg.). – Berlin, 1926; *Schiele M.* Innere Politik. – S. 50.

[83] *Boehm M. H.* Körperschaft und Gemeinwesen. – S. 18.

[84] *Spengler O.* Untergang ... – S. 542.

[85] *Krannhals P.* Das Organische Weltbild. Bd. 1. – S. 83.

[86] *Grewe W.* Verfassungspolitische Aufgaben eines nationalsozialistischen Staates // Was wir vom Nationalsozialismus erwarten? / A. E. Günther, Hrsg. – S. 90 ff.

[87] *Jung E.* Aufstand der Rechten // Deutsche Rundschau. – 1931. – Nov. – S. 167.

[88] *Winnig A.* Das Reich... – S. 167.

[89] Ibid. – S. 168.

[90] *Jünger E. G.* Der Aufmarsch. – S. 11

[91] *Traub G.* Nationale Pflichterfüllung und katholische Kirche // Die Einheit der nat. Politik / Hrsg. v. A. Bozi, A. Niemann. – Stuttgart, 1925: «Держава розвиватиметься тим успішніше, чим більше її боятимуться та поважатимуть інші держави, і в цьому їй повинні надати підтримку окремі церкви. Майже зайво казати, що при цьому ми, зрозуміло, не маємо на увазі теперішньої революційної держави. Теперішня держава є нічим іншим, як партійною машиною... Німці, мабуть, збагнуть надто пізно, чому Антанта поклала на них ярмо демократії» (S. 88). Трауб був видавцем і єдиним редактором досить сумнівного німецько-націоналістичного часопису «Eiserne Blätter».

[92] Натомість, однак, треба зважати й на те, чи не надто далеко відійшла конституція вже під час розробки від фактичних обставин, що підлягають регулюванню. Загальні міркування щодо цього див.: *Hesse K.* Die normative Kraft der Verfassung.

Розділ 8. АНТИЛІБЕРАЛЬНА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ

а) Від позірної держави до справжньої держави

З нарису антиліберальних уявлень випливає, що антидемократична думка була їх справжнім продуктом. Значення антидемократичної думки зростає ще й завдяки реальній присутності держави, яка не тільки конституційно закріплювала ненависну політичну систему, але й наочно демонструвала всі слабкі сторони та вади цієї системи. Те, що веймарська держава була слабка та бідна, не могли не помітити й самі демократи.

Гейдельберзький соціолог Альфред Вебер у своїй книзі «Криза модерних уявлень про державу в Європі» (1925 рік) так пояснював ситуацію, що склалася у веймарській державі:

«Німецька держава слабка. Мирний договір, який має на меті розбудову Європи, забрав без перебільшень половину зовнішнього суверенітету нашої держави. Вона більше не має традицій. Її престиж, на якому могла б базуватися традиція, намагалися підірвати всіма можливими способами, не виключаючи й оборону від свого власного народу, і таким чином знищили можливість побудови будь-якої позитивної традиції. Тому сьогодні цю державу роздирають партійні суперечності, для бодай позірного подолання яких, вона не дозволяє собі навіть необхідного виконавчого примусу. Вона була здатна... створити демократичну конституцію та уряд, що працює в її рамках, але не духовно-державну реальність, в якій би вони функціонували. Насправді вона є лише тінню своєї форми»[1].

Поряд із фашизмом та більшовизмом Вебер бачить ще один симптом сучасної державної кризи – прорив економічного чинника до

політичного простору. У цьому антидемократи з ентузіазмом його б підтримали: в їхніх текстах на кожному кроці зустрічаєш несамовиту критику втручання економічних угрупувань у справи політики. Загалом від Веберових їхні погляди відрізнялися лише уявленням, що ліберально-демократична держава ніколи не зможе створити в Німеччині таку «духовно-державну реальність», яка б функціонувала в системі, позаяк з такої системи не могла постати ідея «держави» – принаймні, німецької держави. Тому нас не мусить дивувати те, що всі без винятку праві антидемократи підтримують твердження, що Веймарська республіка не заслуговує назви держави. Вона для них лише позірна держава, замінник держави. Цей забобон державності утверджував певне уявлення про те, чим власне є держава. Щодо цього було декілька точок зору, але всі збігалися в тому, що держава має позбутися партійної боротьби за інтереси, що вона покликана підтримувати лад існування нації як наділеної правом суверенних рішень інстанції, що стоїть вище над усяку партійність. Держава є органом сили й авторитету. Держава є державою за своєю власною волею. Цей основний принцип антидемократичної думки стосовно природи держави видно на кожній сторінці антидемократичної літератури. Ось цілий ряд прикладів:

«У веймарській державі значення набули владні претензії партій. Цьому вже пора покласти край. Пора нарешті зрозуміти, що держава має залишатися державою, тобто прагнути до верховенства держави»[2].

Принц Роган, видавець «Європейського ревю»:

«Ми прагнемо до сильної держави, яка б задля блага народу нейтралізувала партії і здійснила б, таким чином, владу кращих. Державу нічних сторожів, яка так довго зволікає з рішеннями, що ризикує остаточно впасти в анархію, ми відкидаємо так само рішуче, як і партійну державу, яка не має ні характеру , ні культурних цінностей, а грає на руку кліці правлячої партії»[3].

В одній брошурі «Сталевого шолому», яка називається «”Сталевий шолом” і держава», про це говориться таким чином:

«“Сталевий шолом” прагне держави! Держави, на чолі якої стояли б близькі йому по духу мужі й керували б державою відповідно до наших цінностей. Адже ми переконані, що лише переконані в ідеалах “Сталевого шолома» здатні привести німців до їхньої славної долі»[4].

Колишній рейхсміністр, німецько-націоналіст Мартін Шіле, говорячи про внутрішню політику, зазначає:

«Усяка держава, чи то республіка, чи то монархія – це організація сили, її сутність – панування через насилля. Це вище за будь-які правові норми, адже це – основа державної влади. Звідси як реалія і мета внутрішньої політики постає зміцнення волі до влади, що є джерелом всієї державної діяльності...»[5].

Таке уявлення, що об’єднувало практично всі групи націоналістичної опозиції веймарській демократії, мало за мету сильну й впливову державу, державу, що підноситься над гризнею партій та економічним інтересом в політиці та міцною (а якщо треба, то й залізною) рукою вказує їм їхнє місце. Тут не йдеться про ідею природної держави[6], адже нейтральна держава без необхідного моменту чіткого рішення, залагоджуючи конфлікти народу через компроміси, не виступає як сила з власним авторитетом. Філософ права Юліус Біндер у своєму дослідженні про авторитет держави називає державу «суттєвим авторитетом», «первинним, самоврядним, невиводимим з громадян володарюванням авторитарного насильства»[7].

Таке уявлення визнавалося усім антиліберальним рухом. Звичайно, прихильники теорії еліти, представники вищих верств дбали про самих себе, складаючи свої політичні програми, але це був не лише егоїстичний інтерес, а й щире переконання, що якщо збудувати сильну державу, вона знову успішно боротиметься за домінування на міжнародній арені. Держава має підтримувати порядок всередині своїх кордонів і випромінювати силу назовні. Веймарська республіка не відповідала жодній з цих вимог. Антидемократи не дуже переймалися питаннями, чому так відбувається, чому в парламентській демократії обов’язково має відбуватися боротьба інтересів різних силових угрупувань (якщо забути про ті сумні наслідки, які

така боротьба приносить), чому Веймарська республіка не може впевненіше ствердитися в зовнішньополітичних відносинах. У них було певне уявлення про державу, яка стоїть над окремими громадянами, величну й гідну, наділену необмеженою владою, і відповідно до цього уявлення веймарська держава здавалася квазідержавою. Тому патріотизм не шукав собі цілей всередині порядку, який встановився в республіці, а в пошуках кращої та сильнішої держави прагнув вийти за її межі. І націоналістом був той, хто боровся за єдність держави проти плюралістичної партійної держави, що начебто роздирала націю. «Державу» розуміли як силу, владу, авторитет, незалежність тих, хто править від тих, ким управляють. Отже, ідея держави збігалася з ідеєю авторитарної держави. Справжня держава, яку б хотіли збудувати в Німеччині товариші за антидемократичним переконаннями, виходила з себе самої. Вони не думали, що влада походить від суспільного договору між людьми, які заснували її задля порядку і захисту майна, життя та здоров'я, як свого часу вважали прихильники теорії суспільного договору. Саме таке договірне мислення відкидалося як неприйнятне. Основною вадою цієї гіпотези договору для антидемократів було те, що її вихідним пунктом були окремі особистості. Вони ж вважали, що окремі індивіди в жодному разі не мають впливати на формування державної волі. Вони, звичайно не заходили так далеко, щоб стверджувати, що державу створено не для людей, але вона в їхніх описах постає як дистанційована від людей. Окремі особистості не повинні користатися з неї. Держава має право на кожного індивіда, і природно припускалося, що вона використає свою владу лише на спільну користь. Місце індивіда заступив народ як нова політична єдність. Держава мала бути народною державою, виражати волю народу, сприяти його розвиткові та посиленню, але й народ, так само, як і окремий індивід, не був прямим джерелом державної волі, він не приймав жодних конкретних рішень. «Справжня держава» мала на меті ліквідацію автономності людини. Тут суверенітет громадянина аж ніяк не збігається із суверенітетом держави. Антидемократи вирішили пожертвувати суверенітетом людини, дискредитованим, на їхню думку, лібералізмом заради незаплямованого суверенітету держави. «Справжня держава» поставала як абсолютна держава[8].

Фрідріх Ґоґартен, впливовий протестантський теолог, заснував свою «політичну Етику» на тому, що спробував показати, що автономія людини й суверенітет держави суть взаємовиключні. Людину як вільну самостійну особистість Ґоґартен представляє як руйнівника всякого порядку, справжня етична свобода для нього – не суверенність, а «послух». Тому державу слід виводити не від ліберальної людини, а від Божого Провидіння, як силу, що захищає народ від сил зла та хаосу. Держава існує не для громадян, у тому розумінні, що вона існує як автономна владна довершеність. «Верховенство держави, – пише Ґоґартен, – не потребує жодних санкцій, у тому числі й від Церкви»[9].

Противники демократії сходилися в тому, що Веймарська республіка, як за своєю ідеєю, так і за своєю реальністю, ніколи не могла стати справжньою державою. Вони активно закликали до нової держави, але ж як мала виглядати ця держава, які функції вона мала мати, яка в неї мала бути форма правління?

Ідея справжньої держави при ближчому розгляді поставала не як втілення універсально *правильної і доброї держави,* але як державного ідеалу, спеціально пристосованого до німецького народу. Справжня держава насправді була справжньою державою для німців. У майбутньому вона могла б стати зразком нового порядку для всієї Європи.

Співвідношення між справжньою державою і німецькою державою особливо виразно представлене в роботах Шпенґлера. Вже на початку існування республіки з'явився один з найагресивніших памфлетів Шпенґлера під назвою «Пруссацтво та соціалізм»[10] і став одним з текстів, що мали найбільший вплив на антидемократичний інтелектуальний рух. У цій книзі Шпенґлер насміхався не стільки над парламентською державою як такою, скільки над її *німецькою* версією. Домівка парламентаризму – Англія, там парламентська держава є справжньою державою. У Німеччині, навпаки, покликано до життя через дурнувату і підлу революцію таку державну форму, яка не пасує до цієї держави: парламентську демократію на англійський манір. Німеччина, на думку Шпенґлера, має у прусській ідеї держави, яку Шпенґлер називав соціалізмом, свою власну національну державну ідею і слідування іноземним зразкам, замість того, щоб оберігати і продовжувати свою власну традицію і використовувати сили власної

державності, може призвести лише до хаосу і безсилля. «Ми повинні звільнитися від форм англійсько-французької демократії. Ми маємо свою власну»[11].

Таку відмову від чужих для німецької держави конституційних форм Шпенґлер обґрунтовує у своєму вченні про культуру:

«У політиці немає вибору; кожна культура й кожен окремий народ однієї культури веде свої справи і здійснює свою долю в тих формах, що виникли разом з ним і незмінно належать до його сутності»[12].

Прусська державна ідея, очевидно, як ідея відбору й служіння, германської вірнопідданості як прообразу стосунків народу і вождя, відверте недооцінювання політичних можливостей народу, ігнорування всіх конституційних ідей і переоцінка впливу окремої особистості, глорифікація сили інстинкту, крові й раси – ось підсумок Шпенґлерової державної ідеї. Ще більш неприховано, ніж в інших публіцистів подібного напряму мислення ідея державного володарювання й сили у нього постає у всій своїй брутальній голизні. Шпенґлер пишається тим, що, як йому здається, він має об'єктивне бачення справжніх фактів політичного життя, він вищий за будь-який ідеалізм та будь-яке мислення програмами. Так само, як і Гітлер, він бачить у боротьбі вирішальний момент як політики, так і людського буття. Ідеї для нього нічого не варті, бо вони нічого не означають для життя. Так само й держава не має нічого спільного з ідеями, вона втілює силу, владу, авторитет, володарювання, вона об'єднує підданих у радісному служінні державі. З ницості влади грошей і безвідповідальності демократичної цивілізації з історичною необхідністю постане цезар і заснує нову державу, саме *ту державу*. Сила, що підносить справжнього політика над усіма людьми – це незалежна *воля до влади*, вона сповнює також нову державу, дає їй новий закон[13]. Ідеї Шпенґлера про сутність держави, його оригінальне поєднання соціалізму й прусського духу, його образ вождя, його наголошення на ідеї влади постають перед нами як топоси антидемократичної літератури. Але антидемократи не обмежувалися тим, що проголошували прихід *нової держави,* вони давали їй нові імена, а разом з ними – певні основні тези нової державної ідеї.

б) Станова держава

Уже в перші роки Веймарської республіки постало питання, яким чином можна припинити домінування економічного чинника в державницькій царині, щоб повернути державі її втрачений авторитет і верховенство. Відповіді орієнтувалися здебільшого на провідний образ держави, впорядкованої за становим принципом[14].

Праця Отмара Шпанна про «справжню державу», без сумніву, стала одним з найвпливовіших літературних документів цього напрямку. Вона вперше вийшла друком 1921 року і неодноразово перевидавалася[15].

Усі теорії станової держави представляють себе як органічні ідеї держави; не є винятком і теорія Шпанна, який у ліберально-демократичному державному порядку бачить закон механіки, а відтак атомізацію, ізоляцію та ненатуральність, тоді як у своєму уявленні про державу – закон всього живого. Відтак для органічного підходу суттєвим є підкреслення нерівності людей, адже тоді ієрархічний порядок постає як природний і необхідний, а люди органічно за самою своєю сутністю належать до певних станів. З одного боку, Шпанн переконує, що в органічній державі всі органи, а відтак і стани є рівноправними, але за логікою своєї теорії він і сам не може втриматися, щоб поруч з такими деклараціями не зазначати, що є й найвищий стан – держава (= уряд). Кожний стан, за Шпанном, має в державі своє визначене місце й призначення[16].

Найвищий стан, на його думку, становлять дві групи людей – воїни та чиновники. Позаяк для більшості антиліберальних образів держави політичне маніфестує себе в зовнішній політиці, а внутрішня політика, за їхньою логікою, – від лукавого (тут варто лише обрати вірну державну форму, і розвиток відбуватиметься сам собою), то воїни, які діють у зовнішній політиці, забезпечуючи захист держави і підтримуючи її авторитет, відіграють важливішу роль, аніж чиновники. Тому державний муж, продовжує Шпанн, повинен поціновуватися насамперед з погляду воїнських чеснот.

Суттєвою рисою станових теорій держави є ворожість принципу рівності, який представляється в них як фатальна омана людського духу. Принципу рівності, який знаходить своє політичне вираження

в рівності політичних прав громадян, протиставляється альтернативний «ієрархічний принцип», начебто закорінений у природі. Віднесення людей до того чи іншого стану має базуватися на критерії якості.

«*Лише в становому принципі якість отримує належний їй ранг, лише в становому порядку може якість уникнути знищення*»[17].

Як протилежність такого ієрархічного порядку виникає кошмарна картина знівельованої маси, де люди не мають зв'язку з цілим і живуть, зважаючи лише на свої інтереси. Таким чином, людина виявляється відчуженою від власне порядку буття, і лише станова держава здатна виправити ситуацію, позаяк стани є «оформленими праобразами буття»[18].

Насправді, всі становодержавні ідеї походять з елітарних поглядів, і це, між іншим, підтверджується тим фактом, що вони беззастережно приймають принцип вождівства. Залежно від того, що вважають за важливіше – вождя, що очолює народну піраміду, впорядковану за становим принципом, чи політичну еліту, яка втілює державну свідомість, буде наголошуватися відповідно провідна роль особистості державного мужа або вищого стану. Втім, ці уявлення не є взаємовиключними.

Усі станові та корпоративні теорії держави – це водночас теорії народу, оскільки таким чином сподівалися знову повернути народ до впорядкованої єдності. Єдність, очевидно, мала досягатися тим, що станову впорядкованість називали «органічною», тобто такою, де кожна частина немислима поза цілим. Держава в народно-становій теорії постає як легітимне вираження волі народу. Оскільки навіть у таких теоріях доводиться зважати на тодішні політичні реалії, держава представляється як інстанція, що об'єднує в собі розколоту багатоманіттям народну волю, яка своїм авторитетом вирішує конфлікти інтересів, наявні в народних масах. Так ідея станової держави наближається до уявлення про авторитарну державу, яка боротьбу інтересів суспільних груп відсуває на другий план і приймає рішення на благо абстрактного цілого.

в) Авторитарна держава

Формула авторитарної держави з'являється лише в останні роки Веймарської республіки. По суті, авторитарна держава не відрізняється від станової держави, хоча в становій державі наголошується станова впорядкованість, тоді як основна вага ідеї авторитарної держави припадає на правлячу верхівку і вищу верству, що спільно здійснює владу. Тому в деяких авторів ідея станової державності нерозривно пов'язана з вимогою авторитарного правління. На відміну від правління парламентської системи, де суспільство через партії та угрупування бере участь у формуванні політичного життя, авторитарне правління нівелює боротьбу суспільних інтересів. Держава, як це зазвичай відбувалося в конституційному процесі XIX ст., конструюється як щось таке, що не збігається із суспільством. Вона виходить за межі суспільства як впорядковуюча й наділена авторитетом прийняття рішень політична інстанція. Яскраву тенденцію взаємопроникнення держави й суспільства у Веймарській республіці, а точніше, проникнення суспільних впливів у функціонування держави, необхідно було припинити, щоб політика знову стала справою виключно держави. Така держава мала розв'язувати конфлікти, що виникають у суспільстві, авторитарно, незалежно від інстанцій суспільства. Рішення авторитарної держави орієнтовані на спільне благо. Але поняття спільного блага не розглядалося як результат взаємодії інтересів окремих груп у суспільстві, воно мало визначатися виключно державою, позаяк конструкція авторитарної системи правління бачила в державі, серед іншого, й захисника спільного блага від суспільства, зайнятого боротьбою інтересів окремих груп. Держава мала представляти ціле, і люди, покликані керувати нею, повинні були мати чітке уявлення про ціле й завжди пам'ятати про нього. У цьому зв'язку часто говорилося про аристократію та правління найкращих, що знову повертає нас до ідеї еліти. Управляти державою мала «органічно утворена вища верства», «меншість, що стоїть вище за інших як в соціальному, так і в етичному розумінні, і яка втілює в собі вищу духовно-інтелектуальну форму народу»[19]. Цю меншість чи то еліту становили б «повноцінні (hochwertige) люди, що почувають відповідальність за ціле, бо несуть у собі всепереживання (Allerlebnis)»[20].

Авторитарна держава прагнула значною мірою деполітизувати народ. Вона мала на меті позбавити народ, який за ліберальної, передбаченої загальним виборчим правом демократії був наділений більшими повноваженнями, ніж начебто був здатний витримати за своєю природою, права на власне політичні рішення. Політика мала стати цариною держави. Тоді завданням політики виявлялося «стати останньою інстанцією, яка приймає рішення і врегульовує розмаїття соціальних процесів, приводячи їх до єдності і порядку й обстоює існування цієї єдності»[21].

Але прибічники цієї теорії не задовольнялися регулятивною функцією держави. Якщо політичну автономію держави гарантовано, вона буде спрямовувати діяльність на повне виключення конфліктів у суспільстві, серед іншого і через відповідну ієрархізацію суспільства. Тут ми знову повертаємося до становодержавного ладу, що пропонується як приклад такого «органічного» впорядкування народу. Відповідно до своєї конструкції, він зобов'язаний виключити із державного процесу конфлікти інтересів, що турбують народ. Його ієрархічні зверхність і підпорядкування надають водночас гарантію, що всі стани – члени органічного народного тіла – орієнтуватимуться на верхівку і рівною мірою на ціле. Але ідея авторитарної держави залишає певною мірою простір для децентралізації і самозахисту. Якщо нижчим станам відмовляли в політичних правах в сенсі участі в прийняті спільних політичних рішень, то їм принаймні залишали можливість діяльності в рамках рамках їхньої прикладної царини. Ідея барона фом Штейна набула надзвичайної популярності саме за часів Веймарської республіки, адже за її допомогою сподівалися залучити обивателів від звичного буття до відповідальної діяльності з очевидними цілями та свідомим їх осягненням[22]. У той час, коли промислові сили, які за індустріальної доби і насамперед у політиці Веймарської республіки набули особливого пожвавлення засобами професійних об'єднань їх прагнули позбавити політичного впливу. Програма виглядала приблизно так:

«Якщо ми не хочемо остаточно поступитися державністю... ми повинні створити нову державну форму, в якій носії економічної потужності за всієї свободи рухів, якої вони потребують, все ж відчували

б відповідальність і в міцному державному примусі знову побачили б керівництво, що об'єднує і захищає, якому б вони могли добровільно підкорити всі свої сили»[23].

«Відповідальна розбудова» економіки, про яку тут ідеться, широко дискутувалася під ключовим гаслом «професійного представництва». «Держава, – як пише «Die TAT», – *повинна організувати економіку так, щоб управляти нею, за допомогою професійного ладу як інструмента»*[24].

Так взаємодоповнювали одна одну авторитарна і станова держави, які за своєю структурою були майже ідентичними[25]. У процесі політичної дискусії ідея станової держави поступилася авторитарній державі, оскільки вона не відповідала економічним і соціальним відносинам XX століття. Станова держава за часів Веймарської республіки не мала серйозних шансів на втілення, на відміну від авторитарної держави, якій для цього були потрібні лише певні підходи. Якщо важливим критерієм авторитарної держави вважати позбавлення партій можливості брати участь в управлінні державою, то президентське правління за рейхспрезидента Гінденбурга вже було авторитарною системою.[26]

За часів авторитарного президентського правління з-під пера молодоконсервативного публіциста В. Шотте з'явився офіціозний начерк ідеальної держави, вільної від групових інтересів і партійних впливів:

«Правління не може далі залишатися залежним від політики парламентських партій, воно має стати президентсько-авторитарним... Воно не може будуватися на мінливих фракціях, на їхній більшості, збудованій на піску»[27].

Було очевидно, що неможливо було серйозно говорити про «нову державу» Папена як втілення авторитарної держави, поки діяв уряд під його керівництвом, який не мав жодної підтримки в народу, навіть якщо забути, що існували й інші партії, не згодні з його ідеями й методами. Саме тому йому відмовила у підтримці, наприклад, така впливова серед прибічників авторитарної держави група, як коло журнала

«ТАТ». Ганс Церер у своїх зошитах висуває припущення, що для того, щоб нова концепція держави могла плідно працювати, необхідно привести до позитивної взаємодії три елементи: «auctoritas»* в особі рейхспрезидента, «potestas», представлену армією, і народну волю, яка в останні роки Веймарської республіки, вочевидь, визначалася націонал-соціалістським рухом. Папен зі своїм режимом не бажав брати до уваги волю народу, але й перехід Церера до співробітництва з НСДАП в новому кабінеті під керівництвом Шлейхера виявився безуспішним[28]. Гурток «ТАТ» прагнув авторитарної держави на основі німецького соціалізму. Така держава дозволила б припинити діяльність партій, але вона мала утворити згадувану вище державоносну верству. Члени гуртка «ТАТ» не підтримували фашистського бачення виходу з кризи в Німеччині, на якому наполягали націонал-соціалісти, і яке врешті-решт і було втілено в життя. В уявлення гуртка «ТАТ» про авторитарну державу не входила узурпація влади *однією* партією. Ця держава мала протиставити тотальній політизації нації дистанціювання народу і правлячої еліти, відновити в правах авторитет і верховенство влади, а народові залишити самоврядування спільнот, земель та станів. Основу державоутворюючої вищої верстви мають становити в першу чергу спілчанські організації[29].

Ідея авторитарної держави передбачала перетворення знівельованих демократичною зрівнялівкою мас на «одухотворені спільноти», пов'язані органічним зв'язком і спільною метою, які б залишили політику державі. В ідеї авторитарної держави свого нового життя набула *ідея* владної держави, з тією лише відмінністю, що, на відміну від монархії, не передбачалася спадкова передача влади. Безкінечно повторювана настанова, що новий порядок, на відміну від механістичної демократії, має бути органічним, бути вкоріненим в традиціях народу й органічних силах землі та крові, має вигляд дитячої мрії.

---

* «Auctoritas» – у стародавньому Римі, за висловом Т. Моммзена, «влада більша за пораду, але менша, ніж наказ». «Potestas» – влада як право здійснювати примушення, насильство. Співвідношення визначається за формулою Цицерона «cum potestas in populo, auctoritas in senatu sit»: Влада належить народові, а відповідальність несе сенат. – Лат. (*Прим. ред.*).

Наскільки намір здійснити «консервативну революцію» звучав наївно, настільки припущення, що, зруйнувавши механічно впорядкований світ, можна відродити «природний порядок, відновити природний розвиток, викорінивши формалістичні конструкції майбутньої держави, було помилковим. Навіть сама гарячковість літературної та активістсько-спілчанської діяльності виказувала нетерпимість до будь-яких органічних процесів достигання.

Ідея авторитарної держави відповідала станові суспільства за феодалізму. Але в ідеї народної спільноти вона перевищувала старий феодалізм. Ця ідея об'єднувала два різних елементи, які не полишали найбезстороннішe авторитарному вченню про державу за таких суспільно-політичних умов, як у Веймарські часи, жодного шансу. Коли сьогоднішні ідеологи-консерватори стверджують, що їм близькі цінності не тоталітарної, а авторитарної держави[30], вони б мали усвідомлювати, що в сучасних умовах індустріального масового суспільства з усіма його плюралістичними силами авторитарна державна ідея не може не вилитися в тоталітарну практику. За часів, коли демократизація мас вже відбулася, неможливо проводити дієву політику, намагаючись знову повернутися до переддемократичної епохи.

Дієвою як авторитарну, так і станову концепцію держави робила ідея вождя[31]. Немає жодної версії теорії авторитарної чи станової держави, яка б не приділяла принципу вождівства достатньо великої уваги[32]. Авторитет такої держави врешті-решт завжди знаходиться в тіні потужної особистості вождя. Уявлення про станову державу як пірамідальну конструкцію, безумовно, передбачало особисто відповідальну вершину піраміди. Якщо такий вождь разом зі своєю елітою бажає утриматись при владі, він не може розраховувати лише на прихильність народу, його не може не непокоїти проблема створення єдності «органічного» народу шляхом придушення всякої опозиції, отже, шляхом знищення ліберальних свобод.

д) Тоталітарна держава

Ідея тоталітарної держави більше підходила до реалій масового суспільства, аніж ідея авторитарної держави. Відмінність тоталітар-

ної держави від авторитарної була донесена до публічної свідомості ще відомим твором молодого й талановитого соціолога Г. О. Ціглера[33]. У 1932 році він поставив питання про те, чи має бути німецька держава ХХ століття: тоталітарною чи авторитарною. Сам Ціглер схилявся до авторитарної. Як консерватор, він був проти «націонал-демократії». Це походило з ідеї volonté générale Руссо, відповідно до якої всю повноту влади мала громада, суверенний народ, а не індивіди[34].

Теоретичним супротивником Ціглера в цьому тексті й поборником тоталітарної держави був Карл Шмітт (який, зі свого боку, залишив чимало слушних аналізів щодо авторитарної держави). Карл Шмітт підкреслював у своїх текстах необхідність єдності держави і суспільства. Він з усією гостротою аналізував конституційно-політичний стан, який дістав характеристику як форма держави у вигляді «самоорганізації суспільства». На відміну від представників авторитарної ідеї держави, він вважав неможливим відокремлення суспільства від держави за конституційної доби. Ситуацію в останні роки Веймарської республіки він розглядав як нестримну політизацію цілої нації, яка стерла всі звичні доти відмінності між державно-політичною і суспільно-неполітичною сферою. Держава стала тотальною. У цьому контексті слово «тотальна» означало ніщо інше, як той факт, що за політичної ситуації, яка стала наслідком веймарської конституції, у тому сенсі, як її описує Карл Шмітт, не було жодних неполітичних зон, жодних виключно суспільно-приватних резервацій. Саме суспільство через партії, об'єднання, представництва інтересів організувало себе в державу[35]. На відміну від Ціглера, Карл Шмітт намагається використати систему, що склалася, для проголошення свого власного бачення тоталітарної держави. Наявна тотальна держава Веймарської республіки була для нього тотальною лише через слабкість. Тотальна ж держава, до якої прагнув Шмітт, і яку він пізніше впізнав і вітав у націонал-соціалістській вождівській державі, мала бути тотальною через свою силу. Вона мала не деполітизувати націю, а турбуватися про те, щоб нація виявляла політичну єдність і перестала бути джерелом суспільного плюралізму. Шмітт також був прихильником державного примусу, і в цьому його погляди збігалися з уявленнями «авторитаристів», але позиція Шмітта мала ту перевагу, що він реалістично враховував значущість політичного руху та пле-

бісцитних течій в епоху масової демократії і взяв їх до уваги у своїх політичних розрахунках.

Якщо Ціглер побоювався, що цей напрямок національного масового руху приведе до «зрівняльної, централістської й тотальної держави»[36], він, поза сумнівами, мав рацію. Його консервативне мислення було під сильнішим впливом моральних міркувань, аніж свідомість прихильників авторитарної держави, які не звертали уваги на реалії індустріального масового суспільства. Добре це чи погано, антиліберальна держава XX століття була змушена на ділі стати тотальною.

Формула тотальної держави в останні роки Веймарської республіки була скоріше формулою політичної діагностики, аніж державницькою програмою. Як станова та авторитарна держава, так і тоталітарна держава лежать в одній ідеологічній площині й відрізняються одна від одної, по суті, лише тим, що ідея станової держави була найменше розрахована на реальне випробування політичних можливостей, тоді як саме це являло сильний бік тотальної держави. Авторитарна держава в цьому плані займала нейтральну середню позицію.

Антиліберальне уявлення про державу назагал вичерпується трьома типами, описаними вище. Але історично існував цілий ряд цікавих варіацій, які підкреслюють особливості групи, до якої вони належать. Суттєвим для розуміння тогочасної ідеологічної ситуації був той факт, що всі ці концепції держави будувалися як антитеза реаліям Веймарської республіки і на меті мали насамперед політичну боротьбу проти цієї держави та її інституцій.

д) Варіанти антиліберальної державної ідеї

Фрідріх Ґеорґ Юнґер у своєму політичному програмному творі 1926 року робить тотальній державі безпрецедентні компліменти, що не мали аналогів у тогочасній ідеології:

«Ця держава має зовсім інші завдання, її значення докорінно відрізняється від лібералістичної держави. Це локалізація і герметизація насильства в довершеному абсолютизмі. Тому вона виключає відокремлення насильства від держави, практикування його в будь-яких альтернативних, реально існуючих групах. Саме тому націоналістич-

ний рух бореться за знищення лібералізму в усіх його політичних формах»[37].

В іншому своєму творі той самий автор пише:

«Безпосереднє представництво нації державою і політичний провід роблять будь-яке посередництво з боку парламентських структур недоцільним. Такий статус держави, який вперше знайшов своє вираження в організації німецьких військ під час Світової війни, надає державі й нації значення абсолюту і абсолютну ж динаміку. Завдяки йому Німеччина отримує належну політичну міць і боєздатність в елементарному сенсі слова»[38].

Те, що впадає в око в Юнґеровій версії антиліберального образу держави, – це наголошення абсолюту. Його згадки про абсолют мають на меті насамперед силу. Вони мають цілком і без обмежень належати державі. Жодні надлишкові побудови, такі як партії або парламент, не повинні втручатися в управління державою та перебирати владу в національної єдності, руйнуючи її абсолютність. Як в реальності має відбуватися те, що Юнґер називає безпосереднім представництвом нації державою, залишається незрозумілим. Лише згадка про військову організацію під час Світової війни дозволяє уявити собі це як колосальну машину влади, яка віддає народ, що став національно свідомим, у цілковите розпорядження вождя. Абсолютистська держава XVII століття була з такого погляду «ліберальною», і навіть занадто ліберальною. Антиліберальна держава « абсолютної динаміки» – це єдиний казармений плац.

Уявлення про державу, сформоване національно-революційним абсолютизмом, відповідало вимушено спрощеному способу мислення його найзатятіших прихильників, чий менталітет був сформований літературними героями з творів про війну. Простий перенос військових принципів на державне управління мав аналогію в перенесенні ідеї спілок німецького молодіжного руху на образ ідеальної держави. Ідея *молодіжної держави* була продовженням такого переносу принципів молодіжного об’єднання на державну структуру загалом. Принципи, які ефективно показали себе в молодіжних рухах, мали бути не

менш ефективно застосованими до сучасної народної держави, особливо через ідею вождя і його послідовників. Але що таке спілка?

«Спілка – це все, що поєднує нас між собою, все, що дає нам сили, оточення, яке робить нас собою, при цьому суттєво відрізняючись від нас... Спілка – це наша молодіжна держава, що веде нас до держави майбутнього; зразок держави, який ми можемо втілити в життя»[39].

Таким чином, спілка була свого роду прообразом держави, такою собі державою в мініатюрі. У ній втілювалися дві основних настанови, які лише й могли створити національну державу: до спілки входять люди зі спільним досвідом, спільними уявленнями про сутність речей. Крім того, ці молоді люди, поєднані новим духом, утворюють нову форму *згуртованості*. Вони утворюють спільноту й обирають зі своїх лав вождя, якому вони готові цілковито підкоритися.

Народна держава (Volksstaat) була задумана як національна спільнота об'єднаного німецького народу. Ідея народної держави включала також і мету об'єднати німецький народ в *єдиній* державі. Деякі прихильники цієї ідеї відмовляли іншим у праві застосовувати цю назву до Веймарської республіки. Народна держава антидемократів мала здолати народною громадою світоглядне та соціальне розшарування на класи і боротьбу угрупувань, які визначали веймарські реалії. Тоді держава мала стати політичним вираженням політичної волі народу, яку в майбутньому бачили як монолітну єдність.

Ганс Фреєр у своїй «Революції справа», цій суміші народовської теорії та авторитарної картини державного устрою, описує це надзвичайно пластично:

«У тому, як народ пробивається через систему індустріального суспільства, здійснюється суспільство і водночас держава, нейтралізована суспільством. У безсуб'єктному приховується дієвий нестримний імперативний суб'єкт. Розмаїття приходить до єдності; різнонаправлені інтереси об'єднує спільна спрямованість. З безвольної маси постає політична воля...»[40]

Для Фреєра те, що народ має прокинутися і розпочати політичне життя, злитися з державою – неуникненний розвиток історії. Поки існує індустріальне суспільство, суспільство можливе лише як сурогат або ж щасливий випадок. Лише тепер, коли всередині суспільства прокидається народ, стає можливим також існування держави, але не як державної будови, а як «напруги», як конструктивної системи силових ліній»[41].

Якщо з цього погляду народ був у певному розумінні рушієм держави, то теологічне трактування намагалося побачити в народі можливість очистити гріховну за своєю природою державу. Ґерхард Ґюнтер проголошує народ священним, оскільки він є творінням рук творця. Держава ж, навпаки, є породженням людини. У ній вся велич, але й весь демонізм людської волі. Тому в державі присутнє неуникненне зло. Це зло можна перемогти лише через звернення до сакральних, освячених народом порядків всередині неї[42].

е) Основні засади антиліберальної державницької думки

Усі антиліберальні уявлення про державу були антитезою Веймарської республіки та її ідеї. Їхні прихильники вважали, що мають право групувати ідеологічні фронти того часу за новою схемою. Усе було дуже просто: з одного боку були ті, хто заперечував державу як таку, тобто прихильники ліберально-демократичної республіки, з другого – люди справді перейняті турботою про державу і націю. У такому радикальному поділі на друзів та ворогів проявляється абсолютне переконання антидемократів у тому, що вони знають все про сутність держави. Веймарська республіка для них не була державою; той, хто їй служив, був нігілістом щодо всього державного. А борцем за державність представлявся парадоксальним чином той, хто заперечував наявну на той час державу. Вільгельм Штапель звертався до античної історії, щоб показати відмінність. Він називав прихильників справжньої держави, тобто антилібералів, «римлянами», щоправда, не уточнюючи чи мали ці римляни республіканські, а чи проімператорські переконання. Об'єднувачі ж держави, на противагу до цього, поставали жалюгідними «гречатами» (graeculi), здатними не на державне, а лише на приватне життя[43].

Збираючись віднайти основу уявлень про німецьку державу майбутнього, неможливо оминути ідею національної міці та ідею об'єднаної в державу народної спільноти. Обидві ці точки зору були визначальними для антиліберальних уявлень про державу. Ідея національної міці проявляється в усіх закликах до будівництва «держави», тобто сильної держави. У рамках такого мислення здається неприпустимою думка, що держава не є чимось вищим за суспільство, тобто авторитарною силою, що управляє ним. Якщо воно не мало на меті від самого початку проводити кордон між суспільством і державою, щоб закріпити безумовний авторитет держави через суспільні сили, то, принаймні, наполягало на практиці демократичного плебісциту, який за Карлом Шміттом має залежати від проводу, який формулює питання[44]. У тотальній державі такого зразка рішення мали прийматися анітрохи не менш авторитарно, ніж в авторитарній, але тут була, принаймні, видимість демократичної легітимації через народ.

Держава як зовнішнє вираження *народної спільноти* – другий компонент антиліберального державницької думки. Ідея народної спільноти визначається вірою в первинність і святість народу, так само, як і в необхідність політичної єдності. Політична єдність, щоправда, представлялася через суверенний контроль рішень, здійснюваний і репрезентований державою, і в той же час така держава мала бути вираженням живої волі народу. Навіть відмовляючи народу в політичних, чи, принаймні, позірних політичних, як за плебісцитної демократії вождівської держави, правах, антидемократичні автори хотіли пробудити силу органічних прообразів істинної держави та відновити живу єдність складових частин народу, нейтралізувати класові суперечності, що виникли внаслідок «штучних» принципів поділу, засобом встановлення справедливої ієрархії влади. Народ мав бути приведений до спільноти. Таким чином, прихильники цієї теорії сподівалися нейтралізувати одразу два найобтяжливіших недоліки Веймарської держави. По-перше, лібералізм коаліційної системи мав бути заміненений на стабільний і закритий від впливів суспільства незалежний владний примус, який в жодному випадку не мав регулюватися парламентом. Такий владний примус скоріше мав знову стати абсолютним, але вже в розумінні відповідальності перед народною єдністю.

По-друге, ідея народної спільноти мала усунути роздробленість німецького народу на класи та конкуруючі між собою групи Веймарської держави і створити тривке, замкнене у собі, тісно пов'язане спільними цінностями та цілями тіло народу.

Втілення першої настанови виходило із державної диктатури в ім'я народу, другої ж – з утворення народної спільноти чи, принаймні, спільних силових ліній всередині народу. Якщо ж такі внутрішні сили були недостатніми і змушували чекати на свій прояв, народна спільнота мала бути проявлена під тиском згори, якщо треба, то й із застосуванням терору, чим виправдовувалося диктаторське вождівство. Втілення народної спільноти, яке включає емоціональне та ірраціональне начало в людині, могло реалізуватися лише за умови, що народ може бачити свою єдність, представлену харизматичною особистістю вождя. Те, що антидемократичні праві публіцисти в Німеччині знову і знову кликали сильного державного мужа, відповідальну провідну особистість, верховний провід, витікало не лише з переконання, що такий вождь залізною мітлою наведе порядок у хаосі внутрішньої політики, але й з потреби згуртуватися навколо постаті вождя, якому можна було б служити із беззастережною вірністю.

ПРИМІТКИ

[1] *Weber A.* Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa. – Stuttgart, 1925. Див. пізнішу оцінку цієї книги: *Bergsträsser A.* Alfred Webers Soziologie der Freiheit // Außenpolitik. – 1959. – Bd. 10. – S. 141 ff.

[2] *Gleichen H. v.* Reich und Reichsführung // Europäische Revue. – 1932. – Bd. 8. – S. 770.

[3] *Rohan K. A., Prinz.* Umbruch... – S. 179.

[4] *Kleinau W.* Stahlhelm und Staat. – S. 7.

[5] Politische Praxis / W. Lambach (Hersg). – S. 48

[6] Див. приниження Гансом Фреєром ідеї нейтральної держави: «Така держава є не спільною свідомістю або сталою волею, але апаратом регулювання суспільних силових ліній... Це сума всього неполітичного» *Freyers H.* Revolution von Rechts. – Jena, 1931. – S. 60.

[7] *Binder J.* Der autoritare Staat // Logos. – 22 (1933). – S. 157.

[8] Таке формулювання веде нас до порівняння абсолютизму XVII століття й модерної антидемократичної державної ідеї. Історичному абсолютизму й

феодальним суспільним відносинам образ народу як носія політичної волі був невідомий. Абсолютизм модерної держави, тоталітарний у своїй діяльності, провадив її від імені народу, який мав впливати на рішення через організовані одностайні схвалення, але насправді представлявся таким само залежним, як і в класичному абсолютизмі. Абсолютизм модерної фашистської чи комуністичної держави, досягнений завдяки політичним рухам, що виникають, починаючи з 1789 року, за допомогою модерних технічних засобів набув тоталітарної структури, яка відрізняє його від давньої абсолютної держави.

[9] *Gogarten F.* Politische Ethik. – Jena, 1932.

[10] *Spengler O.* Preußentum und Socialismus // Politische Schriften. – München, 1933. – S. 3 ff.

[11] Ibid. – S. 103.

[12] Ibid. – S. 56-57.

[13] Див.: *Spengler O.* Der Untergang... – Bd. 2. – S. 550. Зі Шпенглеровою державно-історичною філософією споріднені деякі думки Ганса Фраєра, викладені в його радше панегіричній, аніж науковій, праці «Der Staat» (Leipzig, 1926). Таким є, наприклад, уявлення Фраєра про політику як про мистецтво здійснення історично необхідного: «Воля взагалі не обирає; вона втілює в життя вже наявне й нагальне відчуття». Теологічні тлумачення ідеї антиліберальної держави періоду Веймарської республіки з протестантського боку містяться в наступних працях: *Hirsch E.* Deutschlands Schicksal. 3. Aufl. – 1915; *Hirsch E.* Staat und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. – 1929; *Brunstäd F.* Deutschland und der Sozialismus. – 1925; *Althaus P.* Staatsgedanke und Reich Gottes. 3. Aufl. – 1925. Спробу узагальненого тлумачення євангельського державного мислення являє собою праця Ганса Гербера: *Gerber H.* Die Idee des Staates in der neueren evangelisch-theologischen Ethik. – Berlin, 1930.

[14] Змістовний огляд літератури про станові ідеї періоду Веймарської республіки дає в своїй книзі Юстус Баєр: *Beyer J.* Die Standeideologien der Systemzeit und ihre Überwindung. – Darmstadt, 1941. Цю книгу написано під абсолютно націонал-соціалістським кутом зору, але окремі доктрини та їх представники висвітлюються в ній дуже ґрунтовно. Баєр закидає становим ідеологам те, що вони прагнули забезпечити суспільному стану окреме життя, незалежне від політичного керівництва, тимчасом як націонал-соціалізм має охоплювати весь народ.

[15] Шпанн був до того ж видавцем невеличкої серії під назвою «Bücherei des Standesstaates» (Бібліотека станової держави). Поряд з ним працював цілий ряд учнів, зокрема В. Гейнріх, В. Андре та Й. Бакса. Бакса знову привернув увагу до духовних наставників Шпанна та його школи, зокрема, до Адама Мюллера, Франца фон Баадера та соціальних ідей німецького романтизму. Низку духовних попередників школи Шпанна було презентовано в серії «Die Herdflamme» (вид-во Г. Фішера, Єна), куди увійшли твори Платона, Гегеля, Шеллінга, Фіхте, Баадера, А. Мюллера, барона фом Штейна, барона Ліста.

[16] *Spann O.* Hauptpunkte... – S. 12.

[17] *Weippert G.* Das Prinzip der Hierarchie. – Hamburg, 1932. – S. 127.

[18] Ibid. – S. 156.

[19] *Jung E.* Herrschaft... – S. 332.

[20] Ibid. – S. 287.

[21] *Ziegler H. O.* Autoritarer oder totaler Staat? // Reihe und Staat. – Tübingen, 1932. – H. 90. – S. 28.

[22] Як високо цінували барона фом Штейна навіть «консервативні революціонери», видно зі збірки статей Германа Ульмана, який видавав власний часопис («Politische Wochenschrift») і працював політичним коментатором у поважному виданні «Kunstwart». Цю збірку Ульман випустив у 1929 р. в Гамбурзі під назвою «Das werdende Volk. Gegen Liberalismus und Reaktion» (див., насамперед, S. 86 ff.).

[23] *Herrfahrdt H.*: Zukunftsfragen der Volksvertretung // Die Neue Front. – S. 242.

[24] *Grüneberg H.* Das neue Staatsbild II // DIE TAT. – 23 (1932). – S. 802 ff.

[25] Станова держава – це певною мірою один із різновидів авторитарної держави, розроблений до найдрібніших деталей. Кожна станова держава є також авторитарною державою, але не навпаки. В авторитарній державі наголос ставиться на управлінні державою, визначеному владою, а в становій – на соціологічному розподілі народу в межах державних кордонів. Правління може бути авторитарним і без станового розчленування народу.

[26] Див. передусім: *Bracher K. D.* Die Auflösung... (2. Teil).

[27] *Schotte W.* Der Neue Staat. – Berlin, 1932. – S. 33-34.

[28] Див. мою статтю: Der Tatkreis // Vjh. f. Zeitges. – 7 (1959). – S. 229 ff.

[29] Див.: Zehrer H., Das Ende der Parteien // DIE TAT. – 14 (1934). – S. 68 ff.

[30] Як, наприклад, Ганс Церер, редактор «Die TAT», у розмові з автором 18 серпня 1958 року в Гамбурзі. Див. також: *Martini W.* Das Ende aller Sicherheit.

[31] Г. Геллер говорить про те, що антидемократи діяли під владою ілюзії, що вони будують корпоративну або професійну державу, але це було лишень маскуванням диктатури (*Heller H.* Rechtsstaat oder Diktatur // Recht und Staat. – Tübingen, 1930. – Nr. 68. – S. 19). Див. також: *Heller H.* Europa und der Faschismus. – Berlin; Leipzig, 1929.

[32]Так, наприклад, писав Ґ. Вейперт: «Без чіткої межі між провідниками й веденими у становій державі нема чого здійснювати» (*Weippert G.* Op. cit. – S. 158). Або О. Шпанн: «Не праця облагороджує, а вождівство облагороджує... Один-єдиний державний герой кладе відбиток на століттях» (*Spann O.* Hauptpunkte... – S. 21).

[33] *Ziegler H. O.* Autoritärer oder Totaler Staat? Вичерпне попереднє опрацювання до цієї студії Г. Ціглер представив у своїй роботі: Die modernrne Nation. – Tübingen, 1931.

[34] Г. Ціглер: «Націонал-демократія спрямовує свій внутрішній життєвий закон на зрівняльну, централістичну і тотальну державу».

[35] Див.: Schmitt C. Der Hütet der Verfassung. – Tübingen, 1931. – S. 79 ff.

[36] *Ziegler H.* Op. cit. – S. 21.

[37] *Jünger F. G.* Der Aufmarsch des Nationalismus. – S. 37, 40, 41.

[38] Das Gesicht der Demokratie. – S. 24.

[39] Із спілчансько-революційного часопису «Die Kommenden». – Jg. VI. – S. 21. Цит. за: *Paetel K. O.* Das Bild des Menschen in der deutschen Jugendführung. – Bad Godesberg, 1954. – S. 30.

[40] *Freyer H.* Revolution von Rechts. – S. 62, 64.

[41] Ibid. – S. 65.

[42] *Günther G.* Die Heiligung des Staates // Deutsches Volkstum.– 11 (1929). – S. 258-264.

[43] В. Штапель у «відкритому листі» до пруського прем'єр-міністра Отто Брауна (Deutsches Volkstum. – 9 (1927). – S. 472).

[44] Див.: *Schmitt C.* Legalität und Legitimität (1931) // Verfassungsrechtliche Aufsatze. – S. 340.

Розділ 9. ПРИЗИВАННЯ ВОЖДЯ

а) Вождь і прибічники

Підставове переконання усіх груп антидемократичної провінції в Німеччині полягало в тому, що мають бути вождь і ведені. Але вождь – це не будь-хто, якої б влади над підданими він не набув на підставі політичного положення й сили. У специфічній термінології німецького націоналізму вождем може іменуватися лише той, хто був приведений до влади народом і промовистими успіхами легітимізував свою особу. Макс Вебер, наприклад, коли говорив про харизматичний тип правителя, мав на увазі особисте вождівство саме такого характеру. Бути вождем – означало мати обдарування, інстинкт, і лише згуртовані навколо нього помічники мали право вирішувати, чи ці обдарування небуденні. Провід у цьому розумінні брав на себе персональну відповідальність і не ховався за спини організацій та інституцій.

У спілках молодіжного руху цей принцип вождівства був живим, і він спричиняв особливу гордість справжньої молодіжної організації, бо на відміну від організацій, що опікувалися молоддю, в ній вождь виходив з власних лав, тоді як в інших групах це був «функціонер», накинутий молоді. Тому ідея персонального вождівства знаходить свій розвиток у колективі, в його прибічниках. Не може бути ні вождя без прибічників, ні спільноти без вождя, спільноти без об'єднуючої сили вірності прибічників, яка нею керує і надає спільноті сенс і напрямок розвитку. Ось революційний і живий організаційний принцип молодіжного руху. Із засадничого зв'язку між вождем та його поплічниками відкриваються також інші суттєві цінності руху: самопожертва, вірність, послух, обов'язок.

Призивання вождя було знаковим лейтмотивом громадської думки в Німеччині доби Веймарської республіки. Воно виражає як

пошук гідного державного мужа, який би об'єднав німецький народ, так і прагнення бачити на керівних посадах особисто відповідальних осіб з якостями лідера. Як антипод вождя весь час виринає постать призначуваного партією функціонера, політика, який в ході своєї партійно-політичної роботи дістає «здобич» у вигляді запоруки безпеки своєї посади. Те, що Німеччині бракує вождя, і за мить її спіткають страшні лиха, за республіки стало загальним переконанням, яке сягнуло меж божевілля.

б) Парламентаризм і вождівство

Популярним серед антидемократів будь-якого штибу було переконання, що парламентська система не заохочує сильні, політично обдаровані особистості, а лише заважає їм, тому в державі панує дух посередності та недолугості:

«*Сильні особистості не засідають в парламенті. Загальне виборче право – це можливості для заповзятих агітаторів та дурнів, обділених природою*»[1].

Партійні лідери на загал підпали під найжорсткішу цензуру. Якщо їх не представляли як маленьких надокучливих створіннячок, то змальовували як облесників народу й демагогів, але ні в якому разі не як людей, що дбають про благо нації і прагнуть навіть ціною самопожертви привести її до національної спільноти.

Веймарська демократія була «некерованою (führerlose)» демократією. Підґрунтя для такого висновку вбачали в самій системі, принаймні в інституції парламенту, який не здатен був приймати чіткі рішення, так само як і в людях, що служили такій системі. Те, що Веймарська демократія не породила харизматичної особистості вождя. непокоїло також і демократично настроєних інтелектуалів, які разом, наприклад, з Альфредом Вебером, підтримували «ведену демократію (Führerdemokratie)»[2]. Позаяк таке переконання допускало, що відсутність вождя не є наслідком парламентської системи як такої, антидемократи використовували їхнє уявлення про вождя

як зброю проти цієї ж таки системи. Їхній довгоочікуваний вождь мав діяти в рамках нової держави з суверенним прийняттям рішень. Така держава мала замінити анонімну демократичну систему прозорим і зрозумілим для кожного громадянина принципом вождя і поплічників[3].

Виступаючи перед Німецьким національним об'єднанням допомоги в торгівлі (Deutschnationalen Handlungsgehilfenverband) Ганс Бехлі говорив у своєму виступі «Питання вождя в новій Німеччині» серед іншого таке:

«*Ми бачимо велич завдань, які ставить перед вождем наш час і водночас очевидний брак сильних особистостей, що могли б претендувати на цю роль, адже наш бідний на ідеї час несе на собі відбиток тривалої політичної та інтелектуальної кризи. Тому нашому часові притаманні заклики знайти вождя, диктатора, чи принаймні поширення переконання, що лише такий вождь здатен розпочати рух до бажаної всіма цілі*»[4].

Далі йшлося про те, що неможливо набути провід, як з'ясувалося надалі, шукаючи нових систем. Це більшою мірою справа творчої сили людини, яка черпає силу з душевного досвіду, з «божественної іскри у власних грудях»[5].

в) Вождь як народний месія

Тут ми стикаємося із самим ядром націонал-соціалістського міфу про вождя: очікування на відміченого Небом, великого мужа, обдарованого надзвичайними талантами, який вирве Німеччину з приниження і поведе її вгору, до світла і до її нової величі.

Гібридна книга Вільгельма Штапеля про «Християнського державця» включає такий варіант вождівського міфу:

«*Справжній державець поєднує в собі патерналізм, бойовий дух і харизму. По-батьківськи піклується він про довірений його опіці народ.*

Коли його народ зміцнюється і росте, він має створити відповідний життєвий простір для народу, збираючи його військові сили. Бог відмічає його славою й успіхом, і народ дивиться на нього з повагою і довірою. Державець тримає мир і війну в своїх руках і перебуває в діалозі з Богом. Його людські міркування перетворюються на молитви та рішення. Його рішення – не результат сухих підрахунків розуму, а потужне розмаїття історичних сил. Його перемоги й падіння – не людський випадок, а Божественне Провидіння. Справжній державець – правитель, воїн і священик водночас»[6].

Вождь у цьому фрагменті постає як Божий посланець для нації. Нація, у свою чергу, має підготуватися до приходу такого вождя, і намітити дорогу такого вождя мають особливі утворення, викликані новим політичним духом.

Ернст Юнґер обстоював переконання, що солдати-фронтовики покликані прокласти шлях для великого вождя, який з'явиться з природною необхідністю[7]. А принц Роган в одному з творів про «вождівство» писав, що сучасне людство в своїй масі несвідомо дивиться на проблему вождя як на проблему Спасителя, і не помічає, що в цьому приховується справді метафізичне знання[8]. Ідея вождя, таким чином набуває месіанського звучання: вождя пристрасно очікують, усі думки спрямовані на його неминуче пришестя, і державу політичних виборів розглядають не інакше, як з погляду того, чи скоро прийде обіцяний у політичних пророцтвах великий державець:

«*Нам відкрилося, що незалежно від власної цінності його особистості, вождь прийде як знаряддя Божественного Провидіння і гнівної волі, коли настане його час (у настанні цього часу є щось чудесне і, водночас, законне за логікою природи). І не важливо, чи він прийде в образі особи, чи як загальна єдність сил...*»[9]

Ось уривок з іншого тексту, озаглавленого «Вождівство»:

«*У нашому убозтві прагнемо ми вождя. Він має показати нам шлях і дію, які повернуть нашому народові повагу. Це прагнення виривається з глибини наших сердець...*

Безсумнівно, справжній вождь не має жодних особистих мотивів, окрім одного – царственного інстинкту, який підказує йому, що він має бути вождем, бо така його природа.

Вождь не підлаштовується під волю натовпу, а втілює своє покликання. Він не підлещується до мас, а суворо, прямо і беззастережно веде їх і в добрі часи, і в лиху годину. Вождь радикальний; він є тим, чим він є, і робить те, що він має робити. Вождь відповідальний, позаяк він виконує волю Божу, яку він втілює. Бог дарує нам вождя і направляє нас до справжньої вірності йому»[10].

Але що таке вірність? Це вибір «не в розумінні виборчого бюлетеню, а в розумінні схиляння перед героїзмом». І завдання вірних поплічників — не контролювати вождя, а постійно перевіряти, чи й досі їхня природа співзвучна фюреру[11].

г) Вибори і постать вождя

Як людина може стати фюрером? Хто його обирає? Хто гарантує його законність? Відповіді на ці питання дає, зокрема, філософ права з Геттінгена Юліус Біндер у своєму творі «Обрання фюрера за демократії»:

«Фюрера не можна створити і в цьому розумінні його неможливо обрати. Фюрер створює себе сам, тим, що він бере долю свого народу в свої руки, тим, що він сам усвідомлює і виявляє себе вождем...

Цей вибір здійснює дух нації у своєму історичному розвитку, його потужність незрівнянна з виборчою силою більшості, наділеної виборчим правом за демократії. У виборчій силі історії, яка визначає долі поколінь, ми впізнаємо дух, що править світом і стоїть значно вище за бажання і судження одного людського покоління»[12].

Явлення довгоочікуваного вождя набуває значення метафізичної події. Честь бути удостоєним справді великою особистістю вождя народові дарує випадок. Треба покінчити з вірою в те, що вождь може постати з ліберально-демократичної системи. Великий муж, покликаний вести свій народ, не може, на дуку антидемократів, бути лібералом. «Усі значні люди», – як писав Меллер у своєму «Третьому Рейху...», – не були ліберальні

ралами»[13]. Адже ліберал за природою своєю готовий до переговорів та компромісу, в той час як вождь, якого прагнули націоналісти, повинен був перш за все втілювати принцип абсолютного рішення.

Утім, націоналістичне уявлення про вождя не вичерпувалося самим лише прагненням приймати рішення. Від майбутнього німецького вождя чекали, що він виконає закон історії, на знання формули якого претендували націоналісти, і за цим законом поведе Німеччину до нової величі та панування в європейському, або ж імперському просторі. Такий вождь несе закон німецької історії у своїй крові. Він вирішує, як про це заявив Шпенглер у своєму вченні про державу, покладаючись не на слабосилий розум, а на вірність своєї крові. «Справжній державець – це історія в особі, її спрямованість, виражена в єдиній волі, її органічна логіка характеру»[14].

Націоналістичні уявлення про вождя підкреслюють, з одного боку, роль вождя як геніального державного мужа, який будує велику політичну справу, як свого часу Бісмарк, а з другого боку, як знаряддя сил, що стоять вище за розум, Долю, Бога чи ще якось інакше названих метафізичних сил історії. Явлення вождя необхідно було приготувати принаймні в тому сенсі, як це описує теолог-євангеліст у своїй університетській промові 18 січня:

«Якщо німецьке мистецтво об'єднається із християнською вірою, ми будемо врятовані. Тоді ми будемо працювати, не покладаючи рук, в очікуванні того дня, коли прийде німецький герой, і він прийде як пророк або як король»[15].

У націоналістичній публіцистиці ідея вождя мала релігійний наголос.

Фюрер силою своєї природи уявлявся не як деміург історії, а як виконавчий орган сили, трансцендентної щодо нього, такої як надемпірична сутність Народу, Нації або Рейху.

д) Проблема вождя у Веймарській республіці

Ідея вождя стояла поза кордонами раціональної дискусії, так само, як і інші антидемократичні поняття, наприклад, Народ, Нація, Спільнота. Вождь мав бути, тому дорогу вождеві!

З другого боку, Веймарські демократи не усвідомлювали того колосального значення, яке мало вождівство для масової демократії. Вони були занадто переконані в тому, що зможуть управляти державою через простий автоматизм впровадження нового законодавства, і Ганс Кельзен типово для демократів убачав позитив демократії саме у «некерованості» (Führerlosigkeit). Ліберальна теорія не відобразила у своєму словнику одну з центральних проблем сучасної політики – проблему мас та вождя. Джерелом влади в правовій державі вона наївно вважала «верховенство закону», розподіл влади між гілками влади та інституційне забезпечення правової держави. Але вона не передбачила можливості, що ж станеться, якщо більша частина народу зненавидить закон, як про це згадує Геллер, якщо народ всі свої сподівання покладає на насильницьку ідеологію, на образ майбутнього Цезаря, який врятує Німеччину і звільнить її від усіх негараздів?

Веймарська демократія відчувала гострий брак впливових постатей, що могли б претендувати на місце вождя. Можливо, такою особою вождівського типу можна назвати Штреземана, але й він не мав достатньої харизматичної сили. Коли республіка добігала свого кінця, у неї не було справжнього вождя, і націоналістичні кола, що намагалися представити республіку як місток до «нової держави», поставили faute de mieux* на Гінденбурга як виразника державного авторитету, хоча ця героїчна постать Першої світової війни не задовольняла вимоги до сучасного вождя, вибудовані вождівським міфом. Утім, завдяки Гінденбургу став можливим перехід від парламентської демократії до авторитарної держави, а відтак і до тоталітарної держави на чолі з Гітлером, в особі якого Німеччина нарешті знайшла не чергового вождя, а *саме того* – «фюрера».

Антидемократи зробили із самого по собі вірного переконання, що демократія в епоху політики мас не може існувати без особи вождя, принцип, доведений до крайнощів. Вони абсолютизували ідею вождя і зробили її мало не поворотним пунктом нової державної ідеї. Вони заради процвітання держави харизматичного вождя й сліпо вірячи в нього, відмовилися від будь-яких критичних поглядів. Поширюючи міф про вождя, саме вони зробили можливим прихід «фюрера». Це

* За браком кращого (*Фр.*).

вони в широких колах створили такий інтелектуальний клімат, що становлення демократії розцінювалося як її слабкість, що всі емоційні та інтелектуальні зусилля спрямовувалися на створення нової держави, чия єдність, як і єдино суверенне прийняття рішень, мали бути репрезентовані лише постаттю довіреної особи народу – вождя .

Оскільки, таким чином, цю державу будуть надалі *вести*, то вона сама має через деякий час посісти провідну роль серед держав Європи. Позаяк особиста відповідальність за прийняття рішень сприймалася не лише як німецька державна традиція, але і як всесвітньоісторична місія Німеччини очолити інші країни цього континенту в якості *вождя за нового часу*. На кшталт того, як Франція подала всій Європі сигнал 1789 року, Німеччина мала підняти знамено нового постліберального світу. Європейському порядку, що ґрунтувався на національних державах, мав бути в зрештою покладений край, і на їхньому місці мав постати новий імперський порядок, гарантом і центром якого мала стати Німеччина , адже саме Німеччина була захисником і представником *Імперії*[16].

Так антиліберальна державницька думка набуває довершеності в ідеї імперії.

ПРИМІТКИ

[1] *Jünger F. G.* Der Aufmarsch des Nationalismus. – S. 43.
[2] *Див.: Weber A.* Die Krise des modernen Staatsgedankens in Europa.
[3] Сутнісним ядром нової ідеї вождівства стало протиставлення вождя й соратників. Його виводили з молодіжного руху, воєнного досвіду й германської історії.
[4] *Bechly H.* Die Führerfrage im neuen Deutschland. Vortrag auf dem 18. Deutschen Kaufmannsgehilfentag 1928 in Dresden. Hamburg, 1928. – S. 7, 5.
[5] Ibid. S. 7.
[6] *Stapel W.* Der Christliche Staatsmann. – Hamburg, 1932. – S. 190.
[7] Цит. за: *Loohse G.* Ernst Jünger. – S. 363
[8] *Rohan K. A., Prinz.* Umbruch der Zeit. – S. 58.
[9] *Steinmüller P.* Führerschaft //Die Türmer. - Bd. 26, 1923. - S. 5–6.

[10] *Becker K.* Führerschaft // D*üDeutschlands Erneulrung.* – Bd. 4, 1920. – S. 563 ff.

[11] Ibid. – S. 570, 573.

[12] *Binder J.* Führerauslese in der Demokratie. – Langensalza, 1929. – S. 51, 66, 67. Текст Біндера міститься в зошиті 6, у першому розділі. Збірку було видано товариством «Deutscher Staat». Товариство ставило перед цим виданням завдання: «віднайти, відродити і поширити ідеї, що формують і надихають духовне життя нашого народу. Щоб таким чином духовно озброїти національну політику сьогодні й на майбутнє». Тексти мали виражене антидемократичне народовське політичне спрямування. Автори належали здебільшого до старого націоналізму та підтримували реставрацію. До 1929 року вийшло 84 числа видання. Серед його авторів були Е. Майєр, Макс Вундт, доктор Лент, М. Шпанн, Густав Рете, А. Валь, В. Шюсслер, Еріх Юнґ, Е. Гірш, Герман Шварц, А. Гюбнер.

[13] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. – S. 147

[14] *Spengler O.* Untergang... – S. 553.

[15] *Procksch O.* König und Prophet in Israel // Schriften der Universität Greifswald. Nr. 2. – S. 23.

[16] Див. декілька наступних сторінок.

Розділ 10. УЯВЛЕННЯ ПРО ІМПЕРІЮ.

Ідея імперії – це топос німецької антидемократичної думки, який присутній практично в усіх політичних публіцистів того часу в тому чи іншому варіанті. Її неможливо було уникнути, оскільки саме ця ідея дозволяла найяскравіше представити краще майбутнє Німеччини і водночас задовольняла потребу в укоріненні політичної сучасності в історичних традиціях. Ідею імперії легко було стилізувати як політичний міф, чиє магічне світло ще яскравіше висвітлювало вбогі реалії наявної німецької держави. Ідея імперії, що живилася справжнім розмаїттям історичних ремінісценцій та традицій, служила, треба думати, величнішому вираженню історичної місії Німеччини в майбутньому. Лише Німеччина могла бути захисником і представником імперії, і від виконання нею її покликання у створенні імперії очевидно залежало, чи повернеться слава і велич до західних земель, чи буде встановлено порядок і мир серед народів Європи.

Ідеологічна і політична дієвість ідеї імперії ґрунтувалася на представленні її як антипода державної дійсності німецької держави за Веймарської республіки. Здавалося, в ідеї імперії найкраще і найповніше втілилися новий порядок держави, суспільства, народу – все, що мало замінити лад національних держав XIX століття та лібералізм. Позаяк ідея імперії за своєю природою була образом майбутнього, до якого кожен додавав такі історичні елементи, які відповідали його уявленням про ідеал, вона надихала авторів на сміливі, часто гібридні візії імперії. Реальна ситуація, яку ще з останніх років війни представляли як урізану, слабку в зовнішній і внутрішній політиці державу, що і в майбутньому має досить похмурі перспективи, не часто служила при цьому засобом стримування бурхливої політичної фантазії, а навпаки, скоріше контрастно підкреслювала своєю недолугістю пишність колишньої та майбутньої імперій.

Ідея імперії була, мабуть, найпотужнішою антитезою Веймарській державі, оскільки вона об'єднувала щонайрозмаїтіші групи, які тільки могли опинитися під одним дахом: представників західно-християнської імперської думки, насамперед, католицького штибу – з імперіалістично настроєними націонал-революціонерами, борців за новий порядок у Центральній Європі під проводом імперії – з провісниками могутньої Imperium teutonicum*, віруючих у Третій Рейх під націонал-соціалістським проводом – з новоконсерваторами, які Третій Рейх воліли розуміти дещо інакше, і, нарешті, такими, хто не бажав позначати німецькі імперії номерами, бо завжди була лише *одна* імперія. І наскільки відмінними не були б практичні уявлення цих груп про необхідне впорядкування імперії, обстоювали вони тоталітарну чи авторитарну, станову чи рівноправну, федеративну чи централізовану державу, сама ідея імперії була підставою принципового порозуміння. Ця ідея стояла над різного роду суперечностями, хоча й не знімала їх. Імперія як мета німецької політики, імперія як гарант німецького шляху, імперія як миротворча сила, що підтримує лад у Європі, імперія як синонім нового політичного порядку, що вийшов би за межі поняття держави a la française** і знайшов нову власну політичну формулу. Все це – окремі аспекти ідеї, яку громадяни схильні були сприйняти хоча б через те, що вона вже стала певним історичним зобов'язанням. Імперія, якою б її не уявляли, мала стати принципово іншою державою, аніж Веймарська Республіка – не лише в розумінні інших кордонів, але й у сенсі нового внутрішнього впорядкування. Ідея імперії пропонувала образ більшої, могутнішої Німеччини, території, впорядкованої за власне німецькими принципами.

Те, що імперія є покликанням і зобов'язанням німців, ідеєю, в якій має втілитися історична місія Німеччини, стало загальним місцем антидемократичної ідеології у найрізноманітніших її варіантах:

«Імперія – велике й трагічне покликання німців, яке забороняє їм обмежуватися державою і зобов'язує їх натомість прагнути єдності як територіальної, так і духовної, яку вони можуть знайти, піклуючись

---

* Німецька (тевтонська) імперія (*лат.*)

** На кшталт французької (*нім.*).

лише про себе. Доля Європи завжди лежала на їхніх плечах, і роз'єднаність Європи не може бути байдужою їхнім серцям»[2].

а) Католицька імперська думка.

Такий склад мислення здається найбільш виправданим в епохи, коли поняття християнської імперії як вищої влади на Заході визначало бачення майбутнього. Уявлення про середньовічну імперію як про ідеал «германсько-християнської амальгами (vermählung)»[2] нерідко орієнтоване на відоме есе Новаліса, добре знайоме численним католицьким мислителям. Імперія постає в ньому «проявом справжньої, як це бачиться з погляду релігії, реальності у земному»[3]. Це поширене католицьке розуміння імперської ідеї було відносно вільним від імперіалістичних експансіоністських зазіхань; воно охоплювало лише центральну частину Європи як простір імперії; і великонімецька ідея в ньому само собою зрозуміла, але вона передбачала устрій, побудований на співробітництві[4], а не на абсолютному пануванні. У цьому розумінні дуже сильним був елемент федералізму; імперія мала стати не знаряддям влади сильної централістичної бюрократії, а чимось на зразок захисної оболонки з незмінної спадщини західнохристиянської традиції, яка, з одного боку, втримувала б членів імперії разом, з іншого – дозволяла б їм самостійно розвиватися.

«Ідеалові імперії, що повинен охопити суперечливе і об'єднати не тільки провінції, а згодом і держави, протистоїть західний ідеал держави з централізованим правлінням»[5].

Ідея рейху, відтак, протилежна ідеї держави, створеної Французькою революцією, принаймні тієї, що була втілена у Франції. Як специфічно німецька ідея, вона здатна поєднати принцип національної держави з європейським християнським досвідом у нову політичну форму. Національні католицькі публіцисти часто ставили запитання політичним пропагандистам Третього Рейху німців, чи мають вони намір виконувати національні завдання на християнських засадах. Як здавалося, в імперській ідеї «німецьке» та «християнське» можуть утворити симбіоз. Не можна забувати також про той факт, що ідеологія Третього Рейху багато чого запозичила від християнської теології і практично визнавала необхідність християнських підвалин

політики.[6] За витвореною католицькими публіцистами «формулою» Третього Рейху, цей Третій Рейх мав стати «Єдністю християнського Заходу під проводом німецької нації».[7]

б) Царство Боже для німців.

Для некатоликів, які не орієнтувалися на ідею християнського Заходу часів Середньовіччя, імперська ідея трансформувалася в божественну ідею чи навіть в інтерпретацію «відповідного Творінню сенсу світової історії».[8] Єдина імперія, за словами протестанта Штапеля, – це мета спрямування людської історії, оскільки вона покладе край роздвоєнню світської та духовної влади злиттям їх в особі християнського імператора, тобто християнського державного мужа[9]. Для Штапеля імперія – «це втілення і вінець усіх політичних ідей німців». Боротьба між Францією і Німеччиною, тобто між західною системою та ідеєю імперії, таким чином, є імперською боротьбою, бо нині французька ідея втрачає сенс, оскільки Франція через неї «понегрюється» («verniggert» werde)[10]. Ця боротьба точиться за панування у Європі. Європа має бути впорядкованою наднаціонально, але такий порядок має вирости з природного ранжиру націй, і для Штапеля не було сумнівів у тому, що Німеччина повинна була посісти у такій Європі панівне становище. Німеччина покликана покласти край історичній кризі Європи[11].

Чому імперський народ – німці – стояв настільки вище за інші народи? Тому, що «через його життя геть усі народи набули нового життя», що Німеччина є «матір'ю народів, яка у муках і стражданнях вічно дає світові нове життя і нове благословення ...»[12]. За Версальського світопорядку Європа хвора на слабкість німців. Німцям належить панувати: «Ми вимагаємо одного: імперії. Там, де для нас нема імперії, треба її створити, бо ми – не «рівні» з іншими, натомість ми – німці»»[13].

Для Штапеля бути німцем – це означає бути покликаним до панування, належати до особливого народу, який прагне, аби «Бог» зійшов до нього у всій своїй небесній дійсності й величі.[14]

Будувати владно-політичні претензії на теологічному, чи навіть метафізичному підґрунті було властивим не тільки для імперської

ідеї Штапеля. Говорячи про імперію, політики охоче згадували й Бога, і були уявлення про імперію, де обидва поняття збігалися й стверджувалася тотожність Німецької імперії та Царства Божого, справжня сутність якого, буцімто, могла відкритися тільки націоналістичним віруючим, що вже межувало з блюзнірством. «Імперія німців – Царство Боже», – пише Франц Шаувекер[15], і визначає це царство як «духовну дійсність», що ще не набула певної зовнішньої форми. «Імперія – це істина віри. Ця віра є виключно вірою німецького народу».[16] Справжня Німеччина, продовжує він, в якій жваво діяла імперська ідея, була за суттю притаманної їй глибини потаємною Німеччиною, і дійсність імперії завжди перекривали й відчужували інші сили. Але й ця ситуація з дійсністю раз у раз змінювалася. Шаувекер стверджує, що його епоха є тим моментом часу, коли імперія знову стає явною. Імперську ідею знову покликала до життя Світова війна, і сила імперії в надії набуває тепер потужності. Вона й нині ще потаємна, але вже чітко відчутна в розрізнених організаціях орденського штибу.

в) Імперія і нація.

Франц Шаувекер говорить насамперед про ті національні спілки та ордени, що позиціонували себе як авангард нового національного ладу. У його розумінні ідея імперії не мала федералістичного чи загальнохристиянського виміру, трактувалася як differentia specifica* німецької нації. Ф.В. Гейнц висловлював думку, що в багатьох народів був націоналізм, та тільки одна нація мала імперську ідею.[17] Саме завдяки ідеї імперії німецька нація набуває своєї особливої величі. Імперія входить до свого роду містичної єдності з нацією: «Імперія належить тим німцям, які вирвалися з ландшафту, з історії, з мови, з переживання і з великого духовного простору й прагнуть туди, де Бог є в нації, а нація – в Бозі. Завдання імперії – останнє й найвище серед тих, що є. Тієї миті, коли постане імперія, світ буде впорядковано й умиротворено. Імперія – це остаточний світовий порядок».[18]

---

* Особлива відмінність (*лат.*)

Імперія як історичне покликання Німеччини передбачає націю та її силу; щоб піднести імперський порядок над усі інші національні порядки, «Німеччині належить перебрати панування у свої руки і втілити Царство Боже на землі». «Кожен великий устрій у цьому світі прагне світового панування. Та лише німецький народ до цього покликаний, бо тільки німці за своєю широкою душею несуть у собі цілий світ».[19]

Досить дивно, що мислителі, які раз у раз нарікають на відчуження німецького духу західними ідеями, водночас представляють відкрите численним впливам серединне розташування Німеччини як своєрідну перевагу. Припускалося, що в імперії зливалися численні духовні течії, що імперія, як це читаємо у Штапеля, була матір'ю народів Європи і несе в собі зародок усього того, що має знайти своє втілення у світі. Тут в ідеї імперії спливає вічне питання про співвідношення між національним та універсальним, що не набуло чіткого розв'язання, бо імперська ідея переважала усі конкретні уявлення. Таким чином, ми бачимо разючі непевності, замість спроб внести ясність до уявлень про імперський устрій.

г) Імперія як міф

Завдяки міфологізації, ідея імперії набула величезної сили та впливу на інтелекти та душі. Мова імперської ідеї – це не мова аргументації та порозуміння, а швидше мова Вищої істини, яку потрібно сприйняти на віру. Йозеф Магнус Венер показав це у своїй промові «Про внутрішню сутність Імперії». Під враженням від цілковитої суперечності між священним ладом справжнього життя, що його «ковчег священної імперії містить у собі», та «брутальним тріумфом технічного інтелекту», який розпізнавався у Версальській системі, він розцінював тодішній європейський лад як остаточне відмежування Європи, що стала нехристиянською, від імперії і благав німецький народ, який ще живе в недовершеному імперському міфі, знову послужити імперській ідеї. Єдність імперії, яка мала відновити єдність нашої німецької історії, ніхто не міг розгледіти розумом; лише той, хто любить, міг пересвідчитися в її існуванні, і лише дух цілісності причетний до послідовності. Імперія, яку Венер протиставляв версальсько-

му «апарату» – це «нечуваний простір, в якому наше німецьке буття зберігається до Сотворення світу». [19a]

Ця імперія – не витвір людського розуму, вона походить від самого Бога й успадкувала також блиск Його величі. Жодна інша душа не має такого палкого та надлюдського розмаху, як німецька, тож має боротися з душами цілого світу.

Ця замріяність імперією відповідає, як і численні інші імперські ідеології, войовничій агресивності проти веймарської партійної системи. Що більш вибухонебезпечною та радикальнішою ставала полеміка проти Республіки, то бурхливіше розросталася імперська містика. Схильний до афекту антидемократичний настрій, несприйнятливий до раціональних аргументів, змикався у визначенні конкретних цілей з не менш ірраціональним мрійництвом, яке схилялося до імперської ідеї через її універсальні претензії та особливу привабливість пов'язанних з нею уявлень про панування, єдність та гегемонійний мирний лад.

д) «Імперія» Гільшера.

Своєрідний містицизм, що огортає імперську ідею в численних націоналістичних публіцистів, наскрізь пронизує всю працю, що постала під знаком ідеї імперії: програмну роботу Фрідріха Гільшера «Імперія».[20]

Автор належав до вузького кола молодонаціоналістичних публіцистів і навіть видавав власний часопис «Der Aufmarsch» («Парад»). Значна частина критиків поставилася до Гільшерової «Імперії» дуже серйозно, хоча вона має вважатися найзаплутанішою і найтуманнішою публікацією консервативної революції.[21]

«Центр вічного творення вищий за усі сили (будь-яку владу), оскільки всі сили існують через центр. Центром є Імперія. Тому наявні у світі, у тілі Божому, усі порядки, над якими підноситься Імперія. З імперії, як з діяння й промислу Божого, виходить історія усіх інших духовних об'єднань».[22]

Гільшер також вважає Захід серйозним супротивником Рейху. В «імперському просторі» нема місця проявам Заходу, таким як партії чи спілки. Падіння Заходу означало б і знищення Німеччини, а саме Веймарської Республіки (що продовжувала традиції вільгельмівсь-

кої держави «з послабленим авторитетом і посиленим неподобством», в якої з імперією не було нічого спільного, окрім назви. Де ж тоді існує імперія, якщо немає жодних видимих її проявів? «Вона існує в серцях. Небагато є людей, що вірять у необхідну і вічну природу імперії. Це – втаємничені, вони складають ядро імперії, далі йдуть довірені, і, врешті – ті, що здогадуються. Коло людей, що охоплює ці три прошарки впливу, носить на собі сліди подій Першої світової війни. Тут збирається безіменне і безмовне військо».[23]

Отже, імперія діє зсередини назовні, ті, хто має її в собі – це Покликані, які починають діяти незалежно один від одного, ще до зустрічі між собою. До того, як прийде час імперії, повинна загинути створена Заходом сучасність.

Гільшер у своїх численних візіях імперії дійшов до такої містики й обскурантизму в переконанні, що Веймарська держава є ворогом імперії, що відверто визнавав її гідною знищення:

«*Німеччина, справжня Німеччина мусить зрозуміти, що вона протистоїть державі Веймарської конституції як іноземній ворожій силі; що збройні сили та поліція – це вороже військо, посилення яких тільки шкодить Німеччині. Вони вмить почнуть стріляти в німців, які битимуться за свою свободу*».[24]

Його імперська ідея була духовним привілеєм вузького прошарку запеклих націоналістів та прихильників імперії. Гільшерова ідея імперії – езотерична, геть огорнута шлейфом таємничості: ніхто не знає людей, в яких визріває сім'я імперії, ніхто не має організації, сама партія жорстко критикує Веймарський лад, і водночас ця нечисленна група прихильників імперії сподівається відродити її, щоб вона стала новим «володарем душ». І це в той час, як Західна (Версальська) система була поширена не лише в Німеччині, а й у цілому світі. Претензійність ідей імперії та приготування до їх втілення у життя виглядають такими недоречними, що важко повірити у те, що такі фантазії могли сприйматися всерйоз. «Імперія» Гільшера – це книга політичного фанатика, яка написана з натяком на утаємниченість для таких самих фанатиків. Найважливіше у ній – сила й магія політичної візії, а не ясність мислення та стилю. Замість цього читач стикається із силою переконання, самовпевненістю мислення, сміливими поглядами на світ, що раз у раз вражають.

Революційно настроєні націоналісти любили говорити про приховані, й через це ще сильніші впливи ідей імперії, що проявляються не через організації і не через галасливу пропаганду. Таким чином, можна було приписати всесвітньо-історичне значення численним дрібницям у програмах подібних між собою груп. Той, хто приставав на Третій Рейх націонал-соціалістів чи дотримувався католицько-європейської імперської думки, мусив зрештою змиритися зі своєю роллю «заручника загальної плутанини».[25] Потрібна була готовність тих, хто мав у серці образ Імперії – імперії, якої досі ще не було.[26] Це були ті, хто колись зажив проклятим життям, коли «метелики-одноденки виявилися мертвими».[27]

е) Імперія і Центральна Європа

На противагу туманним візіям імперії, плани щодо перебудови Центральної Європи під проводом Німеччини були достатньо чіткими та конкретними. У цьому вони спиралися на бачення Центральної Європи Фрідріха Наумана.[28] Керівник берлінського Політичного коледжу (освітньо-політичної інституції, заснованої з ініціативи Червневого клубу) Мартін Шпан пов'язував ідеї імперії з цільовими установками геополітичного підходу до ведення центральноєвропейської політики. Він вважав ідеї імперії засобом вирішити проблеми «безсилля та слабкості Німеччини».[29] Імперія у трактуванні Шпана є творчим началом, тоді як західні ідеї Версальського повоєнного ладу засуджувалися як зашкарублі у своїй механічності. Таким чином, Шпан називав Веймар і Версаль могильниками німецького народу. Він належав до старшого покоління націоналістів, які намагалися перекинути міст до Бісмаркової держави. Після відставки Бісмарка, і, головним чином, після 1918 року, на думку Шпана, держава занепала. Метою було відбудувати таку імперію, якою вона була після 1890 року.

Макс Гільдеберт Бем пов'язував ідею імперії з відновленням «народу» як вирішальної політичної єдності. Він був достатньо делікатним, аби визнати, що проблему німецького населення у прикордонні та німців за кордоном, яка його дуже тривожила, потрібно було вирішувати не імперіалістичною насильницькою політикою, а через створення нової «великопросторової народної формації», яка би замістила

«застиглу державність романтичного зразка»[30]. Ідея імперії виростає з недовіри до націоналізму та імперіалізму водночас. «Ми сьогодні живемо за законами міжкоролів'я. Ми повинні нашу імперію, цю вічну мету німців, здійснити у формі прикрої тимчасовості»[31].

Ідею «великопросторової народної формації» було радо підтримано колом «Die TAT», що раз у раз наголошувало на важливості керування Центральною Європою і робило це основним пунктом своєї програми. Молодого Ґізелера Вірзінга цікавила не так імперія, як питання Проміжної чи Центральної Європи, але його ідеї були лише варіаціями імперської ідеї, застосованими до конкретної географічної та політичної ситуації. Концепція Проміжної Європи кола «TAT» була лише ескізом політичної великопросторової формації, яка мала б прийти на зміну Версальській системі, що продемонструвала свою нездатність врегулювати стосунки у Європі. У своїй книзі «Проміжна Європа та німецьке майбутнє»[32], що вийшла в серії «Tatschriff», Вірзінг насамперед наводить детальний опис ситуації у східно- та південноєвропейських державах, які частково завдячували своїм існуванням Версальській угоді. Він відзначив у цій книзі, що політичні та економічні проблеми цих держав, а також невигойна проблема національних меншин сприяли свого роду центральноєвропейській інтеграції, в якій Німеччина, природно, мала відіграти керівну владну роль. Програма Вірзінга була конкретною спробою звільнитися від політичного впливу Заходу, відкривши зовнішньополітичний та економічний простір діяльності в східному напрямку. У безпосередньому зв'язку з цим ескізом німецької зовнішньої політики на «напрямку Схід – Південиий Схід» перебувала господарсько-політична програма іншого редактора «TAT», Фердинанда Фріда, який обстоював економічну автаркію імперії та глибшу економічну співпрацю з селянськими землями Сходу як заміну декларованого виходу з системи світової економіки.

Зваживши на гібридний характер ідеї імперії у творах інших публіцистів, Вірзінг відмовився від метафізичних формул та засновував свої політичні концепції на конкретному аналізі. З іншого боку, і в його текстах важливу роль відігравали досить туманні геополітичні поняття та терміни – наприклад, «просторова інтеграція» (Raumintegration). Цілком незрозуміло, як досягти цієї інтеграції, та якою мала

б бути майбутня федерація, яку Вірзінг вважав найкращим політичним рішенням для Центральної Європи.[33] Тим не менше, він продемонстрував існування соціологічних, геополітичних та економічних передумов для такої політики, навіть якщо при цьому було очевидно, що *політична позиція* названих країн щодо Німеччини була несприятливою, а історичні передумови для такої співпраці – недостатніми. У цьому конкретному моменті імперській політиці була властива певна суб'єктивність, але бажання втекти від Версальської системи та системи світової економіки було таким сильним, що затуманювало погляди на можливості практичного втілення сконструйованої в такий спосіб імперської політики. Наприкінці Вірзінг говорить про силу могутньої споконвічної ідеї, що рано чи пізно зламає будь-який опір.[34]

У своїй програмі німецької зовнішньої політики Франц Маріоз[35] підкреслював *право* Німеччини на створення імперії. Імперія мала б стати центром економічного та територіального простору цілого континенту, центром «континентального союзу», до якого «органічно зісковзують» народи. Імперія – це співрозмірна німецькому народові політична форма, «в якій його власний порядок може виступити запорукою порядку в материковій Європі». Це право Німеччини на імперію витікало з такого ладу, за якого континент поставав як ціле. Світ ідей, в якому безладна Європа перейде до ладу, постане, поза сумнівом, на німецькому грунті, з німецької думки та німецьких поглядів»[36].

Уже у своїй попередній роботі Маріоз відправив лібералізм та пов'язану з ним політичну та економічну систему на звалище[37]. Тоді як від лібералізму залишилася тільки груда уламків, імперія, на його погляд, є «символом всесвітньо-історичного покликання та призначення німецького народу». Кордонами імперії є межі поширення німецького народу, і тільки він може гарантувати права малих народностей, що примикають до тіла німецького народу. Адже зараз усі вони знаходяться під іноземним впливом і змушені занепадати під гнітом чужих порядків та ідолів.[38]

«Імперія постане... і вона постане після того, як німецький народ виконає своє завдання очистити завали механічного застиглого світу: у великій колонізації, що принесе новий порядок на старі території»[39].

У своїх статтях для «ТАТ» Вірзінг аналізував соціальні та економічні ситуації у певних країнах. Маріоз же та його послідовники

лише приблизно означують розміри та структуру майбутньої імперії. Більшість варіантів ідеї імперії не містили жодної політичної програми – вони були візіями. І що сміливішими були ідеї, що менше вони співвідносилися з реальністю, то палкіше їх приймали і довіряли їм. Звісно ж, існує імперська думка, що, незважаючи на політичний зміст, може сприйматися лише як духовний досвід. Так, наприклад, Е. Рейзнер з Німецької Народної партії стверджує, що імперія «в жодному випадку не є предметом спостереження більшою мірою, аніж віри», це – «обіцяна імперія», що здійсниться тільки після того, як впаде держава.[40] Та як поєднується візіонерський екстремізм націоналістів у питаннях імперії з питанням нації? Насправді діячі з кола Шаувекера та Гільшера були полум'яними націоналістами та захопленими послідовниками імперського міфу. Відповіддю на це запитання є те, що йдеться в принципі тільки про імперію *німецької нації*. Хоча імперська ідея, така дорога для націонал-революціонерів, аж ніяк не вкладалася в рамки старого національно-державного принципу, вони просто поєднали її зі старою ідеєю імперії. Їх не лякало й те, що Німецька імперія, що мала б стати гарантом та охоронцем європейського миру, мала завоювати своє центральне місце серед народів за допомогою військового насильства:

«*Велика, потужна Німеччина майбутнього є їхньою* (націоналістів – Авт.) *волею, нездоланною твердинею у серці Європи... Можуть померти тисячі, мільйони, та що важать ці ріки крові проти Держави, у якій заспокояться тривога та туга німецьких людей*».[41]

Усі імперські ідеї правих антидемократів, однак, перебувають більшою чи меншою мірою в тіні й під впливом праці, що між усіх антидемократичних публикацій Веймарських часів відігравала найбільшу й найтривкішу роль: «Третього Рейху» Меллера ван дер Брука.[42]

ж) «Третій Рейх» Меллера ван дер Брука

Чи можна собі зараз уявити, що за всього свого містичного впливу на антидемократичний масовий рух, насправді, на разючий подив, ця (у майбутньому) містична назва, якій судилося набути такого жахливого відгоміну, виникла не з наміру, а внаслідок збігу обставин.

Близький колега Брука, М.Г. Бем, розповів, що той спочатку мав намір назвати книгу «Третя партія».[43]

У Меллеровій ідеї Третього Рейху немає жодного натяку на середньовічного провісника Третьої імперії Йоахима Флорського[44], хоча й у творі Меллера також присутня ідея останньої, остаточної імперії вічного миру. Меллер дістав число «три» внаслідок простої арифметики. Він починає від німецької імперії Середньовіччя, яку у вишуканих фразах описує як Перший Рейх, далі переходить через імперію Бісмарка як Другий Рейх, який був лише «міжімперством», до ідеї Третього Рейху. Третій Рейх – це німецька держава майбутнього, імперія великонімецького єднання, імперія внутрішньосуспільного примирення заради нації, імперія втілення німецьких цінностей.[45] Попри Версальську мирну угоду, попри революцію Рейх залишається німцям. Супротивники мусили облишити протистояння і з наявних решток імперії здобути нові сили для Рейху. Третій Рейх являє себе у людях, які живуть з усвідомленням вічних цінностей німецької нації. Меллерова ідея імперії – політична й метафізична, її мерехтливий характер – приклад політичної метафізики.[46]

Меллеру йшлося про перетворення ідеї Третього Рейху на свого роду політичний інструмент. Вона мала уявленням про дійсність з політичним змістом. Антитеза ідеї Третього Рейху – панування партій. «Усе зло – від партій» – писав Меллер у «Вступному листі до Генріха фон Глейхена», яким відкривається книга. Проте це не завадило йому розмірковувати про третю партію, складену з консерваторів нового духу, які хочуть Третього Рейху. Це мала бути партія усіх німців, які хотіли Німеччини німецького народу, а не тоді як «партійнімці», завжди дбали про Німеччину своєї партії. Він позиціонує себе як лідера націоналістів, які врешті-решт борються за Остаточний Рейх. Але Меллер не уточнює, чи Рейх консерваторів та Остаточний Рейх – це одне й те ж саме, а про останній каже, що його багато раз обіцяно, та обіцянки ніколи не збувалися, і лише в майбутньому його можна створити. Таким чином, утопія та реалії постійно міняються ролями. Поза сумнівом те, що може існувати лише один Рейх, як існує одна Церква. На думку Меллера, Рейх – це держава німецької нації, а бути німцем означає служити тим цінностям, що самі по собі беззаперечні.[47]

Відтак, ідеї Меллера ван дер Брука про Третій Рейх оповиті містичною напівтемрявою. Це водночас і держава, яку в найближчому майбутньому мав створити німецький націоналізм, і нездійснена обіцянка німецького народу – Остаточний Рейх. Що ж до ідей Рейху як «ідей найвищих абсолютних і світоглядних», то Меллер вважає таку позицію достатньо проблематичною (хоча дотримується її сам), оскільки вона «дуже туманна і неоднозначна».[48] У цих ідеях йдеться про речі, що не суть реальність, та вони одразу стають реальністю. У своєму заклику до читачів сприймати німецькі реалії крізь призму ідей Рейху, Меллер не конкретизує політичних цілей, зазначаючи, що «Третій Рейх стане підсумковою імперією, яка на тлі усіх Європейських потрясінь має нас політично згуртувати».[49]

Книга Меллера мала два наслідки. Назва праці через перетворення її на гасло націонал-соціалістів набула нового значення, цілковито відірваного від змісту книги.[50] Партійні ідеологи загалом визнавали, що книга ван дер Брука має неабияку вагу для процесу[51] формування націонал-соціалістичного світогляду, та не могли дійти принципової згоди щодо використання терміну «Третій Рейх» у пропагандистських цілях. У період, що передував захопленню влади націонал-соціалістами, політичне оточення Меллера підтримувало дуже стримані стосунки із цією партією, що свідчить про наявність певних суперечливих моментів.[52] «Клуб панів» фон Глейхена, як і «Червневий клуб» Меллера, були в опозиції до Веймарської республіки, але пруський авторитарний ідеал держави цих «панів» багато в чому відрізнявся від Гітлерівської ідеї вождівської держави, навіть якщо це й не було яскраво вираженим.

Інший тривкий наслідок книги полягав у ідеї зневаги до демократичних та ліберальних інституцій, яку вона започаткувала. Її вплив, звичайно, не можна порівняти з ефективністю гасел пропаганди, та насправді вона мала величезне значення для формування політичного світогляду значної частини національно-налаштованої інтелектуальної молоді Німеччини, оскільки «Третій Рейх» Меллера був Біблією молодого націоналізму.[53] Імперська ідея, що в книзі виглядає радше сконструйованою, аніж органічною, відігравала другорядну роль, оскільки у пропагандистському використанні практично відділилася від свого «книжкового» змісту. Ідея Третього Рейху набу-

ла міфічної сили, що залишила візії Меллера далеко позаду; вона стала прапором дедалі сильнішого національного руху, який давав змогу сподіватися на надання Імперії німців нового й водночас третього історичного образу. Третій Рейх також мислився як останній Німецький Рейх – і в ідеї, і в дійсності.

ж) Ідея імперії як політична метафізика.

Філософ Гуго Фішер, редактор «Німецьких філософських зошитів», стверджував, що у зацікавленій ідеєю Третього Рейху публіцистиці на певному етапі виникла суперечність. На думку Фішера, коли більше неможливо рухатися вперед, треба орієнтуватися на витоки. Тому в Німеччині «після довгого періоду міжкоролів'я, потрібно зробити нову спробу встановити політичну форму імперії, засновану на метафізичних ідеях». Політична точка опори, вважав Фішер, лежить у метафізиці. Лише у формі імперії держава захищена та перебуває в безпеці. Державність без імперії – лиш тривіальна профанація, що охоплює усі сфери життя після ліквідації державності Середньовіччя.[54]

Суперечність полягала в тому, що політичне та метафізичне змішували, але не могли змиритися із усталеними уявленнями про державу як сукупність владних структур та націю як політично керовану єдність народу.

Відтак ідея імперії стала основним змістом нової політичної метафізики, втіленням глибинних бажань та прагнень. Надія на імперію була, за словами Вальдемара Ґуріана, струменем віри у світі політичної зневіри та економічного занепаду.[55] Як орієнтовний образ нової політичного метафізики, ця ідея мала прихильників в усіх політичних таборах. Це були здебільшого діячі, що прагнули поєднати політику та німецький дух, адже на імперію покладали надії, пов'язані з припиненням меркантильної демократичної політики партійної системи.

«Визначальна роль імперської ідеї полягає у тому, що вона вносить позитив у кризові настрої німецьких буднів. Вона оберігає від нігілістичної зневіри. Віра в імперію пов'язана не лише із пам'яттю про минуле та його нерозв'язані задачі, вона вселяє віру у майбутнє...

У цій ідеї поєднані консервативні, антиконсервативні, християнські та антихристиянські моменти. Рейх можна назвати німецькою картиною світу, яка протиставляється західному гуманізму та відрізняється від східної апокаліптики саме зв'язком із європейською історією»[56]. Насправді була велика різниця між тим, чи орієнтуватиметься майбутня держава на християнсько-універсалістський образ середньовічної імперії, чи на малонімецький імперський тип національної держави Бісмарка. Коли досвід війни став вихідним пунктом процесу становлення німецької нації з її імперіалістичними тенденціями, історичні наслідки були абсолютно жахливі. Універсальна середньовічна ідея Рейху відрізнялася від сучасної тільки тим, що остання була позбавлена християнських критеріїв, місце яких зайняла ідея німецької народності. При цьому тріумфував надміру посилений *німецький провінціалізм*, що прагнув зробити Німеччину центром світових подій через справді всезагальне дотримання імперської ідеї. Усі ці ідеї, незважаючи на їхню розмитість, суть візії політичної утопії. З висоти цих утопій Веймарська республіка виглядала як негідний і ненависний продукт минулої епохи, яка Версальським договором сама підписала собі вирок. Новобудова імперії передбачала руйнування старого – тобто Веймарської та Версальської систем разом. Імперія мала стати великою антитезою буржуазній національній державі.

Ідеологія імперії могла стати панівною візією для антидемократів, адже містила в собі ідею покликання німецького народу, а всі націоналістичні критики Веймарської республіки свою опозиційність зводили до вищого завдання, яке виконувалося тим історичним покликанням німців до імперії. В імперській думці це прагнення мати могутню німецьку державу поєнувалося з прагненням очолити Європейський державний порядок, якому було б під силу побороти Версальську систему та невиправдану вимогу щодо внутрішньої реорганізації Німеччини.[57] Чудесна візія імперії служила щедрою обіцянкою майбутнього, в якому більше не буде злиднів сьогодення, і нарешті знайде втілення обіцяна держава. З ідеї в її містичній та історичній далечині народиться дійсність – імперія миру та безпеки, Вічна Імперія німців.

ПРИМІТКИ

[1] *Büchner F.* Was ist das Reich? Eine Aussprache unter Deutschen. – Oldenburg, 1932.

[2] Ibid. – S. 9.

[3] Фраза О.А.Шміда-Ноерра. Цит.за: Ibid. – S. 25

[4] Див.: *Mirgeler A.* Das Reich und getne Kerneiner // Ibid. – S. 43ff. Міргелер виступає проти імперіалістичного розуміння ідеї рейху. Імперіалізм передбачає розширення підвладних територій держави, тоді як імперія-рейх базується на політичній співпраці. Найбільшими загрозами ідеї рейху, на думку Міргелера, є демонізм техніки та систем більшовизму, фашизму та пан-європейської демократії.

[5] Aretin E., Frhr. von. Das Mißverstanandene Reich // *Büchner F.* Op. cit. – S. 81. Стаття стосувалася внутрішньогерманського співвідношення між рейхом та землями. Закид автора республіці полягає в тому, що вона призвела до застигання німецької ідеї.

[6] *Mirgeler A.*, Katolizismus und deutche Politik // Was wir vom Nationalsocialismus erwarten. – S. 22ff. Міргелер (1932 р.) вважає, що попри тенденцію наголошення націонал-соціалізмом особливої ролі передвічної сили землі, народу та вождя, яке відповідало католицькому природному праву, лишалося непевним, чи зсув «у теологічній суворості» християнсько-німецького Рейху прийде у відповідність із середньовічною імперською ідеєю.

[7] *Schramm W. von.* Radikale Politik. – München; Leipzig, 1923. – S. 71. Подібної версії християнської ідеї імперії дотримувався Едгар Юнґ (Див.: *Jung E.* Herrschaft der Minderwertigen).

[8] «Єдина імперія – це відповідний Творінню сенс світової історії» (*Stapel W.* Der Christliche Staatsmann. – S. 244).

[9] Ibid. – S. 245.

[10] Ibid. – S .253.

[11] Ibid. – S. 250.

[12] *Stapel W.* Imperium Teutonicum // Deutsche Volkstum. – 1931. – S. 6; цей абзац міститься також у «Christlische Staatsmann».

[13] Ibid. – S. 6

[14] Ibid. – S. 8. Штапель протиставляє ідею імперії німецьким реаліям. «Чи можете ви уявити, що належите до нації, яка протистоїть іншим націям? Чи можете ви змиритися з тим, що світ тремтітиме *не* перед вами?» запитує він «гордих німецьких юнаків». «Горді юнаки й підневільна нація – як це тримається купи?» Наприкінці своєї книги він пише, що німецькі юнаки перетворилися на безробітних жебраків і просять милостині у держави, тоді як їх призначення – панувати: «Погляньте на крокуючі загони німецьких юнаків і зрозумієте, для чого вони призначені Богом! Воїни вони від природи, панувати ж – їхній фах!» (Christlische Staatsmann. – S. 272).

[15] *Schauwecker F.* Verwandlung der Seele // Aufstand. – S. 32.

[16] Цит. за: *Büchner F.* Op. cit. – S. 47.

[17] *Heinz W., Fr.* Das Reich, der Reichsraum und der Faschismus // Aufstand. – S. 65

[18] Слова Ф. Шаувекера. Цит. за: *Büchner F.* Op. cit. – S. 50

[19] *Heinz W., Fr.* Op. cit. – S. 67

[19 a] *Wehner J. M.* Das unsterbliche Reich // Reden und Aufsätze. – München, 1933. – S. 17

[20] *Hielscher F.* Das Reich. – Berlin, 1931

[21] Несподівана прихильна оцінка книги Ернстом Робертом Куртіусом, який у своїй праці «Німецький дух під загрозою» протиставляє «бездушному націоналізму» кола «ТАТ» книжку Гільшера як справжній прояв німецького імперського романтизму. «В ньому промовляє людина, яка знає німецький характер і німецьку душу» (*Curtius E.R.* Deutscher Geist in Gefahr. – Stuttgart, 1932. – S. 45).

[22] *Hielsher F.* Op.cit. – S. 228

[23] Ibid. – S. 355

[24] Ibid. – S. 367

[25] Sozialrevolutionärer Nationalismus-Schriften der «Kommenden». – Flarcheim, [o. J.]. – S. 78.

[26] Ibid.

[27] Ibid.

[28] Див.: *Naumann F.* Mitteleuropa. – Berlin, 1915.

[29] *Spahn M.* Für den Reichsgedanken: eine Aufsatzsammlung. – Bonn; Berlin, 1936. – S. 34ff.

[30] *Boehm M.H.* Der Bürger im Kreuzfeuer. – Göttingen, 1933. – S.100.

[31] Ibid. – S. 105.

[32] *Wirsing G.* Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft. – Jena, 1932

[33] Ibid. – S. 308. Критики-сучасники Вірзінга закидали йому та його колегам з «ТАТ» «просторову романтику». Див.: *Unfried U.* Die Intellektuellen und der «Kapitalismus». T. 2 // Frankfurter Zaitung. – 1931. – 11 Sept. Леопольд Шварцшільд, видавець лівоінтелектуального «Щоденника», критикував Фердинанда Фріда, що координував свої економіко-політичні цільові установки з ідеями зовнішньої політики Вірзінга, за «надлишок політичної солодкої патоки», якою усе «перемащено»(Tagebuch. – 1931. – 19 Sept.)

[34] *Wirsing G.* Op. cit.

[35] *Mariaux F.* Nationale Außenpolitik. – Oldenburg, 1932.

[36] Ibid. – S. 67.

[37] Mariaux F. Der Schutthaufen.

[38] Ibid. – S. 231

[39] Ibid.

[40] *Büchner F.* Op. cit. – S. 96

[41] *Jünger F.G.* Der Aufmarsch... – S. 65–66.

[42] «Для нашої сучасності стає важливо нагадати, яку нав'язливу містичну силу мав створений Меллером ван дер Бруком вираз «Третій Рейх». (*Günther G.* Op. cit. – S. 8).

[43] *Boem M.H.* Moeller van den Bruck in Kreise seiner politischen Freunde // Deuttsches Volkstum. – 1932. – Bd. 34. – S. 695. Цілий номер присвячено Меллеру.

[44] Див. щодо цього насамперед: *Voegelin E.* Die Neue Wissenschaft der Politik. – München,1959. – S. 161. Перекладено з американського видання 1952 року.

[45] Меллер чітко називає нову імперію підсумковим Рейхом, бо він «утвориться із суперечностей, спестерігаючи які, мусимо жити».

[46] Такий характер ідеї Меллера зумовлюють часті переходи від пророцтв до історичного аналізу. Карл фон Оссєцкі назвав цю працю «політично ворожою ламентацією». Для Оссєцкі метафізика політики не існує. Його заступник (на час арешту) у часописі «Світова сцена» («Weltbuhne») Г. фон Герлах у зв'язку з цим пише: «Розсудливість тепер неходовий товар. Її повністю замінила містика. А в політичному плані містика може продукувати лише дурниці» (Weltbuhne. – 28.06.1932. – S. 954).

[47] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. – S. 349

[48] Ibid. – S. 13

[49] Ibid. – S. 14

[50] Йдеться не лише про використання терміну націонал-соціалістами. Газета фрейкорів того часу теж носила назву «Третій Рейх». Ідея Третього Рейху була присвоєна більшістю націоналістичних угруповань. Утім, не можна також говорити про узурпацію терміну нацистами, хоча їм вона пасувала менше, ніж усім іншим угрупуванням. З іншого боку, ідея Меллера була дуже невизначеною та туманною, що відкривало можливості наповнення її найрізноманітнішими змістами. А відтак, цей термін не міг стати ключовим для якоїсь конкретної політичної програми.

[51] Йозеф Геббельс: «Я вітаю поширення цієї книги – найважливішої для НСДАП історії політичних ідей» (в одному з проспектів Гамбурзького видавництва «Hanseatischen Verlagsanstalt» після 1933 року).

[52] Див.: S*chröder G.* Flucht in den nationalen Sozialismus? // Das Gewissen. – 1928. – 1 Dec. – S. 8. Автор виступає проти державницько-соціалістичних тенденцій у колах націоналістів. Він вважає втечу в націонал-соціалізм хибним шляхом. Співпраця молодоконсерваторів з оточення Меллера з Папеном та Шлейхером була спробою запобігти перемозі націонал-соціалістської партії.

[53] З-поміж програмних творів консервативної революції ця мала найбільший вплив. «Національний рух і книга ван дер Брука тепер нероздільні», – писав Ганс Шварц у своїй післямові до популярного видання «Третього Рейху» (4 Aufl. Hamburg, 1931. – S. 246).

[54] *Fischer H.* Politik und Metaphysik // Deutsche Blätter für Philosophie. – Bd. 5. – S. 270ff.

[55] *Gerhart W.* (Pseudonym). Um des Reiches Zukunft. – Freiburg, 1932. – S.128

[56] Ibid. – S. 125

[57] Протягом усього існування Веймарської республіки одночасно з численними викладами бачення імперії точилися гострі суперечки щодо реформи держави. У них частково проявлялися риси ідеології міфічної імперії, та назагал вони мали типовий характер політичних дебатів щодо питання: централізм чи федералізм? У дискусії використовувались лиш окремі елементи вищеописаних поглядів. Та при розгляді практичних питань розподілу влади між центральним урядом та землями, згадувані візії імперії, зрозуміло, не мали шансів бути серйозно сприйнятими. Про суперечки щодо реформи див.: *Bracher K.-D.* Op.cit. – S. 559-571; з останніх праць див. роботу Ґ. Шульца в кн.: *Bracher K.-D., Sauer W., Schulz G.* Die nationalsozialistische Machtergreifung. – Köln, 1960.

Розділ 11. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКИ АНТИДЕМОКРАТИЧНОЇ ДУМКИ

У центрі антидемократичної думки стоїть цілий ряд понять, що потім у якості топосів проходять через усю антидемократичну літературу. Вони є більше ніж визначеннями – а радше вербальними символами політичних міфів, провідними ідеями, які переросли у візії, що надихали політичний процес.

а) Народ

Серед основних понять антидемократичної правої ідеології поняття «народу», без сумніву, одне з найсуттєвіших та найбільш плідних у політичному сенсі. В ідеях «народу» виявляється специфічно німецький, антизахідний складник антидемократичної ідеології. Веймарський період спричинив до девальвації поняття «народ», а також «народний», «національний», у такий спосіб змістивши один із усталених німецьких політичних топосів з кінця XIX століття.[1] Антиліберальна державницька ідеологія в Німеччині невіддільна від ідеї народу. У ній вбачали гарантію національної єдності попри усі розбіжності у походженні та способі життя (у преамбулі до Веймарської конституції йдеться про те, що цей закон видав «німецький народ, єдиний за походженням»). У цій ідеології бачили дію природних законів, сил історії та традиції, вважали, що у зв'язку з народністю проявляється індивідуальна унікальність індивіда, тільки у єдиному народі кожен по-справжньому вільний. У Веймарській республіці розділеність народу на партії та класи була сильнішою, ніж будь-коли у минулому, тому ідея «народу» мала такий великикй вплив. Буржуазія ставилася до цих ідей з глибокою відданістю, інтелектуали буржуаз-

ного походження піднімали їх на свої прапори. До певної міри це була спроба пом'якшити суспільні та політичні зміни кінця XIX – початку XX століття. Після 1919 року буржуазія з основного державного стану перетворилася на підпорядкований клас. Вона сподівалася повернути собі панівне становище за допомогою народницької ідеології, навіть якщо для цього треба було зректися тих ліберальних ідей, що прислужилися розквіту буржуазії в минулому.[2]

Суспільно-політична ситуація у Веймарській республіці дуже сприяла розгортанню народницьких ідей. Коло німецьких народників брало свій початок ще за вільгельмівських часів і не збиралося дозволяти втручання новоприбульцям до рядів народовської ідеології (таким, як Меллер ван дер Брук)[3], їх вважали у кращому разі епігонами.

Та насправді ці молоді були набагато впливовішими за своїх попередників. Активні антидемократичні групи вважали народовців фанатиками «німецькості» та «расовості», до яких аж ніяк не варто ставитись серйозно. Така зневажливій оцінка була спричинена інтелектуальним рівнем їхніх вчень – вони могли справити враження тільки на вчителів середніх шкіл. Меллер, М.Г.Бем, Штапель, Шпан, Ульман та деякі інші представники «консервативної революції» переводили народовську ідеологію на вищий рівень. У будь-якому разі вже за часів Веймарської республіки була помітна різниця між «народовцями« та іншими угрупуваннями, що користувалися подібною риторикою, хоча у трохи інший спосіб.[4] У тому, що народовська ідеологія та ідеї єдності були у великій пошані як серед буржуа, так і серед інтелектуалів, була заслуга не народовців, а неоконсервативних публіцистів.

На фоні теоретиків народництва виділялися дві особистості: Вільгельм Штапель та М.Г. Бем. Штапель зробив з часопису «Німецька народність» такий орган, що був програмним вже за назвою. М.Г.Бем, який належав до найближчого оточення Меллера ван дер Брука, і поширював свої погляди також як і викладач Німецької вищої школи політики, став спеціалістом з питань німецького населення прикордонних територій та національної політики, і підсумував свої різнопланові праці у теоретичному опрацюванні «Самобутній народ»[5], що вийшла друком 1932 року. За Штапелем, народ – це не поняття, а «сутність», «єдине і закономірне життя»[6]. Це стала природна спільнота,

що по суті відрізняється від будь-якого суспільства. Народ існує не тільки у теперішньому, він сам є своєю власною історією. Як член свого народу, кожен несе перед ним відповідальність: «Усі мої вчинки я роблю перед лицем мого народу. Я живу не сам по собі, а у зв'язках родини та народу. Я прив'язаний до них традиціями, вірністю нашим предкам та піклуванням про нащадків»[7]. Відповідно до цієї теорії справжні об'єкти історії суть народи, а не люди, країни чи епохи. Вони суть основні одиниці розгортання історії, яке протікає у зіткненнях народів.

Таке трактування ролі народу в історії викладене й у праці Бема. Він ставить народ попереду будь-чого державного. «Наука про народ» повинна, на думку Бема, стати науковою основою політичної історії. Народ – це специфічна сутність, «живе ми-я»[8] (що демонструє зливання народу та його окремих індивідів). Незважаючи на те, що Бем використовує наукову термінологію (втім, не завжди вдало), його теорія народу загалом недиференційована і базується на абсолютизуванні народовської ідеології. Народ є «метаісторичною передумовою усієї історії». За такого визначення народу, система національних держав, що подеколи перетинає етнічні кордони, здається відсталою та реакційною.

Разом з ідеями про приналежність німців до єдиного народу виникала проблема народних меншин, створена Версальським договором, та й взагалі нові основи державності поставали у критичному світлі. З «Європи невоз'єднаної»[9], створеної Версальським договором, мав постати новий лад, що базуватиметься на принципі народності, тобто державні кордони мають збігатися з межами проживання народів.

Саме це, а не відновлення старих кордонів, було метою народовських груп за кордоном Німеччини. «Німецька спілка оборони» (Deutsche Schutzbund) Карла фон Леша, одного з діячів кола Меллера ван дер Брука, тривалий час діяла як прикриття національно-народовської діяльності поза німецькими кодонами. Об'єднання німців за кордоном ідеологічно базувалося на приматі народу, втім, не дивно, що зайняті «народовською боротьбою» національні спілки й групи не завдавали собі клопоту оформляти стосунки зі східними сусідами у більш товариській формі.[10] Ідея того, що ера національної держа-

ви минула, а за нової ери повинні розвиватися народи, що становитимуть основу європейської державної системи, більш-менш явно стояла навіть за невинною, на перший погляд, затією – «Великою мандрівкою« спілчанської молоді до Південного Тиролю, Богемії чи Семиграддя.[11]

Переконання освічених кіл у необхідності поглиблення народної ідеї було дуже глибоким. 1929 року З'їзд німецького студентства в Ганновері вимагав від Міністерства культури створення кафедри народознавства та геополітики[12], тим більше, що професура була впевнена в академічній глибині цих дисциплін[13] (таким чином, цільові установки народовської теорії отримували геополітичне підґрунтя[14]). Народознавство як університетська дисципліна входило у моду за часів Веймарської республіки і спочатку не мало жодних політичних конотацій, та без широкого поширення народовської ідеології не розвивалось б так швидко. На відміну від геополітики, що давала сміливим цілям політичне та географічне підґрунтя, у народознавстві з'явилася небезпека неправомірного використання категорії «Чужого», про яку постійно говорили народники. «Чужим» був кожен, хто не належав до власного народу, а право визначення, що ж є насправді німецьким, а що таким не є, належало цілком до компетенції свавільної націоналістичної публіцистики:

«*...Якщо Німеччина хоче зберегти свою чистоту, то вона повинна позбавитися усіх чужорідних соків і берегти шляхетність своєї нордичної душі*»[15].

З обов'язку перед німецьким народом виростає боротьба проти проникнення іноземців – прагнення зберегти чистоту народної сутності. Це саме та точка, де народовська ідеологія пов'язана з теорією рас, де міф народу переходить у міф крові та раси.[16] Навіть якщо не йдеться про біологічний натуралізм вищого призначення німецького народу, обов'язково говорять про святість крові та значення раси. Лиш той народ є сильним і великим, що піклується про чистоту своєї крові, існує як монолітна спільнота саме на основі чистоти крові.[17] Той народ стверджує свою основу, що звільняється від чужорідних частин і у своєму тілі починає нове життя. А відтак з теорії самобутності народу виростає теорія раси, якщо народну душу широким жестом ідентифікувати з душею раси.[18]

Ідея народу породила багато похідних ідей, які намітили напрямки розвитку національної опозиції. Грубий біологічний натуралізм вчення про раси стоїть в одному ряду з поняттям раси a-la Шпенглер; віра у метафізичну функцію крові – поруч із вченням, у якому розрізняються тільки єврейська, арійська, германська та слов'янська кров. Народ – центральне політичне поняття антидемократичного ідейного напрямку. У своїй праці «Права революція» Ганс Фреєр описав антидемократичний рух як повстання майбутнього народу проти системи індустріального суспільства: народ з'являється в історії як нова величина. Його веде дух народу, і завдяки йому народ перетворюється на втілення історичної волі, яка перетворює індустріальне суспільство, базоване на волі окремих індивідів, на народну державу – волю спільноти.[19] Народ є «цілісність життя, спільнісна цілісність».[20]

б) Спільнота

Міф про народ щонайтісніше пов'язаний з ідеєю спільноти. Було не тільки доведено, що німецька сутність розкривається лише у спільноті, але також і те, що незважаючи на специфіку стану індустріального суспільства, спільнота є соціальним ідеалом, якого цілком можна досягти. Відоме розрізнення між спільнотою та суспільством, впроваджене Фердинандом Теннісом, використовувалося у Веймарській публіцистиці дуже однобічно, що суперечило тонким інтелектуальним ходам їх творця.[21] Спільнота – це добре, суспільство – погано, спільнота – органічна, суспільство – штучне, спільнота – Божий витвір, суспільство – справа рук людини.

Спільнота була одним з магічних слів Веймарського часу. Сяйво цього поняття піднімалося від малих груп до народу як найбільшої можливої спільноти, втім, межі цього поняття були невизначеними.[22] Спільнота обіцяла єдність, силу та владу, яких так бракувало Веймарській республіці, тому не дивно, що ця ідея стала такою впливовою у політичному сенсі. Крім того, вона обіцяла безпеку, захищеність, теплу домашню атмосферу та стабільність розпорошеному суспільству. Як же легко було доводити вищу цінність спільноти на тлі суспільства шкурних інтересів!

«Я – тобі, ти – мені, – це найвища мудрість суспільства індивідуалізму. Я віддаю себе повністю, щоб у спільноті зросло моє Я: це і є внутрішній досвід спільноти».[23]

Зважаючи на усі можливі позитиви, диктовані часом, ідеї спільноти звучали заманливо не тільки для націоналістів. Оскільки постійно йшлося про єдність – єдина держава, об'єднаний народ, – ідеологія спільноти могла знайти своє втілення лише в ідеї народної спільноти як у непорушній єдності усіх членів народу: «Спільнота, у якій німець може проявити себе – це народ».[24]

«Народна спільнота! При цих словах молодь тремтить у найвищому пориві, бо вони – зв'язка між прекрасним минулим, безликою буржуазною сучасністю та майбутнім. Відмовитись від «я» і цілковито розчинитися у «ми» – священна воля молодих. Бо вони знають, що роздробленість руйнує світ Батьків, відчужує та робить черствими людей. Тільки у спільноті може себе реалізувати народ та кожен окремий індивід»[25].

Таким чином, народницька ідеологія та ідеологія спільноти збігалися. Спільнота могла втілюватися і в менших за масштабами формах – таких, як спілки молодіжного руху, та кожна з них неодмінно розглядалася як зародок великої спільноти народу. Подібні ідеї маскували диктаторські інтенції антиліберальної державності. Ці політичні міфи (у позитивності яких не було сумніву) стояли на передньому плані антидемократичного ідейного напрямку і притуплювали політичний зір сучасників у напрямку законно-державної організації народної спільноти. Функцією міфів було завуалювати схему диктатури, що проступала у планах постліберальної держави.

в) Нація

На відміну від ідеї народу поняття «нація« було далеко не так чітко визначеним. Під «народом» було прийнято розуміти велику спільноту людей однакової крові й однакової культури, тобто, однакової народності – німців. Чим же тоді була нація? Чи була вона ідентична з країною, чи з народом, чи з обома? Національна опозиція Веймарської республіки так і не спромоглася дати чітке визначення цього терміну, хоча й постійно ним користувалася. Ми наведемо кілька типових прикладів.

Представник Німецької національної народної партії (пізніше – народної консервативної) фон Ліндейнер-Вільдау у статті про консерватизм писав:

«*У центрі нашої думки стоїть нація як велика спільнота, об'єднана долею, створена відмінною від усіх інших націй, адже так само, як вічний Керманич всесвіту створив усіх людей різними, різняться й нації, і кожна з них мусить втілити частину Його вселенського задуму*»[26].

Стаття Г.Ульмана «Від народу до нації» веде мову далі. Тут читаємо:

«*Під нацією ми розуміємо поєднаний у єдиному волевиявленні народ, що вбачає свою місію у боротьбі за власну єдність*»[27].

Не кожен народ є нацією. Навіть населення держави. Населення Веймарської республіки, на думку деяких, не є нацією, через те що не має об'єднаної політичної волі, а крім того, не втілився у політичну форму народ.

У публіцистиці антидемократичного руху нація згадується як політична єдність народу, із визначеними політичними інтересами.

Народ Веймарської республіки не мав чітко сформульованої спільної волі. З цього приводу можна сказати:

«*Сьогодні ми ще не нація. Ми зазнали поразки у війні, тому що не були нацією. Доля послала нам це випробування, щоб ми стали нацією*»[28].

Та чи не була нація чимось більшим за народну спільноту, об'єднану політичними інтересами? Меллер ван дер Брук розширив національну ідеологію, наголошуючи на значенні народу для нації:

«*Жити з усвідомленням національної приналежності означає жити з усвідомленням власної значимості. Нація – спільнота, що надає значення*»[29].

В антидемократичній ідеології ідея нації була невіддільна від ідеї єдності. Для того, щоб прагнення народу знаходили собі вираження, він мусить бути об'єднаний єдиною волею історичної самосвідомості. Та всі численні партії Веймарської Німеччини претендували на втілення національної волі, так що важко було визначити за цим процесом волю самої нації. Ситуація демонструвала лише аморфність та роз'єднаність німецького народу, який ще не оформився як нація. Лише потужний національний рух, спрямований проти держави партійно-

го представництва, породив надію на те, що народ став на шлях формування нації.

Термін «національний», хоча й вживався у назвах деяких партій[30], але служив лише привабливою етикеткою, а самі ці партії найбільше прагнули покінчити з «системою» (тобто партійною системою). Бути «національним» означало бути поза партіями. Прибічники національної ідеї вживали цей термін то в зв'язку з народом, то в зв'язку з державою; врешті, він став візитною карткою антидемократичної ідеології. Це завадило тому, щоб цю ідеологію почали декларувати як партійну. Врешті, ідея «національного» була узурпована правими антидемократичними силами. Для них Веймарська республіка не була національною державою. Вони взагалі не вважали її державою, хоча, що характерно, це означало одне і те ж саме.

«Національна» ідеологія Веймарського періоду зводилася до прагнення єдності, сили та порядності держави. Шлях до цього вбачали у заміщенні парламентського режиму авторитарним (на чолі держави має стати вождь, якому довірятиме народ), що в подальшому передбачає повернення колишньої сили та величі Німеччини, а також відхилення усіх звинувачень з боку ворогів часів війни та їхніх попихачів у Німеччині, що зазіхають на честь держави, особливо, звинувачень у розв'язуванні війни.

Гасла про єдність, владу, та честь держави підтримували всі партії Веймарської республіки. Суттєвим для німецького націоналізму було те, що ці постулати були потрібні, щоб використати їх проти Республіки та її політичного ладу. Але це було не прагнення об'єднатися на основі демократичної конституції, а прагнення покращити зовнішньополітичне становище країни, а відновлення честі держави вбачали не тільки в акті самоочищення. Бути «національним» означало просто бути проти всіх дій Республіки, навіть якщо вони не суперечили «національним» вимогам. Це спричинило до того, що національна ідеологія мала фатальний вплив на політичне життя Республіки. Логічним наслідком цього було утворення у Бад Гарцбурзі «національної опозиції» – об'єднання найзначніших антидемократичних сил. Опонуючи, таким чином, закону, на якому базувалося існування Веймарської республіки, антидемократичні партії та кліки були, насправді, опозицією проти нації.

г) Організм

Це слово також незмінно входить до понятійного арсеналу антидемократів. Термін набув певної значущості у романтичній державницькій філософії кінця XIX століття та в антиліберальній політичній думці XX століття перетворився на порожній лозунг, без глибокого філософського наповнення. Ідеологи націонал-соціалізму з оточення Розенберга, як і численні молодіжні газетки та антидемократична література, використовували це поняття необдумано й механічно. У спробах описати сучасний стан суспільства та нової держави воно служило таким собі «хлопчиком на побігеньках». Опозиції «народ-маса» та «суспільство-спільнота» відповідали антитезі «органічний-механістичний».

Ф.Ґ.Юнгер протиставляє органічну свідомість націоналізму будь-яким механістичним ідеям.[31] На цьому ж протиставленні органічного та механічного базується ґрунтовна праця Краннгальса про органічну будову світу.[32] Зрозуміло, що під органічним розуміють усе нове, хороше, перспективне, якому протистоїть механістичний, зашкарублий світ Веймарської Республіки, що рухається до заціпеніння і неминучої смерті.

У виданні однієї студентської спілки читаємо:

«Корінь нашого світогляду – ідея організму, органічного росту. Себто розуміння усього сущого як такого, що перебуває у процесі становлення, росту, органічного цілого, органону... Органічність володіє кожною подією, образом, думкою».[33]

Ми не будемо розглядати заплутану ідеологію органічного в усіх її розгалуженнях. Для розуміння основ антидемократичного руху важливо пам'ятати, що такі елементарні поняття як народ, спільнота та організм становлять ядро його світоглядних настанов. Кожне з цих наріжних понять дуже полемічне, вони служать не для осмислення дійсності, а як зброя проти цієї дійсності. За допомогою всіх цих понять, їхнього протиставлення зазвичай описувалася актуальна суспільно-політична ситуація у Веймарській Республіці. Таким чином, мова йде про поняття, піднесені до статусу міфу, що породжують безкінечні ряди наступних. Під чарами таких утопічних уявлень – про чудесну злагоджену спільноту, розвинений, сповнений життєвої

енергії народний організм, впорядковану органічну цілісність – Веймарська Республіка саме й набувала тих фатальних рис, які їй приписували. Намагаючись бути близькими до життя і служити йому, письменники із запалом переписували ці далекі від правди твердження, ідеалізовані уявлення про майбутнє, чим фальсифікували життя. Начебто намагаючись докликатись могутності справжнього життя з-під влади розсудку, вони створили свій «органічний» світогляд з суто абстрактних понять. Цей світогляд, хоч і був цілісним[34], мало уваги приділяв політичним і суспільним реаліям. З глибоким переконанням, що світогляд в принципі може бути тільки органічно-консервативний та механічно-ліберальний, світ ділили на чорне і біле. Найчорнішою виявлялася Веймарська Республіка, чиє механістичне підґрунтя було чуже німецькій сутності, тоді як антидемократичний органічний світогляд мав стати рятівним для народу та кожного індивіда та вирішити усі проблеми століття.

Зважаючи на засилля ідеалістичних позицій, атакувати республіку було нескладно. Загальна орієнтація на ідеальний образ держави, супроти якого реальність здавалася незадовільною, робила неможливою річчю тверезий погляд на стан держави та можливість його реформування. Замість того, щоб висувати конкретні пропозиції щодо виправлення вад державного ладу, проголошували експресивні гасла, такі як «народ-спільнота-організм». Насправді ж, це означало тільки відхід від актуальних проблем, що потребували розв'язання. Модні в той час поняття «народ», «спільнота», «кров», «раса», «органічне» були дуже простими і водночас переконливими. Це робило їх дуже корисними для політичної думки, що вже давно не керувалася категоріями розсудку. Аналітичні ідеї публіцистів-антидемократів щодо політичного стану держави були предметно-критичними та конструктивними тільки на перший погляд, насправді ж вони були нічим іншим, як переписуванням тих самих безплідних гасел. Автори, звісно, не викладали щоразу суть понять «народ», «спільнота», «органічне», але працювали в цій термінології, у творах прочитувалося приховане прагнення до єдності, гармонізації, розчинення індивідуального «я» у «ми».

Хто б завдавав собі клопоту перейматись суперечністю між прославленням народу та зневагою до народної волі в авторитарній дер-

жаві? Хто взяв би на себе відповідальність винести на обговорення проблему, що в результаті протипоставила б елітарну ідеологію та народну волю? Проходили повз увагу навіть постійні приниження народу як маси, які, щоправда, тієї ж миті супроводжувались прославленням творчої сили цього ж народу. Чи змінилася б ця ситуація, якщо просто замінити б термін «органічний» на «механічний»? Як взагалі поєднується ідеологія органічності з усепоглинаючим прагненням консерваторів до революційної діяльності? Ті самі люди, що красивими фразами про органічну зрілість та зростання завіряли, що органічну конструкцію неможливо так просто сконструювати, у тих самих творах із революційною гарячковістю писали про необхідність суспільного перевороту, що цілковито суперечило їхнім засадничим принципам. Ернст Юнґер був певною мірою чеснішим, говорячи про «органічні конструкції» у своєму «Робітникові», та навіть це словосполучення було взаємосуперечливим. Він першим відкрито схвалював механічну зміну державного ладу, втілюючи при цьому весь антидемократичний рух. Уже йшлося не про благоговіння перед «загадкою народження нації», а про пристрасне бажання якнайшвидше дати нації нову державну форму.

Лексикон дискусій навколо оновлення Німеччини складався з емоційно навантажених гасел, що проголошували усе, пов'язане з республікою, меншовартісним і за рахунок цього ставали ще яскравішими світилами на небі політичних ідей. Та насправді їх сяйво було оманливим, бо вони лише віддзеркалювали світло уявної майбутньої реальності, якій так і не судилося збутися в XX столітті. Віра в те, що вони насправді мають стосунок до політичних цінностей та реалій, була спокусою для інтелектуалів, які, почасти через соціальний ресантимент, а почасти через усвідомлення необхідності «оздоровити« німецьку державу та суспільний лад, підмінювали політичною вірою здоровий глузд. Характерна для всієї доби боротьба з раціо породила небезпечну напівправду: що вірити набагато важливіше, ніж міркувати. Відкинувши здоровий глузд та зв'язавши вчинки з вірою, ця боротьба відкрила шлях інстинктам та домислам. Саме на цьому зв'язкові потім ґрунтувався націонал-соціалізм.

д) Рішення

Для ідейного руху Веймарського періоду був характерний радикалізм та орієнтованість на рішення і вчинок. Термін «рішення», що часто на латинський манір іменується «децизією», від чого походить неологізм «децизіонізм», не став політичним гаслом часу, масовим опіумом, на відміну від гасел Третього Рейху та термінології народної спільноти. З огляду на це, він мав непересічне значення для певної частини антидемократичного ідейного напрямку. Цей термін є суттєвим моментом системи антидемократичного мислення. Він заклав основи мислення в термінах «або-або». Децизіонізм вимагає рішення, вимагає зізнання, не терпить посередницьких позицій, прагне відновити впливовість «політичного рішення».

У культурницьких та державних колах Веймарського періоду необхідність особистого рішення відчувалася особливо сильно. Потреба рішення була визначальним елементом у русі відновлення християнських конфесій. Шкодувати про відсутність духовного рішення було невід'ємною частиною песимістичних у культурному відношенні трактатів та праць. Рішення було необхідне насамперед щодо непевної політичної ситуації. Радикальні політичні партії Веймарського часу перетворилися на осередки політичних релігій.[35] У них гніздилася рішучість, характерна для релігійних культів, але заснована на засадах політичного світогляду й есхатологічного характеру.

Течія децизіонізму, що мала сильний вплив на найавторитетніших теоретиків консервативної революції, була лише підготовчим етапом до прийняття рішення надати лідерові-фюреру безумовне право визначати світогляд держави – що насправді означало уникнення будь-яких рішень у подальшому. Такий поворот був відповіддю на ситуацію світоглядного релятивізму, на феномен «суперництва світоглядів». Це було не прийняття якогось визначеного світогляду чи певної політичної віри, а схвалення рішення як творчої сили поза всіма політичними установками. Течія врешті започаткувала нову партію з новим світоглядом, та її становлення було пов'язане з цілковитим розривом зі своїми засадничими тенденціями.

Найсерйознішим представником децизіонізму у Веймарській Республіці був Карл Шмітт. Рішення було центральним терміном у

його політичній філософії. Воно недарма відіграє значну роль у його праці «Політична теологія».[36] В основі будь-якого ладу лежить рішення та правовопорядок. Вони базуються не на нормах, а саме на рішенні. Конституція також є не набором норм, а основним рішенням народу.[37]

Щоправда, Шміттові не вдалося розробити логічну модель децизіонізму. Він знаходить історичні паралелі у французькій контрреволюції, у філософії Донозо Кортеса та Томаса Гоббса. Бюргерський менталітет, на його думку, потрібно змінити на менталітет лібералізму. Йому особливо імпонують погляди Кортеса, оскільки той розуміє буржуазію як клас, що дискутує. Хто дискутує, продовжує думку Шмітт, прагне тільки уникнути прийняття рішення. Клас, що переводить політичну діяльність у балачки, не готовий до соціальної боротьби.[38] Слідом за Кортесом Шмітт протиставляє дискусіям ліберального суспільства XIX століття ідеологію диктатури. Диктатура відповідає сутності рішення, в її ідеології легітимність знімається на користь «децизії».[39]

Шмітт переоцінює формальний принцип рішення за рахунок специфічного визначення політичного. Політичне в ідеології децизіонізму формально визначається за ознакою розрізнення своїх і чужих (друг-ворог) і саме по собі не є смисловою одиницею. Боротьба полягає у їхньому постійному антагонізмі. «Час дискусій минув, більше не йдеться про те, що говорять і пишуть – йдеться про конкретні дії і випробування».[40] На зміну ері дискусій приходить час командування.[41] Місце балачок займають диктати, а з роздробленості лібералізму виростає стрімка піраміда національної диктатури.

У своїй знаменитій праці граф Кроков прослідковує нігілістично-деструктивний момент у творах попередників Шмітта – Ернста Юнґера та Мартіна Гайдеґґера.[42] Результат його аналізу дицизіонізму парадоксальний: на думку мислителя, він відкрито уникає прийняття рішень і тому, з усією своєю імпульсивністю і рішучістю, потрапляє в залежність від соціальних рухів. З відкритого мислення, що не прив’язувалося до якоїсь конкретики, децизіонізм з часом перетворився на ідеологію, що постійно шукала конкретних прив’язок.[43] Децизіонізм був лише одним з аспектів антидемократичної ідеології.[44] Його значний вплив на сучасників-інтелектуалів був пов’язаний з

ефектом прозріння, яке передбачав децизіонізм. У децизіонізмі полягає деструктивний компонент антидемократичної позиції. Подібно до того, як філософія життя не займалася описом процесу життя, децизіонізм не йшов далі проголошення сили та влади великого рішення. Роздуми про сенс рішення призводили до абсолютизації певних антидемократичних ідей – раси, класу, держави чи народу.

Віра в рішення виключала будь-яку можливість демократичного компромісу. Децизіонізму властивий естетичний момент: рішення мусить бути однозначним, ясним та послідовним.[45] Він схильний до впорядкованості; ситуацію, в якій діють багато сил, описує як жахливий хаос, нездатний породити чітку та ясну структуру. Децизіонізм критикує ліберальний суспільний лад, в якому поділ влади та канали впливу приховані, прагнучи замінити його новим ладом, що базуватиметься на нових владних відносинах, регульованих рішенням-децизією.

е) Нова політика

Противники Веймарської Республіки наголошували на своєму прагненні допомогати політиці. Та що ж вони розуміли під політикою?

Найчастіше зустрічаються такі ж визначення, як і в літературі, традиційно орієнтованій на національну державу: політика – це мистецтво управління державою. Воно потребує відповідного державного діяча, вождя, а не політика демократичного зразка. Таким чином, політика перетворювалася на історію великих вчинків великих людей.

Таке розуміння політики було досить поширеним ще до Першої Світової війни – приклад Бісмарка був йому яскравим підтвердженням. За часів Веймарської Республіки воно залишалося актуальним. Тепер що сильнішу антипатію викликали політики в націоналістичного крила, то частіше воно згадувало про цю теорію. Критики рідко були здатні давати оцінку веймарським політикам на основі реальних фактів їх діяльності; адекватна оцінка реальності взагалі була ахіллесовою п'ятою націоналізму. Типовим є «Голос неупередженого громадянина», який стверджував, що політика – це не просто мистецтво досяжного, а просто мистецтво. «Воно мусить прагнути до зірок».[46]

Більшість веймарських ідеологів націоналізму застосовує термін «політичний« тільки стосовно зовнішньої політики. Політика внутрішня, з їх погляду, була в дуже поганому стані. Вони мислили про політику в масштабі нації, держави, імперії. Примат зовнішньої політики був безумовним. Едгар Юнг сформулював цей принцип так:

«*Політикою є політика зовнішня. Вона вирішує долю Німеччини. Ця книга* («Влада пригноблених» – Авт.) *– її найвища точка. Зовнішня політика допомагає народу проявитися у процесі самовираження людства на тлі історії. Поняття «внутрішня політика» взагалі не може бути визнане. Справжній політик займається зовнішньою політикою*».[47]

Проголошення примату зовнішньої політики скерувало націю до громадянського миру. У колах національних партій така думка (що дрібні конфлікти всередині держави повинні відійти на задній план перед інтересами країни) не була пріоритетною – вони загалом вважали курс зовнішньої політики помилковим. Зняття внутрішньої політики як такої на користь політики зовнішньої було закладене ще в ідеології нового державного ладу. За рахунок суворого впорядкування суспільства за допомогою конструкцій станової держави чи їм подібних місця для внутрішньополітичної боротьби за владу практично не повинно було залишитися. Нова держава з упорядкованим суспільством, де все має своє власне місце та функцію, може фактично відмовитись від внутрішньої політики в її традиційному розумінні. Оскільки державна влада працюватиме на благо всього народу, то не може бути й мови про те, щоб окремі його частини висували свої вимоги щодо зміни загального ладу. Отже, внутрішня політика усувається. «Політика» з необхідністю прирівнюється до «зовнішньої політики».

Тогочасні критики Веймарської ситуації звертали увагу насамперед на такі пункти: внутрішня політика займається основними зовнішньополітичними питаннями; замість того, щоб служити розвитку держави, політика перетворилася на сферу діяльності партій, що являють собою не більше, ніж зацікавлені групи. Шпенглер цинічно говорив про такий варіант демократичної політики як про «ведення приватного бізнесу новими засобами».[48] Меллер ван дер Брук вважав втручання суспільства у вигляді політичних партій в державні справи підривом суті політики загалом.[49] На його думку, не економіка, а саме

політика визначає історію. У поєднанні з ідеєю «вождівства« все це підтверджувало стару тезу, що історія твориться руками великих.

Карл Шмітт намагався розробити критерії для оцінки масштабу шкоди, заподіяної втручанням суспільства до політики. Праця Шмітта про поняття «політичного»[50] та його брошура про становище парламентаризму мали найбільший резонанс у національно-орієнтованій публіцистиці Веймарської республіки. Він визначив політичне як розрізнення друга і ворога, чим запровадив ці прості і ясні категорії до обігу – подія дуже важлива для публіцистики загалом та для авторів. Друг і ворог були елементарними, загальнозрозумілими категоріями, принаймні так їх бачила націоналістична інтелігенція, що мислила спрощеними формами. Ці критерії усіма силами намагалися застосувати не стільки до іноземних сил, скільки до внутрішньої ситуації в країні. У той час було зайвим нагадувати націоналістам про те, що Веймарська Республіка та її партії суть їхні основні вороги, та цей з одного боку емоційний, а з іншого – науковий критерій радо сприймався, як допомога.[51]

Вільгельм Штапель перевів підставове розрізнення друг-ворог до теологічної площини, вивівши його з історії сотворення світу. Друг і ворог протистоять як небеса і пекло – «як Бог зі своїм військом бореться з Люцифером та його посіпаками, так само бореться держава зі своїми ворогами».[52]

Поняття політичного з приматом зовнішньої політики та опозицією друг-ворог, як його розуміли національні партії, виключало існування поняття легітимної державної опозиції як такої в принципі.[53] Політичне є надіндивідуальною, національною величиною. Відтак, вимоги індивідуальної свободи на противагу державі є антиполітичними, адже вони суперечать самій природі політичного. Ведучи далі свою лінію, Карл Шмітт схарактеризував пункти Веймарської конституції, що стосуються правової держави, як такі, що суперечать політичному буттю та сутності народу.

Націоналісти, що бунтували проти Республіки, вважали себе покликаними долею (не Богом) втілити місію Німеччини у світі. Вони повставали проти держави, що, з їхнього погляду, саботувала історичне завдання Німеччини (за рахунок своєї конституції), та провадила ворожу політику. Антинімецькими, на їхню думку, були не тільки

інституції, що служили ворожій політиці і, врешті, зруйнуванню політики як такої, але й сама політика держави була руйнівною, оскільки не звільняла Німеччину від залежності та підкорення ворожим силам, а сприяла цій ситуації.

ж) Нова свобода

Антиліберальна політична думка замінює демократичний принцип рівності на принцип ієрархії. Поняття свободи залишається, але трансформується. В індивідуалістичному принципі загальної свободи вбачається причина жалюгідного становища ліберальної демократії, адже особисті свободи призводять до послаблення держави та внутрішньої роздробленості. Врешті-решт вони призводять до анархії. Відтак держава, в якій має знову запанувати порядок, не може гарантувати своїм громадянам ці свободи, принаймні не в їхній чистій негативності, спрямованій проти держави. Громадяни мають певні обов'язки перед державою. Служіння громадянам та їх добробуту, забезпечення свободи чи захист від оточення не входить до завдань держави, вона є суверенною сукупністю владних повноважень, власна самоціль. Тогочасний публіцист Ернст Юнґер писав, що близький той час, коли знову можна буде вести мову про справжню владу, порядок та підпорядкування. Для того, щоб перетворити державу з посередника суспільства на робітничу демократію, на думку Юнґера, необхідно змінити поняття свободи на таке, «в якому влада була б тотожною обов«язку».[54] За Юнґером, ідея свободи ґрунтується не на понятті суспільства (як у лібералізмі), а на понятті держави. Держава найсильніша тоді, коли «політика керівництва – поза будь-яким сумнівом»[55], а ставши полем впливу суспільства через руйнівний вплив громадянських свобод, держава перетворюється на карикатуру. Стосунки, побудовані на відповідальності, стають тоді «контрактом, який можна просто розірвати».[56] Свобода, що в ліберальній державі забезпечувала кожному членові суспільства особистий простір[57], вільний від держави, тепер перетворювалася на інструмент прив'язки кожного до держави. Ця свобода стала вважатися єдино правильною, заснованою не на основних правах, а на зобов'язанні кожного. Йдеться про внутрішню моральну свободу, тотожну обов'язкові. Тоді як лібе-

ральний принцип свободи був причиною розпаду всіх зв'язків обов'язку, новий був його цілковитою протилежністю – він поєднував.

Впливовий протестантський теолог Фрідріх Ґогартен у своїх роботах постійно таврував особисту свободу як корінь усього зла у суспільному та політичному житті країни. Основним поняттям його нової політичної етики був послух, який він описував як «свободу відповідальності». Він мав на увазі пов'язаність з іншими і, водночас, підпорядкування державі. Не індивід може бути суверенним, а лише держава, бо вона для цього обрана Богом. Якщо індивід стає незалежним, поруйнуються усі зв'язки. Саме залежний індивід потребує етичної свободи, а не суверенний.[58]

Протиставлення свободи й порядку є суттєвим моментом нового розуміння свободи як такої. Порядок передує свободі, яка не має права втручатися у нього. Ганс Церер чітко писав про це: «Зараз той порядок, що зображав лібералізм як зловісну кабалу, являють нам як свободу – бо вона впорядковує і дає відповіді на питання «чому», «для чого», «заради чого»[59].

Свобода стала означати добровільне включення у колективні процеси. Свобода є зв'язок. Відтак, політична свобода є зв'язком з німецьким народом, німецькою державою та вождем, який її очолює.

Ідея свободи як особистої свободи зникла цілком, оскільки вважалося, що вона приносить лише шкоду. Ф.Юнґер у своїй статті пише, що особистими свободами часто зловживають для послаблення держави.[60] Нова ж свобода, натомість, прагне розчинення індивідуального у загальному та впорядкування й субординації в межах цього загального. Індивідуальний обов'язок щодо загального, йменований тепер свободою, забезпечує свободу загального. «Людина вільна, тільки коли вона вільна у своєму народі. Людина вільна тоді, коли стоїть за інтереси всіх»[61]. У праці «Втеча від свободи« психоаналітик Еріх Фромм досить однобоко, та від цього не менш вражаюче, описав процес перетворення ліберальної ідеї свободи на інструмент політичної субординації.[62] Фромм стверджує, що автономія індивіда Нового часу звалила йому на плечі тягар свободи, який він не в змозі нести. За умов модерного індустріального суспільства, де постійно слабшають та рвуться зв'язки традиції, індивід втікає до несвободи колективізму державного зразка, або ховається у соціальному конформізмі.[63]

Свобода самоствердження народу – це той відправний пункт, відносно якого можна говорити про нову свободу. Коли мова йде про свободу як свободу від примусу та утисків – то йдеться насамперед про свободу народу і нації. Свобода від ланцюгів Версаля, від лабет фінансового капіталу, від усіляких перешкод до розгортання нації – для націоналістичної свідомості це були природні форми свободи. Особистих свобод, які існували до того часу, потрібно було зректися заради загального, а власне, заради його свободи від усіх названих чинників. Ясна річ, антидемократам ідея нової, моральної свободи, пов'язаної з нацією та народом, подобалася набагато менше, ніж ідея свободи ліберальної. І вони вступили у жорстку полеміку, коли держава спробувала відмовити їм у наданні громадянських прав, хоча раніше говорили про руйнівну дію цих прав на конституцію. Цілком правомірним вважалося безжально критикувати Республіку і пропагувати образ нової держави, та щойно вона спробувала захистити себе, її затаврували як найогиднішу поліцейську державу в усій історії Німеччини.

Коли існує небезпека втратити свободу взагалі, їй дають найкрасивіші і найспокусливіші імена.[64] Коли йшлося про Німеччину майбутнього, нову країну, де громадяни більше не будуть вільними у політичному сенсі, здебільшого говорили про «відповідальну» свободу, «моральну», не зовнішню, а глибоко приватну. Це була свобода коритися. Антидемократичні версії свободи нічим не відрізняються від спокусливих варіацій залежності заради свободи. Вони породжені ілюзорною надією дати модерній людині, яка втікає від свободи, кращий шлях, ніж єдино можливий і важкий – створення ситуації впорядкованої свободи.

з) Націонал-соціалізм

Молодий націоналізм відрізнявся від традиційного націоналізму зразка Німецької національної народної партії насамперед своєю антибуржуазною спрямованістю та відкиданням капіталістичної системи економіки. Щоправда, неприязнь до капіталізму була поширена й у зазначеній партії, та вона була пов'язана не із загальною антикапіталістичною налаштованістю, а щоразу зі специфічним інте-

ресом, що вказував на катастрофічний вплив великого капіталу на політичну та економічну ситуацію. На відміну від соціалізму марксистського зразка, основною рисою молодого націоналізму було антикапіталістичне та антибуржуазне налаштування. Перехід від марксистсько-соціалістичної моделі нової економічної та суспільної системи нації до ідеї народної спільноти, означуваної як «німецький соціалізм», що самозречено працює для держави, був дуже примарним. А відтак, неоднозначний термін «національний соціалізм» (який точно відображав антикапіталістичну, антибуржуазну, пронаціональну позицію) ніколи не отримував чіткого визначення. Соціалізм як термін ще міг частково зберігати свою антикапіталістичну суть, та міг вживатися і як синонім націоналізму – як у Шпенглера та в публіцистиці НСДАП у пізній період її існування. Втім, поєднання націоналізму та соціалізму є сутнісним критерієм молодих націоналістів, основною відмінністю від попереднього покоління.

Ця відмінність найяскравіше проявилася в ідеологічному шаленстві, спрямованому проти буржуазії, насамперед, з боку націонал-революціонерів та націонал-більшовиків. Для молодих націоналістів буржуа був образом минулої епохи. Оскільки епоха лібералізму добігла кінця, то мав зникнути й персонаж, якого вона породила – буржуа. Після війни народилася не тільки молода німецька нація, а й людина – носій волі цієї нації. З цього погляду усі інші націоналізми не мали жодного значення, оскільки їх творцями були люди минулого. Зневага до буржуазії з боку націонал-революціонерів та консерваторів супроводжувалася недовірою націоналістичних груп одна до одної. Німецьку національну народну партію та НСДАП часто не сприймали всерйоз, оскільки вони були партіями буржуазними й обстоювали інтереси буржуазії. Буржуа втілював собою все те, що відкидали: лібералізм та його державність, капіталізм з його безсоромним егоїзмом, матеріалізмом та аморальністю.

«*Ми живемо у різних світах і говоримо різними мовами. Світ буржуазії так само далекий від нашого, як Земля від Марса. Ворожість існує між нами й існуватиме між нашими нащадками*»[65].

Націоналістові, як виразникові та провісникові нового життя, ненависне усе буржуазне та пов'язане з лібералізмом. Все це має бути

знищене, адже «буржуа у змові з нашим західним ворогом»[66]. Дух буржуазії накликає на Німеччину біду й сором. «Можеш говорити що завгодно і видавати себе за патріота, ти все одно один з них – тих, хто докладає руку до жалюгідного становища Німеччини, один з наших ворогів»[67]. Для контрасту з буржуа Ернст Юнґер створив зразковий образ робітника. Ідея була досить немарксистською, та в ній жевріли рештки марксистської діалектики. Після епохи буржуазії настане епоха робітників, економіка вільної конкуренції, політику буржуазних компромісів та корупції змінить епоха авторитарної влади й планування. Випустивши з уваги цей соціалістичний складник, неможливо дати визначення молодонаціоналістичному рухові. Він мав набагато більше поваги до комуністичного радикалізму, ніж до блідого соціалізму демократичного зразка. Це було пов'язано з тим, що для націоналістів їхній напрямок був важливіший за політичне порозуміння, тим більше якщо боротьба проти ненависної республіки давала відчуття спільності. Основною рисою соціалістичної хвилі в німецькому соціалізмі Веймарського часу було засудження буржуазного, про яке йшлося вище, та різке неприйняття капіталістичної системи. Сенсовим центром цього антикапіталізму були не марксистські формули на зразок експлуатації робітників, а національні категорії, наприклад, ідея народної економіки як економіки для народу, чи ідея автаркії як звільнення від всесвітнього капіталістичного економічного механізму. Та попри все, усі націонал-соціалістичні погляди були тісно пов'язані з плановою економікою і зводилися до підпорядкування економіки державі.

Знаменитим рупором антикапіталістично забарвленого націоналізму був часопис «DIE TAT» («Дія»). Заснований 1929 року, він з часом став одним з найвпливовіших органів антидемократичного руху Німеччини. Цим він завдячував невеликій групі жвавих журналістів під керівництвом Ганса Церера, які зробили часопис не тільки виданням з величезним накладом, а й поширювали антидемократичні ідеї серед мас.[68]

«Проводячи у той час (1930 – 1932) політичні чи економічні дискусії серед студентів чи службовців, можна було пересвідчитися у великому впливі, який коло «TAT» справляло на молодь. Часто можна було зустріти ідейних послідовників кола «TAT», які натхненно об-

стоювали свої ідеали, відкидаючи будь-які сумніви, спираючись радше на аргументи своєї віри, ніж на здоровий глузд»[69].

«ТАТ» самовіддано обстоював ідеї національного соціалізму. Головний редактор, а згодом видавець Ганс Церер вважав своїм особистим завданням звести докупи «національний і соціальний полюси» Німеччини. Тобто, спробувати наблизити найвіддаленіші точки політичної шкали задля створення нової єдності – «республіки середини». Програма «ТАТ» не зупинялася на простому проголошенні такої програми – ядром її публіцистичної діяльності був аналіз актуальної ситуації. Секретом шаленого успіху «ТАТ» були переконливі статті, що створювали у читача ілюзію справжньої поінформованості про стан справ у політиці та економіці, а також розуміння причин кризи. З політичного погляду критично-деструктивна діяльність видання полягала у повсякчасному засудженні лібералізму, з погляду економіки зло полягало у кампанії проти капіталізму. Яскравий антикапіталістичний характер «ТАТ» був, поза сумнівом, пов'язаний з моральною потребою усунути соціальні нерівності, вкорінені у капіталізмі, але при цьому за мету ставилося створення національної економіки. Один з найпомітніших економічних аналітиків того часу, Фердинанд Фрід, знаний своєю працею «Кінець капіталізму»[70], наполягав на необхідності державного соціалізму та економічної автаркії.

Величезний вплив «ТАТ» та економічних розвідок Фріда зокрема тримався не на постійному повторюванні скарг на узурпацію економікою держави та вимог, щоб держава підпорядкувала економіку собі, а на дуже детальному та професійному аналізі слабких боків капіталістичної системи. Він давав читачам набагато більше поживи для роздумів, аніж це робили видання, позиціоновані як національні. Економічно-політичні розвідки «ТАТ» зводилися до того, що капіталізм у даний момент переживає свою останню кризу, після якої він ніколи більше не зможе бути визначальним економічним принципом. Держава економіки зазнала фіаско, тепер вона повинна породити нову державну економіку, пов'язану з національною автаркією, в центрі якої стане людина як така.

Вихідним пунктом своїх антикапіталістичних та антиліберальних ідей публіцисти «ТАТ» бачили катастрофічну економічну та політичну ситуацію після 1929 року. Вони краще за інших націоналістич-

них публіцистів обґрунтовували ці ідеї, але й гурток «ТАТ» недооцінював завдання та цілі, які ставила сама ситуація. Вони вважали, що їх програма «національного соціалізму» є важливим інтелектуальним підґрунтям для нової Німеччини: вона надасть їй міцну владу, економіку, що забезпечить потреби населення, та по-новому структурує суспільство.

Що ж таке національний соціалізм?

Йдеться, насамперед, про антитезу інтернаціональному соціалізму. Відкидання усього інтернаціонального та чужого – це визначальний топос антидемократичної літератури від самого її виникнення. Це стосувалося й концепцій Маркса й Енгельса щодо інтернаціонального соціалізму і комунізму. Один з лідерів робітничого руху, Август Вінніг, вважав великою загрозою те, що не підмайстер Вейтлінг зі своїм романтичним соціалізмом, а «єврейський публіцист-революціонер Маркс став пророком робітничого руху Німеччини»[71]. Вінніг стверджував, що державі й нації нічого сподіватися від робітничого руху Веймарської республіки, поки він підпорядковується чужим йому єврейським інтелектуалам. Його радше варто остерігатися.

Національний соціалізм як основний принцип формування держави та суспільства відповідав найрізноманітнішим потребам. Від соціалістичних програм у дусі традиційного соціалізму (який, щоправда, мав залишатися у національних рамках) до цілковитого повороту в бік єдиної національної держави. У маніфесті Шпенґлера 1919 року при зіставленні прусацтва і соціалізму, антикапіталістичний момент було значною мірою опущено. У той період своєї творчості Шпенґлер не стикався з інфляцією та досвідом економічної кризи, які мали конституююче значення для «антикапіталістичного прагнення німецького народу» (Штрассер) та живили антикапіталістичні настрої молодих націоналістів. Хвиля антикапіталізму кінця двадцятих років, що виникла поза центрами соціалізму – серед дрібної німецької буржуазії та значної частини інтелектуалів, – є досить пізнім феноменом Веймарського часу.[72] Лише в ній ідея національного соціалізму набуває вирішального антикапіталістичного забарвлення. До того, у творах Шпенґлера та Меллера ван дер Брука, соціалізмом вважався народний лад, впорядкований і утримуваний владою держави, в якому індивід зрікається своїх приватних інтересів на користь служіння державі.

Націоналістична ідеологія часто вживала термін «соціалізм» у неекономічному сенсі. Вона мала на меті взяти це невід'ємне від духу часу поняття, позбавивши його попереднього значення, і поставити його на озброєння націоналізму. Більше того, поширеною була думка, що ні лібералізм, ні індивідуалізм більше не можуть визначати структуру епохи. З цього приводу Меллер ван дер Брук писав: «Там, де закінчується марксизм, починається соціалізм: німецький соціалізм, що покликаний прийти на зміну усім лібералізмам».[73] Така ідея німецького соціалізму визначалась не економічними категоріями. Йшлося насамперед не про володіння засобами виробництва чи справедливий розподіл національного прибутку, а про національну єдність, усунення класового розподілу та залучення усіх верств населення до державної ієрархії. І все ж, у порівнянні з соціал-реставративними поглядами прибічників Німецької національної народної партії та капіталістичним вектором розвитку Республіки, який обстоювали Німецька народна партія (DVP) та Німецька демократична партія (DDP), це вже було немало. Молоді консерватори розробили перфекціоністську модель соціуму, що теоретично розв'язала б усі соціальні проблеми, та була мало придатна у справі розв'язання актуальних економічних проблем та проблем суспільства.

На відміну від них, найяскравіші представники ідеї національного соціалізму – прибічники «ТАТ», – були набагато ближчі до економічних і соціальних проблем того часу. Соціалізм для них не був тавтологією, як у творах Меллера ван дер Брука, а походив від ангажованості до соціальних проблем. Саме тому твори Фердинанда Фріда були такими важливими для кол «ТАТ». У своєму прагненні об'єднати соціалістичну опозицію (комуністів) з націонал-соціалістами у «третій фронт», Церер та інші діячі намагалися з'єднати правдивий соціалістичний імпульс лівих з націоналістичною ініціативою правих. Це означало б синтез соціалістичної та націоналістичної ідеологій, тоді як Шпенґлер і Меллер ван дер Брук пропонували лише варіант колективізму на базі одного народу.

Націонал-соціалізм стояв на обох складниках – економічно-плановому та соціально-колективістському. Утім, в його межах існували відмінності, що призвели до відокремлення від лав партії «Чорного фронту», згуртованого навколо Отто Штрассера, а також розбіжності

у поглядах Гітлера та Ґреґора Штрассера. Гітлер без жодних вагань відмовився від соціалістичного складника своєї ідеологічної конструкції, чим у потрібний момент забезпечив собі підтримку індустріальних магнатів. Відмова легко далася Гітлерові, оскільки він не зважав на економічні питання, і значно посприяла успіхові партії в 1930-1933 роках. Цей опортуністський зв'язок гітлерівського націонал-соціалізму з капіталізмом знову перетворив національний соціалізм на тавтологію. Термін зберігав непевні риси, визначені Шпенґлером та Меллером. Антикапіталістичні настрої (аналог старих ідей соціалізму) спочатку пристрасно підтримувалися НСДАП як «вихід з кабали», та врешті прислужилися партії, що поєднала поняття соціалізму з національною ідеєю. Націонал-соціалістська робітнича партія Німеччини (вже сама її назва свідчить про політичну далекоглядність) не була ні соціалістичною, ні партією робітників. Незважаючи на все це, націонал-соціалізм за визначенням поєднував ці дві потужні тогочасні тенденції. Він мав природно стати найвищим звершенням епохи. Соціалістичні партії старого зразка не були національними, націонал-буржуазні – не були соціалістичними. Ця ж партія була водночас і тим, й іншим, партією майбутнього.

ПРИМІТКИ

[1] Про поширення народовської думки після Гердерового «Вчення про народний рух» коротко інформує Гаррі Просс. Див.: *Pross H.* Die Zerstörung der deutschen Politik. Dokumente 1871-1933. – Frankfurt, 1959. – S. 264ff. – (Fischer Bücherei. – Bd. 264). Див. також: *Plessner H.* Die verspätete Nation. – S. 47ff.; *Leibholz G.* Structurprobleme der Democratie. – Karlsruhe, 1858. – S. 247ff.

[2] Див. про це насамперед: *Krokow Ch. von.* Die Entscheidung. – S. 28-43.

[3] «Ми, старі народовці, що прийшли до такої ідеології ще у передвоєнний час, зараз не потребуємо вчитися чогось нового у нових знаменитостей, таких як Меллер ван дер Брук чи Освальд Шпенглер, які не суть справжні народовці. Ми дотримувалися справжньої народовської лінії і не маємо ніякого стосунку до помилок новостворених “національних” об’єднань». (*Gerstenhauer M.R.* Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft. – Leipzig, 1933. – S. 63). Цікавим є подальше зауваження автора, що спосіб мислення і тактика авангарду моло-

дого націоналізму перебувають під серйозним впливом західницьких «кав'ярняних літераторів». В якості прикладу Ґерстенгауер наводить Ернста Юнґера (S. 74).

[4] Огляд народовських організацій Веймарської республіки та їх ідей містить кількатомна праця «Німецький народовський катехизм», написаний «німецьким викладачем», без зазначення імені автора (Leipzig: Olderburg, 1929). Автор надає своєму текстові катехитичної форми запитань та відповідей, базованих на знанні праць мислителів-народовців. Схоже на те, що сам він – соціал-демократ. У центрі уваги перших трьох зошитів – націонал-соціалісти як найбільше народовське угрупування.

[5] *Boehm M.H.* Das eigenständige Volk. – Göttingen, 1932.

[6] *Stapel W.* Volk und Volkstum... – S.81.

[7] Ibid. – S.89

[8] *Boehm M.H.* Op.cit.

[9] «Europa Irredenta» – це назва збірки праць Бема, видана 1923 року в Берліні. Вона містить гостру критику Версальського договору та обстоює ідеї нового порядку, що надавав би більше влади народним силам, а західний (Версальський) лад внаслідок цього був би замінений новою Європою.

[10] Наявність національних меншин у Східній Європі забезпечувала уряду держави точки дотику із зовнішньополітичними відносинами центрально-європейських країн, що, втім, ускладнювалося націоналістичними настроями з обох боків. Тим не менше, Шуцбунд та подібні організації отримали на виборах на Сході значний відсоток голосів.

[11] Про народовську діяльність німецького молодіжного руху див.: *Fick L.* Die Deutche Jugendbewegung. – Frankfurt, 1939.

[12] Див.: *Sysmank P.* Organization und Arbeitsfeld der Deutschen Studentenschaft // Das Akademische Deutschland. Bd. 3. – Berlin, 1930. – S. 363. Студентський з'їзд наполягав навіть на запровадженні обов'язкових іспитів для всіх студентів з геополітики, німецької діаспори та історії Світової війни з її наслідками (!)

[13] *Heilbron Fr.* Hochschule und Auswärtige Politik // Das Akademische Deutschland. Bd. 3. – S. 143ff. В якості сфер, якими слід опікуватися щонайбільше, там зазначалися: 1) Народознавство; 2) Все, що пов'язано з Версальським миром; 3) Питання репарацій; 4) Новітня історія.

[14] Ми не зможемо у повній мірі викласти матеріал про величезне значення геополітики у постановці зовнішньополітичних завдань німецького націонал-соціалізму. Найважливішим був журнал «Геополітика». Яскравим прикладом політизації частини цієї дисципліни є видання Карлом Гаусгофером та Куртом Трамплером збірки статей під назвою «Шлях Німеччини у нову еру» (Deutschlands Weg an der Zeitenwende. – München, 1931).

[15] *Schwarz H.* Deutschlands Wesen und deutsche Weltanschauung // Deutsche Blätter für Philosofie. – 1929-1930. Bd. 3. – S. 382ff.

[16] Від Ґобіно та Г.Чемберлена до темної постаті Ланца фон Лібенфельса («людини, яка підказувала ідеї Гітлеру») міркування про расу відіграють важливу

роль у народовській публіцистиці. Популярні в той час праці Людвіга Вольтмана («Політична антропологія») та Г. Ґюнтера («Расове вчення») надали расовим теоріям наукоподібності. Витокам та розвитку націонал-соціалістських расових теорій може бути присвячена окрема монографія. Через брак місця ми оминемо аспект «крові й ґрунту».

[17] У центрі відверто націоналістичного маніфесту Ф. Юнґера «Парад націоналізму» стоїть типізоване протиставлення «спільноти духу» (знеціненої) і «спільноти крові» (як оптимальної форми національного об'єднання). Проте тут не йдеться про біологічний натуралізм, як у поширених вченнях про раси.

[18] Як це робить А. Розенберг у «Міфі XX-го століття» (München, 1928).

[19] *Freyer H.* Revolution von Rechts. – S. 61-66.

[20] *Krieck E.* Volks als Träger der Erziehung // Deutsche Blätter für Philosofie. – Bd. 3. – S. 317.

[21] Автор статті «Спільнота» у соціологічному словнику (Handworterbuch der Soziologie. / Vierkandt A. (Hrsg.). — Stuttgart, 1931; 1959) Теодор Ґейґер вказує та те, що романтично-ірраціональний рух буквально одержимий цим Теннісовим розрізненням. Базову антитезу зробили прикладною, а гасло «Назад до спільноти!» перетворилося на програмний лозунг. «Спільнота» стала гаслом тих, хто не вірив у соціальну революцію, але в той же час уже втомився від зашкарублих форм та очікував змін від молодшого покоління.

[22] Див. спробу Г. Плесснера всупереч нестримній романтиці спільноти встановити «Межі спільноти» (*Plessner H.* Grenzen der Gemeinschaft, 1924).

[23] *Ullmann H.* Das Werdende Volk. Gegen Liberalismus und Reaktion. – Hamburg, 1929. – S.81.

[24] *Jung E.* Die Herrschaft... – S.219.

[25] *Lesser J.* Von deutschen Jugend. – Berlin, 1932. – S.132.

[26] Volk und Reich der Deutschen. – Berlin, 1929.— Bd.2. – S. 51

[27] In der Kunstwart. – Bd. 45. – S. 746.

[28] *Metzner Fr.* Die Wandlung // Der Turmer. – 1929, Bd. 32. – S. 196.

[29] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. – S. 332, 336.

[30] Наприклад, Німецька національна народна партія (DNVP) та Націонал-соціалістська робітнича партія Німеччини (NSDAP). Утім, помітно, що «національний» поступово поступався місцем «народному». З націонал-лібералів зародилася Німецька народна партія, із консерваторів – Німецька національна народна партія. У цьому виразила себе народовська ідеологія. Унікальною в термінологічному плані є наступниця Молодонімецького Ордену, що прибрала назву «Volksnationale Reichsvereinigung» (Народно-національне імперське об'єднання).

[31] *Junger F. G.* Der Aufmarsch... – S.22.

[32] *Krannhal P.* Das organische Weltbild.

[33] *Anrich E.* Drei Stücke über Nazionalsozislistische Weltanschanung // Kulturpolitische Schriftenzeiche der deutschen Gildenschaft. Ernst Wurche. H.2. – Stuttgart, 1932. – S.2.

[34] Ернст фон Заломон так описує вплив викладу Отмаром Шпанном своєї органічно-універсальної системи на себе та інших студентів: «Я навряд чи зможу описати це вчення у всій його завершеності та логічній красі. Я вперше пережив тоді п'янке відчуття причетності до живого струменя, власної здатності міняти стан речей, участі в органічній розбудові вчення, що (якщо було вірним) наповнило б змістом усі мої думки та почуття. І не лише я пережив щось подібне. Аудиторії Шпанна завжди були переповнені... Кожен студент повинен був свідомо працювати над розробкою якоїсь частини вчення, доповнювати лакуни, щоби воно врешті перетворилося на струнку систему, таку завершену і викристалізовану, що, здавалося, от-от матимеш в руках філософський камінь» (Der Frageboden. – Hamburg, 1951. – S. 207).

[35] Див., зокрема: *Vogelin E.* Die politischen Religionen. – Stockholm, 1936.

[36] *Schmitt C.* Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität. 1. Aufl. – München, 1922; 2.Aufl. – 1934.

[37] Див.: *Schmitt C.* Verfassungslehre. – München; Leipzig, 1928.

[38] *Schmitt C.* Politische Theologie. – S. 75.

[39] Ibid. — S.83.

[40] *Bogner H.* Das Ende der aufgeklärten Demokratie // Deutsche Rundschau. – 1923. – April. – S.13.

[41] *Höhn R.* Der bürgerliche Rechtsstaat... – S.120.

[42] *Graf von Krockow Ch.* Die Entscheidung. – Stuttgart, 1958.

[43] Ibid.

[44] Більшість публіцистів – прибічників консервативної революції – вважали рішення дуже важливим моментом, та вони не підтримували нігілістичного погляду Ернста Юнґера – наголосу на моменті, що йому передує. Вони ведуть мову про державу, у якій прийматимуться недвозначні рішення, від початку спрямовані на певні цілі. У певному сенсі про це говорять також Шмітт і Юнґер. Необхідність рухатися до конкретного мислення, про яке говорить фон Кроков, є роботою деструкції. Таким чином, мені здається, що децизіонізм є деструктивною категорією і має достатньо полемічну природу.

[45] Карл Ясперс згадував про цю позицію, говорячи про братів Юнґерів: «Це не тверезість мислення, а, навпаки, неподолана тривожність... Насамперед, це естетичний напрямок, що живиться з насолоди продуктом... У такому разі дійсність уже неважлива. Це спокуса бездонного модерну...» (*Jaspers K.* Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. – München, 1949. – S.345.)

[46] *Veil W. H.* Politische Gedanken eines Deutschen // Zeitwende. – 1931. – Bd.7. – S.1.

[47] *Jung E.* Die Herrschaft der Minderwertigen. – S.599.

[48] *Spenger O.* Neubau des Deutschen Reiches. – S.11.

[49] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. – S.73. Див. також вступний лист до Г. фон Глейхена.

[50] Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. — 56, 1927; як окрема брошура: München; Leipzig, 1932.

[51] Праця про поняття політичного торкається головним чином зовнішньої політики, та застосування основної, введеної нею опозиції до внутрішньої ситуації в державі було цілком припустиме. Сам вибір термінології (особливо поняття «ворог») демонстрував те, що Шмітт прагнув зрозуміти й визначити політичне через боротьбу, а не через демократію, яка шукає солідарності, незважаючи на політичні суперечки.

[52] *Stapel W.* Der Christlische Staatsmann. – S. 170.

[53] «Національну опозицію» Веймарської Республіки можна описати як опозицію проти Веймарської системи в ім’я нації.

[54] *Junger E.* Der Arbeiter. – S. 235

[55] Ibid. – S.13. Юнґер говорить про військову організацію як про «модель будь-якої організації»

[56] Ibid. – S. 21.

[57] Хоча переважна більшість фахівців з державного права тлумачила ліберальні основні права саме в такий спосіб, це все ж залишалося нерозв’язаним питанням. В англійській літературі протиставлення держави та суспільства не зустрічається взагалі. Основні громадянські права там розуміються не як права, відняті у держави, що відтак послаблюють її, а права, що природньо надають державі її статусу.

[58] *Goraten F.* Politische Ethik. – Jena, 1932. Див. також: Wieder die Ächtung der Autorität. – Jena, 1930.

[59] *Zehrer H.* Die TAT. – Bd. 23. – S. 556.

[60] *Junger F. G.* Der Aufmarsch. – S. 45.

[61] *Freyer H.* Revolution von Rechts. – S. 69.

[62] *Fromm E.* Escape from Freedom. – New York, 1945.

[63] Див.: *Tillich P.* Der Mut zum Sein. – Stuttgart, 1953. — S.65-84.

[64] Див. передмову Ірінга Фетчера «Що ми розуміємо під свободою?»: Das Parlament. – 1959. – 11. Nov. Beilage.

[65] Wir klagen an! / Hrsg. von H. Plaas. – S.25

[66] *Sondermann G.* Innerpolitische Grenzziegung // Deutschlands Erneuerung. – 1927. – S.21.

[67] Ibid.– S.20

[68] Про виникнення часопису та підґрунтя його успіху див. мою статтю: Der Tatkreis // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – 1959. – Bd. 7. – S. 229ff.

[69] *Lutz F.* Die Ideologie des Tatkreis // Die Tatwelt / Hrsg. von R. Eucken. – 1933. – Okt.

[70] Вийшли також книгою: *Freid F.* Das Ende des Kapitalismus. – Jena, 1931.

[71] *Winning A.* Vom Proletariat zum Arbeitertum. – S. 57.

[72] Див. цикл статей Ульріха Унфріда (за свдченням О.Г. фон дер Ґабленца, йдеться про Вільгельма Репке): *Unfried U.* Die Intellektuellen und der Kapitalismus // Frankfurter Zeitung. – 1931. – 5. Sept.; 11 Sept.; 13 Sept.

[73] *Moeller van der Bruck A.* Das Dritte Reich. 4. Aufl.– S. 68.

Частина III

КОЛІЗІЇ В ПОЛІТИЦІ

Розділ 12: НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМ І КОНСЕРВАТИВНА РЕВОЛЮЦІЯ

На відміну від ліворадикального крила, антидемократичне праве крило у Веймарській республіці переживало розкол в організаційному плані. Прибічників нового націоналізму і членів Німецької національної народної партії розділяла глибока прірва непорозуміння. Консервативний націоналізм був у кращому становищі, оскільки міг надати до послуг своїх послідовників політичну організацію, що зобов'язувалася енергійно представляти національні інтереси в Рейхстагу. Натомість молода націоналістична опозиція була розбита на сотні груп і спілок і довго не могла консолідуватися у політичну партію. Молодим людям, що люто ненавиділи парламентаризм і партії, було важко зважитись на такий крок, як заснування власної. Вважалося небезпечною помилкою розраховувати на перемогу над антиліберальними ідеями за допомогою організацій і груп, оскільки вони як політична партія самі були б залежні від ліберальної системи. Тому найбільше сподівалися на фактор часу і категорію долі [1], що так чи інакше рано чи пізно мали б принести перемогу антидемократичним ідеям, або кокетували з ідеєю «прямої дії».

Проте передчуття того, що рано чи пізно в Німеччині виникнуть народні рухи, які скинуть ненависний державний лад, були аж ніяк не позбавлені ґрунту.

Вже після вересневих виборів 1930 року стало ясно, що саме на націонал-соціалізм, втілений в НСДАП під проводом Адольфа Гітле-

ра, покладається завдання вивести Німеччину з Веймарського «болота» (Шпенґлер) у світле майбутнє. Якщо взагалі існувала партійна організація, яка у боротьбі за нову Німеччину могла завдати республіці разом зі всією партійною системою серйозного удару, то це була саме НСДАП, що слідом за Німецькою національною народною партією попри значну взаємну ворожість прилучилалася до КПН. Обидва партійні угрупування належали до крила, яке сподівалося, що економічна криза, нестійкість та міжусобиці між рештою партій з часом виведуть з ладу парламентський механізм. Між тим, у деяких національно-соціалістичних гуртках і спілках кепкували з самовдоволеної езотерики націонал-соціалістів з їхнім фюрером; хоча ті й набували сили й діставали принаймні під час виборів підтримку значної кількості цих націоналістичних купок, ці останні мали змогу плекати власну особливу ідеологію і відрізнялися за нею від НСДАП. У той час НСДАП не мала політичної ваги і вважалася просто однією із численних народовських груп Веймарського часу, що хоча й зробила спробу влаштувати революцію в Мюнхені, але разом зі своїм фюрером виявилася жалюгідною, бо зазнала поразки. Більшість антидемократів не вважала її престижною. Навпаки, панувало переконання, що ця партія з її некваліфікованим лідером і примітивними політичними та економічними програмами не має політичного майбутнього.

Але це переконання було помилковим. До кінця 20-х років партія постійно розширювалася, а після вересневих виборів 1930 року несподівано постала перед громадськістю як лідер антидемократичного крила; лідери консервативної революції все ще, і цілком справедливо, дотримувалися власних ідей, але їм аж ніяк не бракувало політичної далекоглядності, щоб визнати, що таке активне зростання цього руху є єдиним шансом на втілення нових ідей.

У НСДАП знайшов своє вираження протест великої частини німецького народу проти політичної та економічної ситуації у Веймарській республіці. Завдяки мільйонам виборців, партія природно претендувала на провідну роль. Існування націонал-соціалістського масового руху було єдиною реальною надією на зруйнування панівного режиму, проти якого у націоналістичних колах проводили агітацію вже від заснування Республіки.

З погляду ідеологів антидемократичного руху, партія мала низку недоліків. Їй, зокрема, закидали те, що маючи розроблену програму, вона не розвинула активної діяльності, чи те, що в її структурах було багато негідників. Та яке це мало значення у порівнянні з тим фактом, що Гітлера уже вважали речником руху протесту, який вів за собою маси, а його партія мала красномовно продемонструвати світові справжню волю німецького народу! Такий стан речей дуже влаштовував правих супротивників Веймарського ладу. Ті ж, хто знався на політичних реаліях і вважав за обов'язок докластися до справи повалення республіки, тим більше вітали діяльність цієї партії, принаймні, поки сподівалися, що рух мас уляжеться в річище основних ідей, а речника можна буде відсунути вбік. Націонал-соціалістську партію поважали за те, що їй вдалося підняти народ проти ладу Веймарської республіки. Їй вибачали навіть тенденцію й надалі працювати з демагогічною риторикою, яку б не вибачили жодній іншій партії. Гітлер продемонстрував інтелектуалам, що саме треба було б зробити їм самим для того, щоб здобути перемогу в демократичній республіці. Ідеологи консерватизму, хоча й хотіли наголосити ролі своїх ідей у цьому русі, та все ж мусили чесно визнати, що без активних масових виступів їм ще довго довелося б чекати на втілення «німецької долі».

Той, хто вважав себе антидемократом, мусив щонайпізніше у 1931 р. усвідомити роль гітлерівського руху. Стало зрозуміло, що тільки шляхом масових заворушень Веймарська республіка відійде від ліберально-демократичного курсу. Питання, чи можна довіряти цій партії абсолютну владу в країні, здавалося другорядним і взагалі неважливим. Масові націоналістичні заворушення під проводом НСДАП схвалювали навіть ті, хто не зовсім симпатизував цій партії, адже ці рухи були єдиним випробованим засобом боротьби проти панівного ладу. Коли німецька революція відбувалася бюлетенями, антидемократичні альтернативи були обмежені за кількістю, на відміну від їх організаційної та ідеологічної різноманітності. Боротьба проти Веймарської республіки була в основному боротьбою проти центристських партій, що виконували функцію підтримки системи. Поруч із крайніми лівими (тобто КПН) та Німецькою національною народною партією, скомпрометованою «вільгельмівством, молодшому поколінню, що шукало особистої реалізації в партіях, залишався

як альтернатива тільки націонал-соціалізм. Народна консервативна партія все ще намагалася представляти інтереси консервативної революції, але терпіла при цьому невдачі й більше не являла собою жодної реальної альтернативи; найуспішнішою націоналістичною партією була НСДАП. Бажання перемоги національного руху над республікою – задля здійснення зміни, а не з метою вершити долю Німеччини – у політичній ситуації, що склалася, передбачало схвалення діяльності націонал-соціалізму. Мало хто тоді замислювався над тим, яким чином можна буде вкласти світоглядно плутані виклади націонал-соціалістів у одну ідеологічну програму після падіння республіки.

Беручи до уваги стан справ у тодішній політиці, не варто оцінювати того чи іншого представника антидемократичної думки чи то в історичному, чи моральному плані тільки з погляду його відношення до НСДАП, хоча так і прийнято робити. Неприйняття постаті Адольфа Гітлера та його партії ще не свідчило про демократичну позицію.

Едгар Юнґ так описував співвідношення націонал-соціалізму та консервативної революції:

«Інтелектуальні передумови німецької революції були закладені поза націонал-соціалізмом. Він до певної міри взяв на себе роль «речника народного руху» в цьому великому товаристві (революційних спілках. – Авт.). *Він грандіозно розвинувся в цьому напрямку і перетворився на велику силу. Ми не тільки задоволено спостерігали за цим, але й активно брали участь у процесі зростання руху. Завдяки важкій копіткій праці насамперед освічених верств, ми створили передумови для того, щоб німецький народ віддав свій голос кандидату від націонал-соціалістів. Ця праця була героїчна, оскільки вона невидима – учасники не претендують на публічність визнаного успіху й зовнішнього відгуку. Я свідомий примітивності народного руху, войовничих якостей переможних гауляйтерів і штурмфюрерів. Але їхній успіх не дає їм права вважати себе сіллю землі і зневажливо ставитись до тих, хто у цій боротьбі торував їм шлях...»*[3]

Тут Юнґ дуже ясно описує ту складну ситуацію, в якій опинилися прихильники консервативної революції на тлі розквіту націонал-соціалістичного руху. Протягом вирішальних останніх років респуб-

ліки Едгар Юнґ постійно намагався співпрацювати з антивеймарським рухом і переконати його учасників у ефективності розробленого ним плану перебудови країни. Практично ніхто з консерваторів на той час не мав такого чіткого уявлення, як це зробити. В останні роки існування республіки Юнґ раптом зрозумів, що гітлерівський націонал-соціалізм є до певної міри сумнівною, але досить банальною версією спроби добитися перебудови держави і суспільства, того ж, чого хотів і він сам.

Він вважав Гітлера небезпечною постаттю і не приховував цього, постійно роздумуючи над тим, як захистити від нього національний рух.

Навіть у 1934 р. у відомій Марбурзькій промові, Юнґ через віцеканцлера фон Папена намагався врятувати те, що ще можна було врятувати. Він мав великі сумніви щодо того, чи дотримаються Гітлер і його партія своїх обіцянок привести Німеччину до світлого майбутнього. Юнґ сміливо заявляв, що, на його думку, націонал-соціалізм має досить специфічне історичне завдання. Чи здогадувався він, що у 1932 р. потрапить у політичну безвихідь, намагаючись знайти альтернативи націонал-соціалізму? Та чи не мали подібних сподівань також інші політики – такі, як генерал Шлейхер, чи той самий фон Папен та його консервативне оточення, чи впливові публіцисти, як, наприклад, Ганс Церер. Такі спроби та інтелектуальні пошуки аж ніяк не перешкоджали Гітлерові просуватися до влади, але тоді могло здаватися, що соціальних і політичних змін можна досягти і без нього, використовуючи його популярність. Отже, Юнґ звернувся з ідеєю справжньої німецької революції до тих, кому більше чи менше симпатизував гітлерівський рух, сподіваючись «переманити» їх. План виявився недієвим: оскільки Юнґ не був членом НСДАП, то не міг діяти проти партії «зсередини», з іншого ж боку, він не мав підтримки жодного масового політичного руху, що міг би конкурувати з націонал-соціалізмом. Потужний мислитель, Юнґ наполегливо наголошував на власному покликанні очолити рух. Нацисти не сприймали його, оскільки він до них не приєднався, а тим більше бажав для Німеччини чогось вищого і кращого, ніж той, хто керував партією. Юнґ і його однодумці вважали цей рух частиною самовираження німецької нації, а відтак, погоджувалися з ним, доки він не суперечив парламентській системі. Своїми працями вони мали на

меті сприяти зростанню руху. Едгар Юнг бачив два варіанти розвитку подій: або, створивши коаліцію із супротивниками націонал-соціалізму (лібералами та соціалістами), діяти проти партії на захист республіки, або виступити разом з націонал-соціалістами, використати цей рух для повалення ладу, а потім реформувати його, звільнивши від буржуазії у лавах функціонерів. Втім, до першого варіанту консерватори не були готові. Вони роками декларували своє неприйняття ліберального режиму і вважали його швидкий занепад історичною необхідністю, тому об'єднання з ними скидалося на самогубство. Це було неприпустимо. Тому вони були змушені схилитися до другого варіанту. Але навряд чи Юнг сподівався на те, що матиме реальний вплив на націонал-соціалістську партію з її чіткою системою управління. Серед діячів консервативної революції він був зовсім не єдиним, хто вбачав позитивне у посиленні масового руху, але саме завдяки його публічній сміливій критиці політичного курсу партії ми сьогодні маємо вражаючий опис взаємозв'язків і впливів консервативної революції та націонал-соціалізму[4]. Франц Маріоз пише: «Ані Комуністична партія, ані Націонал-соціалістська німецька робітнича партія не є суто остаточне втілення того пориву, що зараз загрожує самій основі старого ладу. Вони також і не єдині його форми. Але по них уже видно, в якому напрямку будуть розвиватися події в Німеччині. Фортецю старих часів не візьмуть штурмом – її підмиє знизу».

В якому б спотвореному і фрагментарному вигляді ідеї консервативної революції не бродили в масах, переконання націоналістичної освіченої верхівки не могли дійти до неосвічених прошарків населення у незміненому вигляді. Крім того, основною рисою антидемократичної ідеології була апеляція саме до почуттів, до душі, а не до інтелекту. Тепер замість раціоналістичних утопій народові пропонували міфи й образи з легенд, якими люди мали захоплюватися й надихатися. Масова пропаганда НСДАП успішно виконувала своє завдання захоплювати, п'янити й запалювати, як і крокуючі в ногу колони СА, над якими підносився новий символ свастики. Молодонаціоналісти вірили у велич своєї ідеї і, думаючи її про політичне майбутнє, були в захопленні від того, що під чари цієї ідеї потрапила більша частина німецького народу. Адже історії відомо небагато випадків, коли «велика ідея» так швидко набувала підтримки мас, як це сталося в часи націо-

нального піднесення. Це був той щасливий випадок, коли реальні та ідеальні чинники були цілком відповідними. Проте треба було змиритися з тим, що і без того доволі грубі антидемократичні ідеї з поширенням до певної міри вульгаризувалися, і їм загрожувало виродження у примітив і варварство.

«*Великі ідеї лише тоді стають рушійними силами історії, коли засліплюють маси, і тоді це засліплення оволодіває усім. Нині деякі фундаментальні засади німецької консервативної ідеології мають усі шанси відіграти цю роль, і при цьому не завдяки діяльності еліт, а через стихійні народні заворушення під проводом націонал-соціалізму... Ми назвемо цю ситуацію нашим щасливим моментом, якщо таке масове засліплення зможе призвести до звільнення Німеччини. Це не залежить ні від програми, ні від вождя – для механізму історії це не має значення. І не можна сподіватися, що консервативна ідеологія коли-небудь винайде кращу форму задіяння мас*»[5].

З огляду на масові рухи під проводом націонал-соціалізму, ідеологи націоналізму могли пишатися собою, адже їх ідея на очах перетворилася на рушійну силу історії. Достатньо було, щоб її сприймали навіть у загальних рисах, спрощено і примітивізовано, хоча вже тоді дбали про те, що застосовувати її треба лише у вірній інтерпретації. Тим часом ідеологічно несформований націоналізм повинен був прокласти шлях оновлення держави й суспільства у XX столітті для Німеччини, а потім і для всієї Європи.

«*Тонкий шар консервативної думки, що вже активно розвиває ідею постдемократичних форм влади, може бути дієвим тільки після того, як він* (націонал-соціалізм. – Авт.) *підготує їй грунт*»[6].

З такого погляду саме націонал-соціалізм є «попихачем» для майбутнього панування консервативних еліт, а не навпаки. Такі утопічні сподівання консерваторів були до певної міри дивними у політичному сенсі. Адже націонал-соціалісти, сиплячи щедрими обіцянками, у своїх деклараціях ніколи не залишали ні тіні сумніву, що планують щось більше, ніж повалення республіки. Проте, судячи з поведінки НСДАП, не було жодної причини вважати, що після кінця республіки настане зоряний час для консерваторів. У цю партію найбільш радо приймали тих, хто легко підпорядковувався керівництву. Попиту на інтелектуалів не було.[7]

Насправді ж становище інтелектуалів було трагічним. Їм не подобалась НСДАП з її дикою націоналістичною риторикою, яка говорила про омріяне майбутнє, а майбутнє реальне обіцяло бути у будь-якому разі лише примарною подобою цих ідеалів. Але в той же час інтелектуали були одержимі власними ідеями створення нового гармонійного та органічного державного ладу. Поки прагненням цього нового і його здійснення так гаряче палало їхнє серце, більшість з них схилялася у конфлікті свідомості на користь схвалення націонал-соціалістського масового руху, оскільки вважала, що тільки через нього можна оновити Німеччину. Цей шлях оновлення був не з найприємніших, тож інтелектуали вдавалися до утопізму, стверджуючи, що після повалення республіки масовою партією зможуть ці свої ідеї втілити. Це, втім, було грубою переоцінкою ролі інтелекту. Звісно ж, що без духовної підбурювальної діяльності правих антидемократичних інтелектуалів Гітлер не зайшов би так далеко, але самі по собі вони не мали ніякої сили. Їх ідеї все ще були впливовими, та в масовому русі, здавалося, вже їм не належали. Такі події, як, наприклад, виступ Едгара Юнґа після захоплення влади за поєднання НСДАП з духом консервативної революції, були виявом особистої сміливості й сили характеру, а не політичної передбачливості. Також Ганс Церер сміливо й наполегливо викладав свою концепцію авторитарної держави у березні 1933 р., незважаючи на рішучий курс НСДАП на тоталітарний фашизм.[8] Але вже було запізно. Такі дії тільки довели трагічне безсилля цих мимовільних піонерів націонал-соціалізму і підтвердили їхні побоювання, що інтелектуальні сили консервативного крила будуть виключені з процесу перебудови країни. Нові можновладці стверджували: «Владу завойовано, ми показали, що можна зробити в ім'я духу, й уперше записали це в аннали історії!»[9] На керівних посадах націонал-соціалізм толерував лише тих, хто піддавався впливу партії. Націонал-соціалісти вважали підозрілим кожного, хто намагався знайти власний шлях, відмінний від курсу партії. Тому провідників націонал-консерватизму жодним чином не визнавали поборниками ідей націонал-соціалізму, більше того, про їх заслуги взагалі забули.

З іншого ж боку, антидемократи не були готові визнати встановлення націонал-соціалістського режиму найвищою точкою

історії Німеччини; це поспішали зробити ті, хто починав гарячково шукати собі місця у новій державі. Історія провідників антидемократичного руху стала частиною історії їх боротьби проти Третього Рейху. Рух опору, з такого погляду, теж виглядає дещо двоїстим – багато хто брав у ньому участь не стільки задля відновлення парламентської демократії, скільки задля усунення Гітлера й відновлення честі та справедливості. Неприйняття Гітлера набувало великого розмаху. Зараз важливо уявляти собі долю лідерів антидемократичного руху після 1933 року, але було б помилкою судити про них лише за їхніми діями в часи Третього Рейху. Армін Меллер формулює питання таким чином: чи можна звинувачувати теорію за невідповідну їй форму втілення; а також, чи можна вважати лідерів консервативної революції відповідальними за націонал-соціалізм, оскільки він, все-таки, був тільки поганою версією їхніх уявлень про новий державний лад. Це питання стосується проблеми співвідношення теорії та практики, і чи може перша нести відповідальність за другу. Але добиваючись перебудови держави і суспільства, намагаючись якнайактивніше впливати на політичну ситуацію у Веймарській республіці, як це робили консерватори, неможливо апелювати тільки до абстрактної свободи і нестримності духу. Варто також обдумати ймовірність реалізації своїх ідей. Та в романтичному пориві самоестетизування консерватори не слідкували за тим, як їхні ідеї впливали на реальність. Політики-публіцисти мусять не забувати дбати про те, як їхні ідеї буде сприйнято в інших прошарках політики, який вони матимуть вплив, та який вигляд матимуть у пропаганді. Останні роки існування Веймарської республіки дали багато прикладів інтелектуально-політичної відповідальності, які доводять, що за бажання й критичного ставлення до ситуації можна було досить ясно передбачити, як саме націонал-соціалізм втілюватиме свої ідеї. Задля справедливості треба відзначити, що деякі консерватори займали позицію спротиву щодо гітлерівського режиму, але це не може служити виправданням їхнім, так би мовити, дорогоцінним політичним ідеям. Вони прагнули скинути ліберально-демократичний лад, і це їм, за допомогою антидемократичної партії, таки вдалося зробити. Більше їм нічого було сказати. Та чи не вплинуло це на деякі ідеї, які вони так цінували?

ПРИМІТКИ

[1] Особливо виразно у праці Ф. Гільшера «Імперія». Молодоконсерватор Георг Шредер говорив у «Gewissen» від 1 грудня 1928 року про жахливе відчуття того, що молода нація не скористалася можливістю захопити владу. Час революційних дій, на його думку, закінчився у 1924 році.

[2] Наприклад, у статті «Алея Перемоги II. Адольф Гітлер» (DIE TAT. – 1930. – Bd. 21. – S. 780 ff.)

[3] *Jung E.* Neubelebung von Weimar? // Deutschce Rundschau. – 1932. – Juni. – S. 153. На поставлене у заголовку питання дано негативну відповідь.

[4] Юнґ був одним з небагатьох, хто відкрито говорив про свою позицію навіть після приходу націонал-соціалістів до влади. Його було вбито 30 червня 1934 року. Він намагався спрямувати націонал-соціалізм як народний рух у русло консервативної революції, а його нейтральна оцінка служила згодом радше тлом для гострої критики.

[5] *Bogner H.* Das Ende der Aufgeklärten Demokratie // Deutsche Rundschau. – 1932. April. – S. 13.

[6] *Bogner H.* Die Bildung der politischen Elite// Schrifften an die Nation. – Oldenburg, 1932. – № 6. – S.31.

[7] Виразно видно зі спогадів тодішнього гамбурзького гауляйтера НСДАП Альберта Кребса: *Krebs A.* Tendenzen und Formen der NSDAP. – Stuttgard, 1959.

[8] *Zehrer H.* Autoritär oder was sonst? // DIE TAT. – Bd. 24. – S. 1024 ff.

[9] *Jung E.* Einsatz der Nation // Deutsche Rundschau. – 1933. – März. – S. 160.

Розділ 13. РУХ «ГЕТЬ ВІД ВЕЙМАРА!»

а) Від партії до руху

Дилема націоналістичних публіцистів консервативної революції виникла внаслідок перетворення народовської націонал-соціалістської партії на національно-народний рух. До 1930 року цієї дилеми не існувало, і лише з цього часу можна було стверджувати, що консервативна революція перейшла до прямої, хоча й дещо відстороненої співпраці з націонал-соціалізмом. Август Вінніґ, наприклад, 1928 року хибність і безсенсовність націонал-соціалізму наголошував, демонструючи свою перевагу[1], а чотирма роками пізніше, коли НСДАП вже не була однією з-посеред інших розмаїтих антидемократичних угрупувань, у своїй статті рекомендував:

«Я вважаю негідним шляхом застережень, претензій та критики позслаблювати віру в себе цього руху, який перетворився на міцне підґрунтя німецьких сподівань. Я бачу, як і будь-хто інший, певні прояви в ньому, які можуть дати до цього привід. Але мені здається більш вірним у таких випадках, про які, звісно, краще знати, дати йому свою пораду. Так чи інакше, я вважаю у ньому німецьку необхідність. У ньому підноситься німецька воля проти сили ворогів, ідея добірних проти панування маси, воля до здійснення долі проти руху споживацького самозречення. Це – велич»[2].

НСДАП стала найбільшою надією німецького народу ще й завдяки тому, що об'єднала усі антидемократичні сили правого крила. Багатоманітність антидемократичних доктрин звелася до простого протистояння інституціям та формам чинної політичної влади. Але у політичному плані партія не мала великої ваги. У революційних штурмових загонах і гуртках можна було або виношувати плани путчу, що

могло принести успіх хіба до 1923 року, або кидати бомби в членів Ландрату, що саме по собі було неприємним, але державному ладові загрози не становило. У молодіжних організаціях плекався принцип вождівства і виховувався дух єднання, у військових висміювався пацифізм. Завдяки тому, що партія під керівництвом Гітлера перетворилася на масовий рух, антидемократичний фронт став помітним; раніше ж опозиціонери працювали розпорошено і тому були практично невидимі.

«Фюрер» зі своєю НСДАП ніс на собі тавро діяльності в рамках парламентського ладу, хоча не приховував свого наміру пізніше скинути парламентаризм. Він керував саме партією, хоча кредо антидемократів стверджувало, що партії – це зло. Він надихав свій рух демагогічним запалом незнаної до того сили, що водночас цілковито суперечило консервативному вченню про демократичне суспільство[3].

Якщо ж НСДАП нарешті вдалося підточити основу Веймарської держави і перетворитися на найвпливовішу антидемократичну організацію в Німеччині, то тільки тому, що вона зважилася вести політичну діяльність в рамках і засобами демократії[4]. Саме ця її двоїстість, її «тимчасовість» найбільше дратувала прибічників консервативної ідеології, для яких духовний зміст важив набагато більше за пристосуванське використання зручних можливостей, тоді як для НСДАП це вийшло й мало виходити на перший план під час її боротьби за владу. Тож не дивно, що багато хто сприйняв НСДАП як щось непевно строкате. Герман Ульман, який аж ніяк не симпатизував націонал-соціалістському рухові і не бачив для нього політичного майбутнього, стверджував необхідність усунення з нього радикальних елементів, вказуючи на їх реакційність. Основним пунктом програми націонал-соціалістського руху, з яким прихильники консервативної революції все-таки погоджувались, був напрямок національний і антивеймарський. Гітлер, за висловом Едгара Юнґа у «Deutschen Rundschau», представляв закон розвитку, якому підпадає даний час. «Він погано репрезентує цей закон. Але народ дослухається до найгіршого з представників часу, а не до найкращих представників відкинутих цінностей»[6]. Для того, хто так висловлювався, не існувало практичної альтернативи Гітлерові, здатної досягти політичного успіху.

Зі свого боку, НСДАП була занадто засліплена і впоєна силою, щоб дякувати «духовним предтечам», натомість шаленіла, наражаючись на критику з боку інших націоналістичних кіл[7].

В останні три роки перед приходом до влади націонал-соціалізм був не просто партією, а втіленим протестом народу проти республіки. Мільйони людей, що голосували на виборах за націонал-соціалістів, у своїй більшості були не членами партії, а простими людьми, які очікували від націонал-соціалізму докорінної зміни соціальних умов. Беречи участь у виборах, партія ще довго не висувала чіткої програми, послуговуючись роздутою псевдо-метафізикою та пропагандою, що їх продукувало видавництво Eher-Erlag. Вважалося, однак, що за партію слід голосувати всупереч власним духовним передсудам.

Фрідріх Майнеке влучно говорив про ставлення бюргерства до націонал-соціалістського руху:

«У цьому мусить щось бути», – думає бюргер і зближується з тими несамовитими людьми, які за ближчого знайомства виявляються не такими вже й несамовитими. У цього руху вартісні ідеї, в ньому є сила, в ньому є люди. Безсумнівно. Та чи не подається найцінніше у рухові – ідея сильної національної волі, відчуття політичної несвободи й етичне несприйняття бруду великого міста у такий викривлений та спрощений спосіб, що робить його не лише нездатним до політичного життя, а взагалі шкідливим?

Їхні економічні вимоги висміюють, у вищих колах чемно лають їх вуличні демонстрації, але, як це не дивно, разом із цим роздумують про корисність і подальше застосування ідей націонал-соціалізму»[8].

Схильність широких кіл населення Німеччини до націонал-соціалізму не виникла внаслідок економічної кризи; це був конкретний політичний вираз незадоволення республікою та демократичними інституціями.

Але ні саме явище націонал-соціалізму, ні його програма, ні особистий магнетизм фюрера не були єдиними причинами наступних радикальних політичних змін. Націонал-соціалізм був головним чином партійно-політичним втіленням широкого руху «Геть від Веймара». Багато громадян підтримували його, бо не мали кращого

вибору. Далеко не всі виборці вважали Гітлера генієм, але всі, хто потрапив до націонал-соціалістського річища – так само, як на протилежному, комуністичному боці – прагнули подалі від Веймарської держави.

Тут хотілося б уточнити нашу думку про всі ті антидемократичні політичні угрупування правих, що не приєдналися до НСДАП. Саме вони створили своєю наполегливою і розмаїтою боротьбою проти республіки, її політики та інституцій сприятливий клімат, посилений надалі гострою економічною кризою, який уможливив перетворення націонал-соціалістів на «передставництво народного руху» (Е. Юнґ). Націонал-соціалізм поставив на шляху антидемократичної, антиліберальної та антикапіталістичної течій в німецькому народі, яка виникла через недоліки самої республіки, її незалагоджені помилки й хиби, а також через кричущу аналогію антидемократичних спілок та асоційованих з ними ідеологів. Націонал-соціалізм – не як партія, а як народний рух, що очолив широкі маси, був у цьому сенсі також їхнім рухом[9].

Під широким покровом руху гніздилися найрізноматітніші націоналістичні образи майбутнього, хоча вони й не мали нічого спільного з партійною ідеологією, ні з соціал-націоналістичною ідеєю з її «величною невизначеністю» (Нікіш). На цьому й ґрунтувався симбіоз НСДАП та консервативної революції. Здавалося, що в цьому русі врешті-решт можна зі спокійною совістю бути німцем[10].

Після того, як націонал-соціалізм переріс у масштабний рух правої орієнтації «Геть від Веймара», про нього вже неможливо було судити, спираючись на вчинки його фюрера і загонів, а також на програмні тексти партії[11]. Тому навіть у тих колах, що спочатку не толерували націонал-соціалізм, панувала така дивовижна поміркованість і доброзичливість в оцінках дій та висловлювань діячів НСДАП, якої рідко вшановували будь-яку іншу партію. Багато хто навіть ставав «симпатиком» НСДАП, оскільки вона виступала гарантом заміни Веймарської республіки на кращу, «більш німецьку» державу. Хоча радикалізм руху та його програму не сприймали позитивно, частіше мова йшла про те, що націонал-соціалізм виражає справжню волю народу: «Через нього говорить голос народу, що прагне не врядувати, а коритися природженому вождеві»[12].

Противниками руху залишалися лише ті, хто був знайомий з певними аспектами програми та діяльності партії і, з огляду на це, ставив під сумнів цілий рух, або ж ті, чиї цілі цілком не збігалися з політикою націонал-соціалізму. У 1933 році, наприклад, католицькі єпископи рішуче виступили проти націонал-соціалістів через несумісність їх програми з метою та засадами католицької Церкви. Багато протестантів називали декларований партією «справжнє християнство» чистим фарсом з огляду на її активну антиєврейську пропаганду та масові насильницькі дії. Тому вони вважали його несумісним із завданнями справжнього християнства[13]. Стійкі у своїх переконаннях ліберали вказували на примітивність партійної програми та сумнівність намірів націонал-соціалістів[14]. Войовничі соціалісти застерігали, що захоплений цими ідеями натовп близький до того, щоб сповзти до варварства, і вказували на загрозу війни. Такі погляди спиралися на ідеї свободи, республіки, демократії, духу християнства, культури та миру. Вони разюче відрізнялися від поглядів численних груп, з яких складався націонал-соціалістський рух. Незважаючи на незначні відмінності у програмах, вони були досить однорідними і врешті стали спільниками і тілом руху, який мав або надати їм необмежену владу «приймати правильні рішення», або, скинувши республіку, надати можливість будувати новий лад.

б) Паралізування націонал-соціалістьким масовим рухом політичних сил.

Демократи-центристи й ліві втішали себе думкою, що НСДАП швидко втратить свої численних прибічників, коли справа дійде до політичної відповідальності. За досвідом Веймарської політичної демократії, відбувалося саме так, то ж очікували, що націонал-соціалізм не внесе суттєвих змін до розподілу сил у республіці. Це було фатальною помилкою!

Хоча становище соціал-демократів було досить безнадійним, численні соціалісти пророкували Гітлерові та його партії швидкий кінець після приходу до влади[15]. Німецька національна народна партія до початку 1933 року все ще виношувала плани переорієнтувати НСДАП на свій політичний курс за рахунок поповнення кабінету Гітлера свої-

ми прибічниками[16]. Серед прибічників консервативної революції панувало утопічне уявлення про те, що політика – це справа духовної еліти, оскільки потребує певного духовного рівня. Націонал-соціалізм був рухом швидше масовим, аніж духовним, тому вони вірили в те, що зможуть взяти керівництво в свої руки, щойно він прийде до влади. Вони вважали, що політику повинні робити професіонали, світлі голови, ідейні люди. Саме таких, з погляду консерваторів, бракувало серед керівництва НСДАП. Без допомоги тих, хто сформував новий німецький націоналізм (а саме консерваторів), рух мав, з погляду прибічників консервативної партії, рано чи пізно зазнати поразки. Республіканці тішили себе думкою, що націонал-соціалізм живе за рахунок системи, проти якої він так затято бореться. «Умить, як вважається, настане край опозиційному становищу, а разом з ним і націонал-соціалізмові... такого classe dirigeante* німецький народ більше не винесе»[17] На думку «Die Tat», «Доля націонал-соціалізму нині пов'язана не з його політичною міццю, посилення якої він так прагне... Для справжнього розвитку Німеччини ця діяльність є другорядною»[18].

За допомогою таких аргументів ставили під сумнів те що становище республіки є загрозливим, або заперечували потенціальну здатність НСДАП прийти до влади. Мало хто міг собі уявити, наскільки небезпечною могла виявитися ситуація, якщо б Гітлерові вдалося привести свою партію до влади. У середовищі центристських партій міркування про Гітлерову політику мали відтінок песимізму й приреченості, що не залишало місця надії на захист республіканцями своєї республіки усіма силами. Колосальне зростання НСДАП паралізувало роботу парламенту, що пізніше призвело до квазі-диктатури Президента, але набагато серйознішим було те, що це зростання підривало саму віру в республіку.

У неї залишалося дедалі менше прибічників. Економічна стабільність змінилася катастрофою, парламентська демократія не виконувала своїх функцій, радикальне крило стрімко зростало. Ситуація свідчила про швидкий занепад республіки. Прихід націонал-соціалізму справляв гіпнотичну дію не лише на тих, кому бракувало якоїсь ідеї, але навіть на республіканців, які сприймали цю націона-

---

* Правлячого класу (*Фр.*)

лістичну хвилю як доленосну, а боротьбу проти цього натиску – як безсенсовну.

Справжня боротьба з націонал-соціалізмом у сенсі захисту республіки стала проблематичнішою і тяжчою тієї миті, коли Веймарська держава через вплив Рейхсверу на політику уряду й через прихід на посаду владного Рейхспрезидента набула виразного націонал-авторитарного забарвлення. Спроби вберегти конституційний лад за маніпуляцій 1931-1932 років від «богемного ефрейтора» надали альтернативі іншого вигляду: вже не «парламентська демократія проти фашистської диктатури», а «націонал-авторитарний режим проти націонал-соціалістського». У 1932 Франц фон Папен з ідеологами «Клубу панів» проголосив «нову державу», яка чітко декларувала свій розрив з попередньою демократією. На той час держава вже мала авторитарний характер, хоча й без чіткого поділу на частини та зв'язку з народом, як передбачав ідеологічний концепт. Істотні зміни режиму зсунули ідеологічні фронти таким чином, що Веймарська демократія у своєму звичайному розумінні перестала бути альтернативою Гітлеру. Було ясно, що лад більше не функціонує, а партії демократичні й ті, що до них примикали – були нездатні скласти «Високе зібрання»* перед самісіньким виходом націонал-соціалістів з парламенту. Після 1931 року гасло «Назад до Веймара!» вже не могло стати дієвою альтернативою у політичній боротьбі, тепер вона полягала у відновленні засад гуманізму – свободи, правової держави, основних прав людини, західноєвропейської культури. Переконання, що задля приборкання нацистів Німеччині потрібна диктатура, вже не характеризувало його носія як антидемократа.[19] Проте, у таких випадках було неясно, чи мова дійсно йшла про порятунок вільної демократії та її принципів. Тепер здавалося, що демократія здала свої позиції, ступінь націонал-соціалізму затягував дедалі більше й більше людей кожного дня, а демократам бракувало рішучості для захисту. Вони не знали, що робитимуть далі.

Опір був полум'яним гаслом антидемократів, з боку республіканців цього не спостерігається Вони майже не чинили опору загрозі фашизації. [20] Зачаровано перебуваючи під впливом могутнього

---

* Тобто, коаліцію більшості (Ред.)

народного руху, республіканці були занадто розпорошені як партія, щоб організовано діяти задля порятунку республіки.

Курт Тухольський вже 1930 року писав: «Опір? Його практично немає. Та й хто опиратиметься? Рештки республіки, яка не могла надихати людей на вчинки за мирного часу, то що ж уже казати про часи небезпеки! Опір? Добродію, ця країна далека від будь-яких революційних настроїв».[21] Але навіть ті інтелектуали, які дванадцять років тому брали участь у створенні республіки, зараз у переважній більшості були паралізовані: «Ми вже самі готові здатися. Всезагального духовного життя більше майже не залишилося. Ліберальні ідеї свободи застаріли, про них читають і говорять на кожному кроці, але це наганяє нудьгу. Та найчастіше просто складають руки і чекають на Гітлера»[22].

Під тиском націоналістичних настроїв політика урядів від Брюнінга до Шлейхера набувала дедалі більшою мірою рис антидемократії. Послаблені республіканці також вирішили звернутися до націоналістичної риторики, натхненні успіхом, який вона принесла Гітлерові. Демократична партія, наприклад, об'єдналася з Молодонімецьком орденом Артура Мարауна у Державну партію, що, втім, не принесло успіху. Орден дещо зріс у своїй масі перед кінцем існування республіки, за що ортодоксальні націоналісти відгукувалися про нього не найкращим чином; проте рух від початку свого існування послідовно дотримувався антидемократичного курсу.[23] Це типовий приклад об'єднання інтересів, можливого лише на тлі масового успіху націонал-соціалізму. Націонал-соціалізм вважав себе результатом подій Світової війни; Брюнінг, наприклад, називав свій кабінет «Кабінетом учасників війни». Навіть соціал-демократи при нагоді наголошували на своїй «національній» орієнтації.

Зміна духовної та політичної ситуації відчувалася також у тому, що спірний закон про захист республіки (прийнятий через убивство Вальтера Ратенау націоналістичними екстремістами) дедалі частіше й жорсткіше застосовувався проти ліворадикальних груп, ніж проти націонал-соціалістів. У 1922 уряд остаточно з'ясував, де був головний ворог республіки – справа[24].

«Закон ніколи не був ефективним. Монархісти ніколи не відчували його дії на собі, він карав тільки найбільш крайніх лівих. З часом він перетворився на брехню»[25].

Це призвело до ситуації, за якої ліві республіканці вважали, що держава покинула їх: «*Нас, республіканців, держава більше не підтримує. Ми тепер повинні боронити республіку не від правих радикалів, а від органів самої держави...*»[26] Інтереси КПН, «офіційних» республіканців та антидемократів ненаціоналістичного спрямування розбігалися настільки радикально, що будь-яка спроба виступити єдиним фронтом оборони проти фашизму здавалася абсолютно нереальною. Тим часом крайнє ліве крило КПН дозволяло собі співпрацювати з націонал-соціалістами (офіційними ворогами), наприклад, у берлінському страйку транспортних робітників 1932 року та в парламентських діях; решта ж партій не об'єднувались у боєздатну силу через страх перед громадянською війною. Становище «офіційних» республіканців робило захист тієї Веймарської республіки, якою вона стала, дуже складним з психологічного і політичного боку. Замість того, щоб докладати зусиль для збирання всіх сил на оборону проти націонал-соціалізму, вони покладалися на тактичні хитрощі, за допомогою яких сподівалися зупинити масовий рух. Вважаючи ситуацію безвихідною, республіканці воліли радше тішити себе ілюзією, що ексцентричний рух скоро себе вичерпає.

На той час дуже небагато людей в Німеччині мало уявлення про те, до чого приведе країну прихід Гітлера до влади. Та й як це можна було передбачити?[27] Дехто сподівався, що скрутні економічні та політичні реалії швидко змусять населення поглянути на фюрера іншими очима, а маси, що зараз його вітають, скоро схаменуться і позбавлять Гітлера довіри як політичного шарлатана. Веймарська демократія добувала свого віку. Цікаво, що найгостріші конфлікти мали місце поміж її ворогами, а не між нею та її найбільшою загрозою – націонал-соціалізмом. Те, що він зміг захопити владу «законним» шляхом, сталося не через «формалістичне» підписання змін до трактування конституції, а й завдяки слабкому захистові демократами своїх позицій.

в) Становище лівої інтелігенції

У часи занепаду Веймарської республіки нечисленна ліва інтелігенція була політично настільки ж слабка, як і неоконсервативний

рух. Вони перебували у поганих стосунках і з комуністичною партією, що на той момент погрузла в догматизмі й цілковито залежала від Москви, і з соціал-демократами, які, на думку інтелігенції, не змогли відстояти соціалістичні та республіканські ідеї у Веймарській державі. Вимога лівих інтелектуалів про об'єднання робітничого класу у боротьбі проти фашистської реакції виразилася лише у слабкій літературній формі. Вони не минали нагоди відзначити, що перебувають у такому жалюгідному становищі через політику СПН та республіки.

«Республіканський політик не має жодного права скаржитися на ті звірства гітлерівців, що зараз кояться. Хай вдарить себе в груди: «Mea culpa!»*[29]

Генріх Манн вбачав причину успіху націонал-соціалізму в тому, що Німеччина ніколи не проливала крові за демократію:

«Якби німці у 1918 р. розуміли, що чинять, вони б ужили необхідних заходів, щоб захистити свою демократію. Це раз і назавжди зупинило б усіх тих, хто весь цей час працював на шкоду республіці. Замість того, німецька демократія поводилася так, ніби в країні вона не має супротивників. Вона навіть пишалася своїм ненасильницьким походженням. Досі вона залишала застосування насильства своїм ворогам, що, вочевидь, зуміли краще скористатися з цього права».[30]

Та чи не були це ті самі інтелектуали, чия гостра критика та сатира підточувала основи республіки? Чи не партії вони постійно звинувачували в тому, що вони переслідували лише капіталістичні інтереси, а соціал-демократію – в тому, що вона, давно втративши душу, підтримувала власну видимість?

Критика з боку радикальної ліво-орієнтованої інтелігенції також не сприяла зміцненню позицій республіканських партій, насамперед СПН. Утім, автори критичних текстів не бажали бути інтерпретаторами певного ладу чи партійних ідей. Вони воліли радше позиціонувати себе як незалежні есеїсти з власними ідеями. У цьому вони не відрізнялися від правих інтелектуалів, які теж у своїх творах громили республіку. З огляду на свої ідеї гуманізму, соціальної справедливості, братерства та пацифізму, ці есеїсти могли оцінювати політичні реалії Веймарської республіки лише як виродження та занепад.

---

* Моя провина (*лат.*)

Їхнє розчарування у панівному ладі знаходило вираз у неймовірному сарказмі та цинізмі, що часто переходив межу і приносив їм славу «бульварних писак»[31]. Проте, судячи з якості матеріалів, у літературному плані «ліві» були на голову вищі своїх націоналістичних супротивників. Вони були прикладом безкомпромісного інтелектуалізму, що, зрештою, було характерною рисою того часу і позначалося як на «лівих», так і на «правих».

У Веймарській республіці ліво-орієнтовані інтелектуали аж ніяк не почувалися затишніше за правих. Вони захищали від націонал-соціалістів саму ідею республіки та соціальної демократії а не те, на що перетворилася Веймарська держава по дванадцяти роках. З їх погляду, це було послідовніше й логічніше за безсилі спроби компромісу з Національною партією, на які з готовністю йшли «офіційні» республіканці, посилаючись на «дух часу». Вони були соціалістами-філантропами, сміливими борцями за вільний, гідний та справедливий суспільний лад. «Коли нарешті стане ясно, що люди важливіші за теорії?» – запитував Карл фон Осєцький у «лівих» партій. Республіканці-есеїсти дотримувались ідей пацифізму; саме вони розвінчували героїчний образ війни на тлі хвилі героїчного піднесення та захоплення войовничим духом. Вони хотіли не дати занепасти ідеї соціал-демократичної республіки. З огляду на таку політичну ситуацію, стало особливо помітно, яку загрозу існуванню республіки становлять фашизм та націонал-соціалізм. Тому ліво-орієнтовані публіцисти були набагато сильнішими за своїх колег – лібералів, дописувачів щоденної преси – своїх найзапекліших, а також найдотепніших ворогів. Проте ставлення до республіки як до погано витлумаченої ідеї заважало їм перемогти на полі публіцистики.

Та як можна було підтримувати республіку, коли вона являла собою лише бліде відображення великої ідеї, а всі потенційно великі ідеї тепер здавалися знеціненими та застарілими?

ПРИМІТКИ

[1] *Winnig A*. Reich als Republik. – S. 371.

[2] У кн: Was wir vom Nazionalsozialismus erwarten. – S. 19.

[3] З іншого боку, націонал-соціалізм як партія мав також низку нових політичних утворень (наприклад, СА і СС), що відрізняло його від буржуазних партій.

[4] При цьому йшлося найчастіше про таке використання цих засобів, яке цілковито ігнорувало правила гри за парламентської демократії.

[5] *Ullmann H.* Das deutsche Ringen um Gestalt // Kunstwart. – 45, 1932. – S. 617 ff.; Vom Volk zur Nation. // Ibid. – S. 745 ff.

[6] *Jung E.* Deutsche Unzulänglichkeiten // Deutsche Rundschau. – 1932. – Nov. – S. 82

[7] З політичного погляду ймовірно, що для НСДАП справедлива оцінка публіцистів-антидемократів не мала значення. Коли ж хтось із них (як, наприклад, Юнґ, Церер, Шпенґлер та ін.) ставив під сумнів претензію націонал-соціалістів на владу, він автоматично перетворювався на супротивника, з яким боролися усіма можливими засобами.

[8] *Meinecke F.*: Nationalsozialismus und Burgertum // Polytische Schriften und Reden. – S. 442-443.

[9] Такої думки, наприклад, відверто дотримувався Едгар Юнґ.

[10] *Bogner H.* Die Bildung einer politischen Elite // Was mir vom NS erwarten. – S. 122.

[11] Коли ж траплялися неприємності, то згадували про «паршивих овець» і на противагу їм наводили приклади «гідних» людей у лавах руху.

[12] *Gerhard G.* Das werdende Reich. Reichsgeschichte und Reichsreform. – Hamburg, 1932.

[13] Багато прикладів наведено в кн: Die Kirche und das Dritte Reich.

[14] Див.: *Heuss Th.* Hitlers Weg. Eine historisch-politische Studie uber den Nationalsozialismus. – Stuttgart; Berlin; Leipzig. – 1932.

[15] Праця Еріха Маттіаса (*Matthias E.*, Der Untergang der alte Sozialdemokratie 1933 // Vjh. F. Zeitgeschichte. – 4, 1956. – S. 250 ff.) є докладним дослідженням позицій соціал-демократії впродовж останніх років республіки. Маттіас стверджує, що у нижчих шарах СПН існували настрої збройно обороняти республіку, але глава партії не зважився на відкриту боротьбу з НСДАП. Опір партії було підірвано 20 червня 1932 р. Див. також: Das Ende der Parteien. – Düsseldorf, 1960.

[16] Докладніше див.: *Bracher K.-D., Sauer W., Schulz G.* Die national-sozialistische Machtergreifung. – Köln, 1960.

[17] *Hermens F. A.* Parlamentarism oder was sonst? // Hochland. – 29, 1932. – S. 494.

[18] Das Jahr der Entscheidung // Die Tat. – Bd. 21. – S. 846.

[19] Багато хто, наприклад, убачав і просував за уряду Брюнінга свого роду «диктатуру виховання» для німецького народу. Дякую Г.О. фон дер Ґабленцу за цей коментар.

[20] Про масштаби паралічу можна судити з дослідження Вальдемара Бессона на прикладі землі Вюртемберг (*Bessons W.* Württemberg und die deutsche Staatskrise. – Stuttgart , 1959).

[21] *Tucholsky K.* Der Hellseher // Die Weltbuhne. – 1930. – 12 Apr. (передрук з номера від 1 квітня 1930 р.)

[22] *Eggebrecht A.* Wer weiterliest wird erschossen! // Die Weltbuhne, 1932. – 12. Jan.

[23] Щодо Молодонімецького ордену існує грунтовне дослідження Клауса Горнунга (*Hornung K.* Der Jungdeutsche Orden. – Düsseldorf, 1958). У ньому занадто схвально оцінено роль Ордену у Веймарській республіці, але дослідження здійснене на архівних джерелах.

[24] Рейхсканцлер Йозеф Вірт у промові перед Рейхстагом після вбивства Ратенау сказав саме ці широко цитовані слова, на які багато хто образився: «Ворог стоїть справа!»

[25] *Ossiezky C. von.* Rotkoller Weltbuhne. – 1930. – 18 Febr.

[26] Зауваження з приводу виступу берлінської поліції проти республіканської демонстрації перед прем'єрою націоналістичного фільму «Концерт для флейти у Сан-Сусі». – 1930. – S. 966

[27] До проблеми відповідальності націонал-соціалізму раз у раз повертаються у дискусіях та спробах пояснення. В очах песимістично налаштованого спостерігача, що веде мову про злочини та загарбання, вона розростається у всіх напрямках до гігантських розмірів. Але серед подій та ідей, що призвели до піднесення націонал-соціалізму, завжди є щось таке, про що під час дискусії чи написання чергової праці ще не здогадувалися. Можна робити спроби історичних досліджень факторів зростання націонал-соціалізму, як, наприклад, у цій книзі, але треба остерігатися популярних пояснень, які приписують рухові все те, що з'явилося потім, у Третьому Рейху.

[28] Критика поступок СПН буржуазно-реакційним силам належала до стандартного змісту лівих друкованих видань. Це питання розглядає історик Артур

Розенберг у своїй «Історії Веймарської республіки». Леопольд Шварцшильд пише так: «Вони не зрозуміли, що таке сила, а що – безсилля, тому й зазнали фіаско. А пишуть вони так, ніби все так, як має бути!» (Tagebuch. – 1933. – 11. März).

[29] Оссєцькі К. фон (Weltbuhne. – 1930. – 7 Jan. – S. 40).

[30] *Mann H.* Die Deutsche Entscheidung // Tagebuch. –1931. – 19 Jan.

[31] Цей вираз, звичний у промовах Геббельса та його однопартійців, уперше вжито в промові молодого члена СПН на партійному з'їзді в Лейпцігу в 1931 році. Він вказував на те, що писаки з «Weltbuhne» безкарно дозволяли собі такі виступи тільки тому, що соціал-демократія скинула республіку. Див.: Weltbuhne. – 1931. – 16. Jun. – S. 897.

Розділ 14. ВІД ДУХУ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Веймарська республіка пережила активний виступ проти політичних та соціальних реалій, якому важко знайти аналог у німецькій історії. Рідко коли дух протесту з такою рішучістю та радикальністю підноситься над реальністю. Ця доба не має підстав скаржитися на інтелектуальний конформізм, їй невідома інтелектуальна безплідність. Для інтелектуалів вона являла собою Ельдорадо. Але саме через це не існувало якогось певного «духу республіки». Горизонти мислителів були безмежні і дуже розбігались з реаліями буття держави. Ця доба не знала інтелектуального консенсусу, без якого не може існувати жодна демократична держава. Така ситуація мала свої історичні та соціологічні причини[1]. Перша Світова війна була початком нової ери для німецької історії, вона принесла великі зміни як у політичному, так і в соціологічному плані. Витоки повоєнної динаміки закладались ще до 1914 року. Політичні течії розділилися на два основні напрямки: філософсько-прогресивний та антираціоналістський. Це були основні політичні полюси Веймарської республіки. Багато було й тих, кого неможливо було віднести до жодного з таборів, та «дух республіки» характеризувався саме відсутністю третьої політичної сили. Обидві течії походили від спільного кореня: вони боролися із буржуазним духом XIX століття. У зв'язку з цим у них, як у дітей однієї епохи, більше спільного, ніж може здатися на перший погляд.

Молодонаціоналісти так само виступали проти «вчорашнього світу», як і «зухвалі писаки» з прогресистів. Одностайні у своїй позиції «проти вільгельмівської давнини» партії мали дуже різні пріоритети. Ліво орієнтовані публіцисти, яких праві іронічно називали «інтелігентами» («літераторами»), вели мову про вічні ідеї «гуманізму,

братерства, свободи духу, добра, справедливості, щастя, відповідальності, любові»[2]. Революція, яку націоналісти вважали злочином і заколотом проти ідеї німецької державності, для них була здійсненням довгоочікуваних сподівань, а вільна соціальна німецька республіка – метою. Рене Шікеле писав:

«9 листопада (1918 року) був найкращим днем мого життя. Я був на сьомому небі, вірив що віднині ніколи не буду самотнім, ніколи не сумніватимусь ні у собі самому, ні в інших. Уперше я почувався в безпеці, і Німеччина була у моєму серці»[3].

Ліві інтелектуали залишились вірними своїм ідеям, навіть втративши надію врятувати за їх допомогою республіку. Націоналісти повоєнного покоління дедалі різкіше виступали як їхні антиподи. Вони протиставляли свої ідеї «застарілим» ідеям соціал-демократії; вважали гуманізм слабкістю, загальнолюдське братерство – зрадою нації, вільний дух – сваволею; добро, щастя та любов – складовими розм'якшеної суспільної моралі. Закиди ліво-інтелектуальним та мистецьким рухам початку Веймарської республіки у надмірному раціоналізмі та «розумництві», якщо такі були, тоді випереджали час. Схвалення слідом за Генріхом Манном ідеалів Просвітництва та Французької революції, разом з ідеями соціального утопізму, безперечно, побутувало в подібних колах. Цікаво те, як вихвалявся розум – ґрунтом цього схвалення була свобода людини від кайданів культури та закону. Це було таке саме безумство, як прославляння життя й волі до життя – ідеї, які буяли серед супротивників. Динаміка лівих інтелектуалів у їхній боротьбі проти війни, капіталізму та інтелектуального «затемнення» у багатьох відношеннях була такою ж самою, як і народовських ірраціоналістів.

Та це ще не всі відмінності між вищеназваними групами. Політичні цілі лівих були гуманніші та послідовніші за програму правих, проте й вони не уникнули загрози фанатизму, яка, щоправда, у правих була набагато більшою. Наголошуючи на вічних цінностях, вони ніби не помічали нагальних потреб свого часу. Пафос гуманізму, радикальний пацифізм та беззастережна віра в прогрес не справляла живильної дії на послаблену поразкою Версальської системи націю. Лівоорієнтовані інтелектуали були налаштовані проти традиційних сил нації; пізніше робітничий клас та буржуазію розділила глибока

прірва ідеологічних відмінностей. Ця сама прірва відокремила націю від держави і зробила неможливою внутрішню консолідацію Веймарської республіки. Між двома фронтами не залишалося місця для відкритості[4]. Неможливість побачити зумовленість власного мислення залишила відбиток в ідеології обох супротивників. Попри те, що вони були змушені співіснувати «під одним дахом», замість всезагального духу республіки панувала атмосфера постійного суперництва, яку не могли виправити навіть такі діячі, як Томас Манн та Фрідріх Майнеке. Ліва інтелігенція відчувала підтримку своїх ідей так само мало, як і нові націоналісти. Така багатоманітність політичних позицій спричиняла постійну напругу в республіці, яку неможливо було якось послабити. Але сумні реалії республіки відставали від прогресивних теорій її політичних діячів. Їм були потрібні ідеї діалогу та гармонізації. Не лише в політиці панували тоді радикальні настрої – дух радикалізму захопив цілу республіку. Веймарську епоху неможливо уявити лише через націоналізм чи ліворадикальний інтелектуалізм – то був час одержимості альтернативою: раціоналізм чи ірраціоналізм[5]. У духовному концерті республіки бракувало потужних півтонів. Як тільки йшлося про суспільний лад, позиції ставали непримиренно полярними. «Мені здається, що така обмеженість на землі Гете та Ніцше ганебна», – писав Томас Манн в одному з листів[6]. Що гострішим ставав конфлікт між «новими» ідеями націоналістів та республікою, то більшого значення набували модні словечки з духовного життя – «культурбільшовизм» з одного боку, «культурфашизм»- з іншого. «Ці гасла, – писав Герберт Ієрінг, – виникли самі по собі й діяли як отруйний газ. Інтелектуальне суперництво стало неможливою справою – підозри зайняли місце аргументів, а доноси заступили обґрунтування»[7].

Республіканська ситуація безнадійно застрягла поміж літераторами-лівими та націоналістами-правими. Навіть більше за практично-політичну сферу Веймарської республіки, сфера інтелектуальна перебувала під впливом умовностей та ексцентричних проявів як з лівого, так і з правого фронтів. У республіці панував вільний дух, але не дух республіки, який міг би її підтримати зсередини.

Утім, існували й нечисленні представники центру, що не полишали боротьби: Трельч, Майнеке, Куртіус, а також великі

письменники, що прагнули гармонізувати полярні позиції – наприклад, Томас Манн[8]. Його роман «Чарівна гора», що вийшов у 1924 році, був, за словами сина письменника, Ґоло Манна, романом, що представляв Веймарську республіку. Значна частина твору присвячена суперечці між раціоналістом-демократом Сеттембріні та його ідеологічним опонентом, ірраціоналістом Нафтою. Поміж цими позиціями стоїть непевний свого шляху німець. Нерозв'язність ідеологічного конфлікту для цього роману визначальна. Жодному з ідеологів, що ревно прагнули схилити Ганса Касторпа до своїх переконань, не вдалося досягти своєї мети, але ледь жевріюча прихильність німця до Сеттембріні в романі відчувається. Дуель супротивників на Чарівній горі – це метафора загострення духовного протистояння між націоналістами та інтернаціоналістами, раціоналістами та ірраціоналістами у республіці. Вагання Ганса Касторпа поміж ідеями Сеттембріні та Нафти відображали веймарську ситуацію. Веймарська республіка розпочалася з панування Септемвріні, а закінчилася – Нафтовим.

Томас Манн сам ґрунтовно осмислив обидві ідеї, що надало йому снаги представити їх у такий вражаючий спосіб. У часи Першої Світової війни він писав доволі дивні, але зворушливі памфлети проти літераторів-цивілізаціоністів. За кілька років він усвідомив відсталість такої позиції і став натхненним захисником республіки – запеклим опонентом прибічників Лео Нафти[9]. Томас Манн прагнув синтезу – рівноправного існування розуму та природи, а не витіснення другої першим, як у випадку панування раціоналізму, і не підкорення розуму могутністю природи. У його офіційних промовах часу Веймарської республіки помітна прихильність до раціоналізму, оскільки потужна хвиля ірраціональних рухів погрожувала змити все інше на своєму шляху. Втім, затятим раціоналістом його теж неможливо було назвати. Як і його творчість, сповнена іронії, так і його політична позиція була позбавлена однозначності та прямолінійності. У своїх працях Манн досягає того порозуміння позицій, за якого республіка могла б існувати. Повністю належачи до культури XIX століття, він був відкритий до проблем століття XX-го. Він був явним прихильником соціалізму. Та Манн не міг передбачити, який з опозиційних рухів прийде до влади. Світ мав би спорожніти духовно, якби це був

раціоналізм, або захлинутися у варварстві, якби правити стали прихильники віталізму.

Яким же мав бути синтез, що, на думку Томаса Манна, мав об'єднати Німеччину? Стрижнем його мала бути ідея гуманізму. Не в розумінні загального братання під прапорами рівності та закону, а в розумінні людяності. Намагаючись поєднати антагоністичні частини німецького духу, в заключних словах промови «Про німецьку республіку» Манн говорив: «Ми радо й охоче стверджуємо, що піклуватися про наш власний добробут – це наша справа, наша національна справа. Я знову закликаю вас до нібито старомодної, але зараз знову осяйно юної Людяності. Поміж естетської індивідуалізації та принизливої зрівнялівки індивідуальності у загальному, поміж містикою та етикою, між внутрішнім життям та державним, між запереченням етичного як міщанського та духовним філістерством міститься наша золота середина – людяність. Шануючи цю державу, призначену для об'єднання політичного та національного життя – ми закликаємо "Хай живе Республіка!"»[10].

Життя цієї республіки було недовгим. Ідеї Гуго фон Гофманшталя про духовну єдність нації, що має подолати культурні непорозуміння, висловлені ним у статті «Письменство як духовний простір нації» [11], не справдилися. Порив до нового світу, позбавленого розбіжностей попереднього часу, що надихав тисячі людей, яких австрійські поети описували як «шукачів», раптово обірвався через насильство націонал-соціалізму над нацією. В антидемократичній думці Веймарського часу багато залишилось від ідей консервативної революції авторства Гофманшталя, а його уявлення про рух опору (зустрічний рух), що спричиняє інтелектуальні перевороти, було набагато більш ґрунтовним та далекоглядним за догматизування його політичних послідовників. Та процес, про який говорив Гофмансталь, і який рвучко рухався вперед за часів націонал-соціалізму, призвівши до катастрофи, не можна назвати завершеним. Незважаючи на набуті досвід та обережність, ми все ще стоїмо посередині. Наш погляд на час повалення республіки не був би зараз таким критичним та докірливим, якби не подальші події 1933 – 1945 років у Німеччині. Гітлер дійсно був «німецькою долею», але він багато зробив, щоб підготувати цю долю. Ми завжди набагато розумніші, коли виходимо з ратуші, ніж

тоді, коли до неї заходимо. Правомірним є поставитися до антидемократичної духовної течії не лише з позицій усвідомлення катастрофи, характерних для часу по Другій Світовій війні, хоча історик і не здатний цілком зректися осмислення наслідків ex eventu* і не повинен цього робити. Не можна не звернути увагу й на фатальний збіг обставин, через які це ідеалістичне поривання вилилося в націонал-соціалістичний рух. Просте ототожнення всіх подій того часу з націонал-соціалізмом несправедливе, бо нівелює численні вартісні імпульси та ідеї. Багато з антиреспубліканських текстів, написаних у той період, зараз видаються незрозумілими, зухвалими чи зловісними, сприймаються як неякісна романтика. Та все ж, колись вони були частиною інтелектуальної реальності, навіть якщо нам зараз важко уявити, якою вона була. Парадоксальним чином звична пасивність німецької буржуазії зникла після зіткнення з потужним політичним струменем, який змітав усе, що залишилось від спадщини XIX століття. Втративши пильність у романтичному пориванні, вона легко перетворилася на засіб для націонал-соціалізму. Розплатою за цю державну зраду стало описане Ернстом Юнґом[12] цілковите безсилля духу перед його хворобливими проявами.

Антидемократів, оскільки вони дотримувалися критичного дистанціювання від НСДАП, цілком стосується *зворотне прочитання* відомого гасла : «Хто не зі мною, той проти мене». Той, хто не був проти націонал-соціалістів, той був за них, або ж очікував від їхнього рішучого розростання чогось корисного для власних справ чи для німецького народу. У Веймарській республіці було надто мало людей, які переконано виступали «за», але це не означало енергійного «проти» націонал-соціалізму. Після 1933 року розуміння вже прийшло запізно.

Духовний та моральний імунітет проти нового режиму був занадто слабким, надії ж на покращення умов життя населення – занадто великими, що допомогло Гітлерові крок за кроком встановити тоталітарний режим. Та чи не були занепад ідеї гуманізму, диффамація лібералізму, сумнів у раціоналізмі й готовність сприймати пропаганду також наслідками антидемократичних ідей? Чи не лежала на антидемократизмі частина відповідальності за стан внутрішнього

* Після події (*лат.*)

безсилля, принесений німецькому народові новим режимом? Хіба не розроблена антидемократичними теоретиками позиція стала панівною за часів націонал-соціалізму? Гітлер прискіпливо ставився до вибору принципів; багато з його світоглядних засад були лише приманкою для народу. Та цього ніхто не не помічав; через те, що він постійно згадував Бога, думали, що фюрер – дуже релігійна людина, з того, що він постійно грав роль захисника інтересів німецького народу, робили висновок, що він думає лише про них. Такі речі неможливо пояснити самим тільки впливом пропаганди, адже вона діє тільки на родючому ґрунті. Антидемократична думка була не єдиним чинником, що сприяв падінню демократії, але в той же час ці ідеї схилили велику частину населення до націонал-соціалізму та партії Гітлера. Я жодним чином не хочу переоцінити роль антидемократичних ідей у падінні Веймарської республіки – їх просто не можна не брати до уваги, розглядаючи фактори, що призвели до подій 1930-1933 років.

Зараз антидемократична думка здається фатальним нерозумінням справжніх потреб німецької ситуації. Антидемократичний рух вважав себе закономірним проявом історії XX століття, проявляючи в цьому фанатичну однобічність. Він бажав цілком відокремитися від лібералізму, що загрузнув у проблемах; парламентська демократія переживала кризу, тому її теж прагнули прибрати, не задумуючись над тим, що цей ідейний напрямок та його інституції можуть мати для XX століття важливе гуманітарне значення. Чому після Другої Світової війни ми повернулися до ідеї ліберальної демократії? Через відсутність інших варіантів? Бо до цього спонукали окупаційні сили? Бо в нас не було продуктивних політичних ідей? Ні, – просто після недавньої трагічної історії з правими демократичний лад здавався найгуманнішим. Задовго до приходу правих до влади, Томас Манн влучно описував ситуацію:

«*Антидемократично-націоналістичний рух судить про століття цілком невірно, коли вважає, що воно визначається лише його власними тенденціями. Він не помічає, що нині зневажувані й заборонювані ним прагнення для цього століття лишаються так само життєво важливими, як і він, і що без духовно-морального змісту, що його несе слово “Свобода”, людина не є людиною і не здатна жити по-людському*».

ПРИМІТКИ

[1] Див. насамперед студії Плесснера (*Plessner H.* Die Verspätete Nation) та його учня – графа Крокова (*Krockow Ch. von.* Die Entscheidung).

[2] *Pinthus K.* Die Neue Dichtung. Ein Almanach. – Leipzig, 1918. – S. 155.

[3] *Schickele R.* Der neunte November// Tribune der Kunst und Zeit. – Berlin, 1919. – Bd. 8. – S. 86 ff.

[4] В. Буссман у своїй важливій праці наголошує насамперед на ізольованості консервативно-демократичних духовних сил (*Bußmann W.* Politische Ideologien zwischen Monarchie und Weimarer Republik// HZ. – 1960. – Bd 190. – S. 55 ff.)

[5] Наскільки провінційною була більша частина націоналістичних публіцистів, видно з певністю з принизливого ярлика «згубне єврейське писацтво», який часто траплявся за Веймарської республіки. Справді неминуща поезія Веймарського часу здебільшого була створена саме такими «писаками», але зміну рожиму краще пережили анемічні народницькі твори-одноденки нових поетів.

[6] З листа Томаса Манна доктору Супфу (Париж) від 29 березня 1927 р. (неопублікований), в якому він роздумує над штучними і плутаними альтернативами сучасної інтелектуальної ситуації

[7] *Ihering H.* Die neue Inquisition// Weltbühne. – 1932. – 21 Juni.

[8] Див. також мою працю (Thomas Mann und die Deutschen), а для загального уявлення – В. Буссмана й К. Клемперера (*Bußmann W.* Op. cit; *Klemperer K. von.* Op. cit.). Обидва орієнтувалися на Т. Манна.

[9] Див. працю «Томас Манн як політичний мислитель»

[10] *Mann Th.* Von deutscher Republik // Ges. Werke. – Frankfurt, 1960. – Bd. 9.

[11] Окремим виданням: Bremen, 1927; Див. також: Ausgewälte Werke. In 2 Bdn. – Frankfurt, 1957. – S. 724 ff.

[12] *Jung E.* Die Arbeiter. – C.40.

Перелік літератури

I. ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ:

Bracher, K. D.: Die Auflösung der Weimarer Republik, Stuttgart 1957, Aufl. S. 150 ff.

Brenning K. Vision der Reiches. Deutscher Katholisismus zwischen Demokratie, München 1969.

Broszat, M.: Der Nationalsozialismus. Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit, Stuttgart 1960.

B*roszat M.* Die völkische Ideologie und der Nationalsozialismus, Deutsche Rundschau, 1958 H. i.

Bußmann, W.: Politische Ideologien zwischen Monarchie und Weimarer Republik, Hist. Zeitschrift, Bd. 190 (1960).

Bulter, Rohan: The roots of National-Socialism, London 1942.

Dahrendorf, R.: Gesellschaft und Freiheit, München 1961, Kap. u und 12.

Fenske H. Konservatismus und Rechtszadilerlismus in Bazern nach 1918, Bad Homburg 1969.

Gerhart, W. (=Waldemar Gurian): Um des Reiches Zukunft, Freiburg 1932.

Gerstenberger, H.: Der revolutionдre Konservatismus. Ein Beitrag zur Analzse des Liberatismus, Berlin 1969.

Grebing, H.: Der Nationalsozialismus, Ursprung und Wesen, München 1959. S. 24-50.

Greiffenhagen, M.: Das Dilemma des Konservatismus in Deutschland, München 1971.

Habedank, H.: Der Feind steht rechts. Bürgerliche Linke im Kampf gegen den deutschen Militarismus (1925-1933), Berlin 1965.

Heiber, H.: Die Republik von Wiemar; dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts, Bd. 3, München 1966.

Hertzmann, L.: The Right Wing Opposition in the Weimar Republic 1918-1924, Lincoln 1963.

Hock, W.: Deutscher Antikapitalismus. Der ideologische Kampf gegen die freie Wirtschaft im Zeichen der großen Krise, Frankfurt / M.1960.

Jäckel, E.: Hitlers Weltanschauung, Tübingen 1969.

Jasper, G. (Hrsg.): Von Weimar zu Hitler 1930–1933, Köln 1966.

Keßler, H.: Wilhelm Stapel als politischer Publizist, Nürnberg 1967.

Klemperer, Kl. v.: Germany's New Conservatism, Princeton 1957, deutsch: Konservative Bewegungen zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus, München 1962.

Knoll, J. H.: Der Autoritäre Staat, in Lebendiger Geist, Festschrift für H. J. Schoeps, Leiden-Köln, 1959, S. 200ff.

Knütter, H. H.: Die Juden und die deutsche Linke in der Weimarer Republik, Düsseldorf 1971.

König, R.: Zur Soziologie der zwanziger Jahre, in Die Zeit ohne Eigenschaften (hrsg. von L. Reinisch), Stuttgart 1961, S. 82 ff.

Krockow, Chr. Graf von: Die Entscheidung, Stuttgart 1958.

Kühnl, R.: Die nationalsozialistische Linke 1925 – 1930, Meisenheim a. Glan 1966.

Laqueur, W.: Weimar. Die Kultur der Republik, dt. Ausgabe Berlin 1977.

Lübbe, H.: Politische Philosophie in Deutschland, Basel-Stuttgart 1963.

Lukács, G.: Die Zerstrung der Vernunft, Berlin 1955.

Lukács, G.: Von Nietzsche bis Hitler oder Der Irrationalismus in der deutschen Politik, Frankfurt a. M. 1966.

Mann, Golo: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt 1958, 10. Kap.

Mann, Thomas: Werke. Frankfurt/M. 1960, Bd. IX-XII.

Marcuse, H.: Der Kampf gegen den Liberalismus in der deutschen Staatsauffassung, in: Kultur und Gesellschaft I, Frankfurt/M. 1965.

Meinecke, Fr.: Politische Schriften und Reden, Darmstadt 1958.

Mohler, Armin: Die Konservative Revolution in Deutschland 1918 –1932, Stuttgart 1950.

Mosse, G. L.: The Crisis of German Ideology, Intellectual Origins of the Third Reich, London 1966.

Neurohr, J.: Der Mythos vom Dritten Reich, Stuttgart 1958.

Nolte, E.: Der Faschimus in seiner Epoche, München 1963.

Norden, G. van: Kirche in der Krise, Düsseldorf 1963.

Paetel, K. O.: Versuchung oder Chance? Zur Geschichte des deutschen Nationalbolschewismus, Göttingen, Berlin, Frankfurt/M. – Zürich 1963.

Plessner, H.: Die verspätete Nation, Stuttgart 1959. ders.: Die Zwanziger Jahre, in Festschrift f. Rud. Smend, Tübingen 1962.

Pross, H.: Die Zerstörung der deutschen Politik, Dokumente 1871–1933. Frankfurt/M, 1959.

Pulzer, P. G. J.: The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria, New York 1966.

Rauschning, H.: Konservative Revolution, New York 1941.

Reichmann, E.: Flucht in den Haß, Frankfurt 1956.

Schoeps, H. J. (Hrsg.: Zeitgeist der Weimarer Republik, Stuttgart 1968.

Scholder K.: Die Kirhen und das Dritte Reich, Bd. I, Frankfurt/M. – Berlin 1977.

Schüddekopf, O. E.: Linke Leute von Rechts. Nationalbolschewismus in Deutschland von 1918-1933, Stuttgart 1960.

Schulz, G.: Aufstieg des Nationalsozialismus. Krise und Revolution in Deutschland, Frankfurt/M. 1975.

Schwierskott, H. J.: Arthur Moeller van den Bruck und der revolutionäre Nationalismus der Weimarer Republik, Göttingen 1962.

Sontheimer K. Thomas Mann und die Deutschen, München 1961.

Sontheimer K.: Dutschland zwischen Demokratie und die Antidemokratie, studien zum politischen Bewußtsein der Deutschen, München 1971.

Stern, F.: Kulturpessimismus als politische Gefahr. Eine Analyse nationaler Ideologie in Deutschland, Bern, Stuttgart, Wien 1963.

Troeltsch, E.: Deutscher Geist und Westeuropa, Tübingen 1925.

Vermeil, E.: Doctrinaires de la Revolution Allemande, Paris 1938.

Viereck, P.: Metapolitics, From the Romantics to Hitler, New York 1941.

Zmarzlik, H. G.: Der Sozialdarwinismus in Deutschland als geschichtliches Problem, Vjh. f. Zietgeschichte 11 (1963), H. 3, S. 246ff.

II. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ТА ЗБІРНИКИ:

Часописи:

Deutsche Blätter für Philosophie, Deutschlands Erneuerung, Das Gewissen, Der Ring, Europдische Revue, Politische Wochenschrift, Preußische Jahrbücher, Deutsche Rundschau, Der Kunstwart, Süddeutsche Monatshefte, Der Türmer, Zeitwende, Eckart, Zeitschrift für Politik, Gelbe Helfte, Eiserne Blätter, Archiv für Politik und Geschichte, Deutsches Volkstum, Die Tat, Volk und Reich, Stand und Staat, Die Kommenden, Widerstand, Das Dritte Reich, Die Grenzboten, Der Nahe Osten, Weltbühne, Tagebuch.

Найважливіші збірники праць:

Die Neue Front, hrsg. von Moeller van den Bruck, H. v. Gleichen und M. H. Boehm, Berlin 1922.

Was ist das Reich? Eine Aussprache unter Deutschen, hrsg. von F. Büchner, Oldenburg 1932.

Aufstand. Querschnitt durch den revolutionдren Nationalismus, hrsg. von Goetz O. Stoffregen, Berlin 1931.

Die Einheit der nationalen Politik, hrsg. v. A. Bozi und A. Niemann, Stuttgart I927.

Was wir vom Nationalsozialismus erwarten. Zwanzig Antworten, hrsg. von A. E. Günther, Heilbronn 1932.

Sozialrevolutionärer Nationalismus, hrsg. von K. O. Paetel, Flarchhehn (Thür). 1930.

Deutsche Kulturrevolution, Weltbild der Jugend, hrsg. von W. Deubel, Berlin 1931.

Krisis, ein politisches Manifest, Weimar 1932.

Deutsche Politik, ein vцlkisches Handbuch, hrsg. von W. Berensmann, W. Stahlberg, Fr. Koepp, Frankfurt (Main) 1926.

Der Kampf um das Reich, hrsg. v. E. Jьnger, Berlin 1929.

Krieg und Krieger, hrsg. von E. Jьnger, Berlin 1930.

Die Kirche und das Dritte Reich, hrsg. von L. Klotz, Gotha 1932, 2 Bde.

Volk und Reich der Deutschen, Bd. I u. II. Hrsg. B. Harms, Berlin 1929.

III. ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА І МОНОГРАФІЇ:

Alter, J.: Nationalisten. Deutschlands nationales Führertum der Nachkriegszeit, Leipzig 1930.

Anrieh, E.: Drei Stücke über nationalsozialistische Weltanschauung, H. 2 der Kulturpolit. Schriftenreihe der deutschen Gildenschaft Ernst Wurche, Stuttgart 1932.

Arendt, H.: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft, Frankfurt/M. I977.

Baerwald, Fr.: Das Erlebnis des Staates in der Jugendbewegung, Berlin 1921.

Balle, H.; Die propagandistische Auseinandersetzung des Nationalsozialismus mit der Weimarer Republik und ihre Bedeutung für den Aufstieg des Nationalsozialismus (Erlangen-Nürnberg 1963); Erlangen-Nürnberg Phil. F., Dissertation vom 7. 10. 1963.

Banse, E.: Landschaft und Seele, München 1928.

Bartels, A.: Der völkische Gedanke. Ein Wegweiser. Weimar 1923.

Barth, Hans: Masse und Mythos, Hamburg 1959.

Bechly, H.: Die Führerfrage im neuen Deutschland, Hamburg 1928.

Berghabn, V. R.: Der Stahlhelm, Bund der Frontsoldaten 1918-1935, Düsseldorf 1966.

Beumelburg, W.: Sperrfeuer um Deutschland, Oldenburg 1928.

Beumelburg, W. Deutschland in Ketten. Von Versailles bis zum Youngplan, Oldenburg 1931.

Beyer, J.: Die Ständeideologien der Systemzeit und ihre Überwindung. Darmstadt 1941.

Bieberstein, Marschall von: Der Kampf des Rechtes gegen die Gesetze, Stuttgart 1928.

Binder, J.: Führerauslese in der Demokratie, Langensalza 1929.

Boehm, M. H.: Körperschaft und Gemeinwesen, Grundbegriffe der Politik H. i, Leipzig 1920.

Boehm, M. H.: Ruf der Jungen, Berlin 1920, 3. Aufl. Freiburg 1933.

Boehm, M. H.: Das eigenständige Volk, Göttingen 1932.

Boehm, M. H.: Der Büger im Kreuzfeuer, Gцttingen 1933.

Bogner, H.: Die Bildung der politischen Elite, Oldenburg 1932.

Bogner, H.: Die verwirklichte Demokratie. Die Lehren der Antike, Hamburg 1930.

Bonn, M. J.: Die Krisis der europдischen Demokratie, München 1927.

Borchardt, R.: Die Aufgaben der Zeit gegenüber der Literatur, Bremen 1929.

Borchardt, R.: Führung, München 1931.

Brauweiler, H.: Berufsstand und Staat. Betrachtungen über eine neuständische Verfassung des deutschen Staates, Berlin 1925.

Brauweiler, H.: Schule der Politik. Unterrichtsbriefe, Berlin 1928.

Brunstäd, Fr.: Deutschland und der Sozialismus, 2. Aufl. Hamburg 1927.

Bunzel, J.: Der Zusammenbruch des Parlamentarismus und der Gedanke des ständischen Aufbaus, 1923.

Curtius, E. R.: Deutscher Geist in Gefahr, Stuttgart 1932.

Daim, W.: Der Mann, der Hitler die Ideen gab, München 1958.

Dehio, L.: Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert, München 1955.

Deutsch, J.: (Hrsg.) Der Faschismus in Europa, Wien 1929.

Deutsche über Deutschland, München 1932, Nachw. von Edgar Jung.

Das deutsche Manifest, Ergebnis einer Aussprache zwischen nationalistischen Gruppen, Berlin 1920.

Deutschvölkischer Katechismus, von einem deutschen Hochschullehrer, 3 Bde., 1929-1932, Leipzig.

Dingler, H.: Der Zusammenbruch der Wissenschaft und der Primat der Philosophie, 2. Aufl. München 1931.

Dingräve (див. Eschmann).

Dwinger, E. E.: Wir rufen Deutschland, Jena 1932.

Ernst, P.: Der Zusammenbruch des deutschen Idealismus, Мьnchen 1918.

Ernst, P.: Der Zusammenbruch des Marxismus, Мьnchen 1919.

Eschmann, E. W. (псевдонім: L. Dingräve): Wo steht die junge Generation? Jena 1931.

Eschmann, E. W. Wohin treibt Deutschland? Jena 1932.

Eschenburg, Th.: Die improvisierte Demokratie der Weimarer Republik, Laupheim 1954 .

Faul, E.: Der moderne Machiavellismus, Köln 1961.

Fijalkowski, J.: Die Wendung zum Führerstaat, Köln 1958.

Franzel, E.: Das Reich der braunen Jacobiner. Der Nationalsozialismus als geschichtliche Erinnerung, München 1964.

Freund M. Georges Sorel. Der revolutionäre Konservativismus, Frankfurt/M. 1932.

Freyer, H.: Der Staat, Leipzig 1925.

Freyer, H.: Revolution von rechts, Jena 1931.

Fried F. (псевдонім Ф.Ціммермана): Das Ende des Kapitalismus, Jena 1931.

Fried, Ferd. Autarkie, Jena 1932.

Gerber, H.: Die Idee des Staates in der neueren evangelisch-theologischen Ethik, Berlin 1930.

Gerber, H.: Freiheit und Bindung der Staatsgewalt, Tübingen 1932.

Gerber, H.: Auf dem Wege zum Neuen Reiche. Ges. Aufsätze und Reden, Stuttgart 1934.

Gerber, H.: Die weltanschaulichen Grundlagen des Staates, Tübingen 1930.

Gerstenhauer: Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, Leipzig 1933.

Gogarten, Fr.: Wider die Ächtung der Autorität, Jena 1930.

Gogarten, Fr.: Politische Ethik, Jena 1932.

Grimm, H.: Volk ohne Raum, München 1926.

Grimm, H.: Der Schriftsteller und die Zeit, München 1931.

Grossmann, K. R.: Ossietzky. Ein deutscher Patriot, München 1963.

Günther, A. E. (Hrsg. von: Was wir vom Nationalsozialismus erwarten?).

Günther, G.: Das werdende Reich. Reichsgeschichte und Reichsreform. Hamburg 1932.

Gründel, E. G.: Die Sendung der jungen Generation. Versuch einer umfassenden revolutionären Sinndeutung der Krise. Мьnchen 1932.

Hamel, I.: Völkischer Verband und nationale Gewerkschaft. Der Deutschnationale Handlungsgehilfen-Verband 1893-1933, Frankfurt/M. 1967.

Haushofer, K., und *Trampler, K.* (Hrsg.): Deutschlands Weg an der Zeitenwende, München 1931.

Heinz, F. W.: Die Nation greift an. Geschichte und Kritik des soldatischen Nationalismus, Berlin 1933.

Heller H.: Europa und der Faschismus, 2. Aufl. Berlin-Leipzig 1931.

Heller H.: Die politischen Ideenkreise der Gegenwart, Breslau 1926.

Heller H.: Rechtsstaat oder Diktatur? Tübingen 1930.

Heuss, Th.: Hitlers Weg, Stuttgart, Berlin, Leipzig 1932.

Hielscher, Fr.: Das Reich, Berlin 1931.

Höhn, R.: Der bürgerliche Rechtsstaat und die neue Front, Berlin 1929.

Hofmann, H.: Legitimitдt gegen Legalität. Der Weg der politischen Philosophie Carl Schmitts, Neuwied, Berlin 1964.

Hornung, Kl.: Der Jungdeutsche Orden, Düsseldorf 1959.

Joël, K.: Die Überwindung des 19. Jahrhunderts im Denken der Gegenwart, Kantstudien 32 (1927).

Jonas, E.: Die Volkskonservativen 1928-1933. Entwicklung, Struktur, Standort und staatspolitische Zielsetzung, Dьsseldorf 1965.

Jung, E. J.: Die Herrschaft der Minderwertigen, 2. Aufl. Berlin 1930.

Jünger, E.: Der Kampf als inneres Erlebnis, Berlin 1922.

Jünger, E.: Der Arbeiter, Herrschaft und Gestalt, Hamburg 1932.

Jünger, F. G.: Aufmarsch des Nationalismus, hrsg. und eingel. von E. Jünger, Leipzig 1931.

Jünger, F. G.: Spiegel der Jahre, München 1959.

Das Gesicht der Demokratie, ein Bilderwerk zur Geschichte der deutschen Nachkriegszeit, hrsg. von E. Schultz mit einer Einleitung von F. G. Jünger, Leipzig 1931.

Kaufmann, E.: Kritik der neukantischen Rechtsphilosophie, Tübingen 1921.

Kaufmann, W. H.: Monarchism in the Weimar Republic, New York 1953.

Kelsen, H.: Vom Wesen und Wert der Demokratie, 2. Aufl. Tübingen 1929.

Kelsen, H.: Der Staat als Integration, Tübingen 1930.

Klages, L.: Der Geist als Widersacher der Seele, 3 Bde., 1929-1932.

Kleinau, W.: Stahlhelm und Staat, Berlin 1929.

Klotzbücher, A.: Der politische Weg des Stahlhelms, Bund der Frontsoldaten, in der Weimarer Republik. Ein Beitrag zur Geschichte der «Nationalen Opposition» 1918-1933, Erlangen 1965.

Knoll, J. H.: Konservatives Krisenbewußtsein am Ende der Weimarer Republik, Deutsche Rundschau 87 (1961), H. 10.

Koellreutter, O.: Reichstagswahlen und Staatsrechtslehre, Tübingen 1930.

Köttgen, A.: Das deutsche Berufsbeamtentum und die parlamentarische Demokratie, Berlin-Leipzig 1928.

Kolnai, A.: The War against the West, London 1938.
Koplin, R.: Carl von Ossietzky als politischer Publizist, Berlin, Frankfurt/M. 1964.
Kracauer, S.: Von Caligari bis Hitler, rde 68, Hamburg 1958.
Krannhals, P.: Das organische Weltbild, Grundlagen einer neuentstehenden deutschen Kultur, 2 Bde., München 1928.
Krebs, A.: Tendenzen und Gestalten der NSDAP, Stuttgart 1959.
Krieck, E.: Volk im Werden, Oldenburg 1932.
Kutzleb, H.: Mord an der Zukunft, Berlin 1930.

Lambach, W.: Politische Praxis, Berlin 1926.
Laqeur, W. Z.: Die deutsche Jugendbewegung. Eine historische Studie,Köln 1962.
Leibbolz: G.: Strukturprobleme der modernen Demokratie, Karlsruhe1958.
Leibbolz: G.: Die Auflösung der liberalen Demokratie und das autoritäre Staatsbild, 1933.
Lesser, J.: Von deutscher Jugend, Berlin 1932.
Lessing, Th.: Der Untergang der Erde am Geist, 3. Aufl. Hannover 1924.
Liermann, H.: Das deutsche Volk als Rechtsbegriff, Bonn 1927.
Löwith, K.: Gesammelte Abhandlungen, Stuttgart 1960.
Lutz, G.: Das Gemeinschaftserlebnis des Krieges, phil. Diss. Greifswald, 1936.

Mahraun, A.: Gegen getarnte Gewalten. Berlin 1928. Про літературу Молодонімецького ордену див.: Hornung.
Mariaux, F.: Der Schutthaufen, Hamburg 1931.
Mariaux, F.: Nationale Außenpolitik, Oldenburg 1932.
Matthias, E., Morsey R. (Hrsg.): Das Ende der Parteien, Düsseldorf 1960.
Meyer, H.: Der deutsche Mensch, 2 Bde. München 1925.
Moellendorf, W. von: Konservativer Sozialismus, Hamburg 1932.
Moeller van den Bruck, A.: Das Dritte Reich, Berlin 1923, 3. Aufl. Hamburg 1931.
Moeller van den Bruck, A.: Das Recht der jungen Völker, Hrsg. H. Schwarz, Berlin 1932.
Moeller van den Bruck, A.: Der politische Mensch, Hrsg. H. Schwarz, Breslau 1933.
Mommsen, W.: Max Weber und die deutsche Politik, Tübingen 1959.

Müller, E.: Nationalbolschewismus, Hamburg 1933.

Müller-Meiningen, E.: Parlamentarismus, Berlin 1926.

Müller-Meiningen, E.: Bolschewismus, Faschismus oder Freistaat, München 1931.

Neumann, S.: Die deutschen Parteien, Wesen und Wandel nach dem Kriege, Berlin 1932.

Niekisch, E.: Gedanken über deutsche Politik, Dresden 1929.

Niekisch, E.: Entscheidung, Berlin 1930.

Niekisch, E.: Hitler – ein deutsches Verhängnis, Berlin 1932.

Niekisch, E.: Die Legende von der Weimarer Republik, Köln 1968.

Nipperdey, Th.: Die deutsche Studentenschaft in den ersten Jahren der Weimarer Republik, in Kulturverwaltung der Zwanziger Jahre, 1962.

Plaas, H. (Hrsg.): Wir klagen an! Nationalisten in den Kerkern der Bourgeoisie, Berlin 1928.

Posse, E.: Die politischen Kampfbünde Deutschlands, Berlin 1931

Quabbe, G.: Tar a-Ri. Variationen über ein konservatives Thema, Berlin 1927.

Quervain, A. de: Die theologischen Voraussetzungen der Politik. Berlin 1931.

Quervain, A. de: Theologie und politische Gestaltung, Berlin 1931.

Raabe, F.: Die Bündische Jugend. Ein Beitrag zur Geschichte der Weimarer Republik, Stuttgart 1961.

Reventlow, Graf E. zu: Deutscher Sozialismus, Weimar 1930.

Rohan, Karl Anton Prinz: Umbruch der Zeit, Ges. Aufsätze, Berlin 1930.

Rosenberg, A.: Der Mythos des 20. Jahrhunderts, München 1928.

Rosenstock, E.: Die europäischen Revolutionen, Jena 1931.

Rosteuscher, J. H. W.: Die Wiederkunft des Dionysos. Der naturmystische Irrationalismus in Deutschland. Bern 1947.

Salomon, E. v.: Der Fragebogen, Hamburg 1951.

Schauwecker, F.: Das Frontbuch. Die deutsche Seele im Weltkrieg, Halle 1920.

Schauwecker, F.: Aufbruch der Nation, Berlin 1929.

Schapke, R.: Die Schwarze Front, Leipzig 1932.

Schmahl, E.: Der Aufstieg der nationalen Idee, Stuttgart 1933.

Schmitt, C.: Див. бібліографію П.Томміссена в кн.: Festschrift für Carl Schmitt, hrsg. von Barion, Forsthoff und W. Weber, Berlin 1960. Див. також Fijalkowski;Schneider P.: Ausnahmezustand und Norm, Stuttgart 1956.

Schotte, W.: Der Neue Staat, Berlin 1932.

Schramm, W. von: Radikale Politik, München 1932.

Schwarz, H. P.: Der konservative Anarchist. Politik und Zeitkritik Ernst Jüngers, Freiburg/Br. 1962.

Seldte, F.: Fronterlebnis, Leipzig 1929/30.

Sell, F.: Die Tragödie des deutschen Liberalismus, Stuttgart 1953.

Siefert, H.: Der bündische Aufbruch 1918-1923. Eine Veröffentlichung der Gesellschaft für Geistesgeschichte, Bad Godesberg 1963.

Smend, R.: Staatsrechtliche Abhandlungen, Berlin 1955.

Spahn, M.: Für den Reichsgedanken, Historisch-polit. Aufsätze 1915-1934, Berlin-Bonn 1936.

Spann, O.: Der wahre Staat, Leipzig 1921.

Spann, O.: Hauptpunkte der universalistischen Staatsauffassung, Die Bücherei des Ständestaates, H. 3, Berlin 1930.

Spengler, O.: Der Untergang des Abendlandes, i. Aufl. 1918-1922.

Spengler, O.: Politische Schriften, enthält u. a. Preußen turn und Sozialismus von 1919 und Neubau des Deutschen Reiches von 1924.

Spengler, O.: Jahre der Entscheidung, München 1933.

Stapel, W.: Volksbürgerliche Erziehung, 3. Aufl. Hamburg 1928.

Stapel, W.: Der Christliche Staatsmann. Eine Theologie des Nationalismus, Hamburg 1932.

Stapel, W.: Die Fiktionen der Weimarer Verfassung, Hamburg 1928.

Steinbömer, G..: Abtrünnige Bildung Heidefterg 1919.

Strasser, Gr.: Kampf um Deutschland, München 1932.

Strasser O. Aufbau des deutschen Sozialismus, Leipzig 1932.

Wir suchen Deutschland, unter Beteiligung von G. Schultze-Pfalzer, O. Strasser, Buchrucker und H. Blank, Leipzig 1931.

Tillich P.: Die religiöse Lage der Gegenwart, Berlin 1926., Aufl. Berlin ,1930

Triepel H.: Staatsrecht und Politik, Berlin 1927.

Triepel H.: Die Staatsverfassung und die polit.Parteien, 2 Aufl. Berlin 1930

Toennies, F.: Gemeinschaft und Gesellschaft, 6 Aufl. Beriln 1926.

Troeltsch, E.: Spektator-Briefe, Tübingen 1924

Ullmann, H.: Das werdende Volk. Gegen Liberalismus und Reaktion, Hamburg 1929.

Ullmann, H.: Durchbruch zur Nation, Jena 1933.

Viénot, P.: Ungewisses Deutschland, Frankfurt/M 1931.

Voegelin, E.: Die politischen Religionen, Stockholm 1936.

Waite, J. A.: Vanguard of Nazism. The Free Corps Movement in Postwar Germany1918 – 1923, Cambridge, USA, 1952

Weber, Alfred: Die Krise des modernen Staatsgedankens, Stuttgart 1925.

Weberstedt, H.: Видавець значного ряду праць під назвою «Der völkische Sprechabend», Leipzig.

Wehner J.M.: Das unsterblische Reich, Reden und Aufsätze, München, 1933.

Weippert G. : Das Prinzip der Hierarchie, Hamburg 1932.

Winnig, A.: Das Reich als Republik, Stuttgart 1928.

Winnig, A.: Vom Proletariat zum Arbeitertum, Hamburg 1930.

Winnig, A.: Wir hüten das Feuer. Aufsätze und Reden aus zehn Jahren 1923 bis 1933. Hamburg, 1933

Wirsing G. Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft, Jena 1923.

Wulle R.: Das Schuldbuch der Republik, Rostock 1932.

Wulle R.: Die Sendung des Nordens. Der Sinn des deutschen Freiheitskampfes,

Wundt M.: Staatsphilosophie, Ein Buch für Deutsche, München, 1923.

Wundt M.: Deutsche Weltanschauung, München 1926.

Zehrer, H.: Див. часопис «Die Tat».

Ziegler H. O. : Die moderne Nation, Tübingen 1931.

Ziegler H. O. Autoritärer oder totaler Staat? Tübingen 1932.

Ziegler L.: Füfundzwanzig Sätze vom Deutschen Staat, Darmstadt 1931.

Іменний покажчик

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
корпус 5, кім. 210
тел./факс: (38-044) 425 60 20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
franc@roller.ukma.kiev.ua – видавництво
http:duh-i-litera.kiev.ua
Надаємо послуги «Книга – поштою»